T.C.

HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

M.Ö. 4. BİNYILDAN M.Ö. 2. BİNYILA KIZILKAYA TEPESİ (KIRIKHAN, HATAY) MADDİ KALINTILARI BAĞLAMINDA AMİK OVASI'NDA KÜLT PEYZAJI VE SOSYAL HAFIZA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Mehmet Çalgıcı

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Murat Akar

Hatay – 2023

T.C.

HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

M.Ö. 4. BİNYILDAN M.Ö. 2. BİNYILA KIZILKAYA TEPESİ (KIRIKHAN, HATAY) MADDİ KALINTILARI BAĞLAMINDA AMİK OVASI'NDA KÜLT PEYZAJI VE SOSYAL HAFIZA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Mehmet Çalgıcı

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Murat Akar

Hatay - 2023

ONAY

MEHMET ÇALGICI tarafından hazırlanan **M.Ö. 4. BİNYILDAN M.Ö. 2. BİNYILA KIZILKAYA TEPESİ (KIRIKHAN, HATAY) MADDİ KALINTILARI BAĞLAMINDA AMİK OVASI'NDA KÜLT PEYZAJI VE SOSYAL HAFIZA** adlı bu çalışma jüri tarafından lisansüstü öğretim yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oybirliği / oyçokluğu ile **ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALINDA YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Murat Akar	
Doç. Dr. Nilgün Masatçıoğlu	
Doç. Dr. Yiğit Hayati Erbil	

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezde / dönem projesinde yer alan bilgilerin tamamının akademik kurallara ve etik ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Söz konusu kural ve ilkelerin gereği olarak tezde yararlandığım eserlerin tamamına uygun bir şekilde atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.

(02/08/2023)

İmzası
Mehmet ÇALGICI

M.Ö. 4. BİNYILDAN M.Ö. 2. BİNYILA KIZILKAYA TEPESİ (KIRIKHAN, HATAY) MADDİ KALINTILARI BAĞLAMINDA AMİK OVASI'NDA KÜLT PEYZAJI VE SOSYAL HAFIZA

Mehmet ÇALGICI

Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023

Danışman: Doç. Dr. Murat AKAR

ÖZET

Hatay ilinin Amik Ovası'nda yer alan Kızılkaya Tepesi barındırdığı arkeolojik kalıntılar kapsamında sosyal hafıza ve kült peyzajı kavramları üzerinden değerlendirilmiştir. İnsan topluluklarına ait M.Ö. 4. binyıldan M.S. 3. yüzyıla kadar tarihlenen gömü ve tapınım amaçlı yapı kalıntılarından hareketle, aynı lokasyonun uzun bir zaman boyunca toplum hafızasında sahip olduğu simgesel nitelikler doğal ve kültürel çerçeveden ele alınmışlardır. Coğrafi olarak çevresinden izole yüksek bir noktanın, tarımsal araziler ile höyük tipi arkeolojik yerleşimlerimlerin çok sayıda olduğu bu peyzajda, M.Ö. 4. binyıla tarihlenen yapı kalıntıları, anıtsal nitelikli dolmen mezarları ve devamında M. Ö. 2. binyıla tarihlendirilen anıtsal yapı kalıntıları ve geç dönemlere ait kaya mezarları yaklaşık dört bin yıllık bir süreç boyunca Kızılkaya Tepesinin ritüel nitelikli karakterinin sosyal hafızada canlı kalmış olabileceğini göstermektedir.

ANAHTAR KELİMELER

Amik Ovası, Dolmen Anıt, Kızılkaya Tepesi, Kült Peyzajı, Sosyal Hafıza, Kalkolitik, Tunç Çağı

RITUAL LANDSCAPES AND SOCIAL MEMORY IN THE AMUQ VALLEY FROM 4TH BC TO 2ND BC THROUGH MATERIAL CULTURE OF KIZILKAYA RIDGE (HATAY, KIRIKHAN)

Mehmet ÇALGICI

Archaeology Department, Master's Thesis, 2023

Supervisor: Assoc. Prof. Murat AKAR

ABSTRACT

In this thesis, the archaeological remains at Kızılkaya Ridge in the Amuq Valley of Hatay is evaluated under the theorethical framework of social memory and ritual landscapes. Human activity at the ridge extends to a long timespan from 4th millenium B.C. to 3rd century A.D. proved that same location had a significant value for the cultural memory of past socities and its symbolic values were evaluated from cultural and landscape perspectives. As a geographic location isolated from its sorrounding environment defined by agricultural fields and tell sites, Kızılkaya Ridge hosts building remains and dolmens from 4th Millennium BC onwards, remains of monumental buildings dated to the 2nd Millennium BC and rock tombs belong to Rome-Byzantine periods. This testifies that the same location was used for ritual purposes for almost four thousands years pointing to its importance in the social memory of past socities.

KEYWORDS

Amuq Valley, Dolmens, Kızılkaya Ridge, Ritual Landscape, Social Memory, Chalcolithic, Bronze Age

İÇİNDEKİLER

ÖZET VE ANAHTAR KELİMELER i

ABSTRACT VE KEYWORDS i

İÇİNDEKİLER ii

HARİTALAR, RESİMLER ÇİZİMLER LİSTESİ iv

KISALTMALAR LİSTESİ viii

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARKEOLOJİDE RİTÜEL VE KÜLT PEYZAJI

1.1 Düşünce Tarihi İçerisinde İnanç ve Ritüele Yönelik Yaklaşımlar 3

1.2 Geçmiş Toplumların Ritüelerinin, Dini Yapılarının ve İnanç Biçimlerinin Tanımlanmasında Antropolojik Yaklaşımlar……..... 5

1.3 Ritüel/Dini Eylemler ve Arkeolojik Bağlamlar 6

1.4 Kült Peyzajı ve Sosyal/Kültürel Hafıza……16

İKİNCİ BÖLÜM

AMİK OVASINDA RİTÜEL VE KÜLT PEYZAJI

2. Amik Ovasında Ritüel ve Kült Peyzajı……..……..…..30

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIZILKAYA TEPESİ

3.1 Genel Coğrafi Koşullar ve Araştırma Tarihi……47

3.2 Kızılkaya Tepesi Dolmen Kalıntıları……49

3.3 Kızılkaya Tepesinde Olası Toplanma, Aktivite, Şölen Alanı……..50

3.3.1 Seramik ve Diğer Obje Buluntuları……...51

3.4 Kızılkaya Tepesinde Dolmen Dışındaki Yapı Kalıntıları……53

3.5 M.Ö. 2. binyıl Anıtsal Yapısı……...….55

3.6 Kızılkaya Civarı Höyük Tipi ve Diğer Yerleşimler…….56

3.7 Kızılkaya Etrafındaki Topografyada Olası Anıt Kalıntıları……. ..59

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GENEL KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

4.1 Dolmen, Megalitik Anıt Araştırmaları, Tanım ve Tipoloji Önerileri…….…..61

4.2 Levant Coğrafyası Dolmen Dağılım Alanları……..…….68

4.3 Kızılkaya Tepesi Anıtlarının ve Topografyasının Değerlendirilmesi…….….70

4.3.1 Dolmenlerin Tarihlendirilmesi, İşlevleri ve Dağılımları……...71

4.3.2 Dolmenler Dışında Aktivite Alanları……..…75

4.3.3 M.Ö. 2. binyıl Yapısının Önemi…….....78

4.3.3.1 Olası Tapınak ve Sacred Spring Önerisi…….....80

SONUÇ VE TARTIŞMA…….……...81

KAYNAKÇA……....84

HARİTALAR ……....106

RESİMLER…….....110

ÇİZİMLER……..…128

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1 - Amik Ovası yerleşimlerinin dağılım haritası (Yener, vd., 2000).

Harita 2 – Kızılkaya tepesi etrafındaki yerleşimler (M. Akar arşivi).

Harita 3 – Kızılkaya'nın büyütülmüş haritada konumu (M. Akar arşivi).

Harita 4 - Kızılkaya Tepesi üzerinde koyu renkli alan Yükmen-Edens araştırmalarında belirtilen dolmen dağılım modelidir (Yükmen-Edens, 2012).

Harita 5 - Zohar'a göre Levant bölgesi megalit mezarlar dağılım haritası (Zohar, 1992)

Harita 6 - Ürdün vadi sistemlerinde dolmen sahalarının dağılımı (Fraser, 2018, 91).

RESİMLER

Resim 1 - Tell Kurdu genel planı (Özbal, 2006, 201).

Resim 2 – Tell Kurdu R24 yapısı buluntuları (Özbal, 2006, 200).

Resim 3 – Tell Kurdu figürin ve diğer obje buluntuları (Yener, vd., 2000).

Resim 4 – Toprakhisar'da bulunmuş üzerine insan yüzü çizilmiş andiron (Akar, Kara, 2018).

Resim 5 – Toprakhisar boğa biçimli adak çivisi (Akar, Kara, 2022).

Resim 6 – Alalah genel planı (M. Akar arşivi).

Resim 7 – Alalah tabaka 1 tapınağı (Woolley, 1955, 83).

Resim 8 – Tell Tayinat genel planı (Harrison, Osborne, 2012).

Resim 9 – Tell Tayinat yapı 16 buluntuları (Harrison, Osborne, 2012).

Resim 10 – Zohar'ın Dolmen tipolojisi (Zohar, 1992).

Resim 11 – Kızılkaya Tepesi topografyası ve Akar döneminde tespit edilen yapı kalıntı bölgelerinin konumu (M. Akar arşivi).

Resim 12 – Kızılkaya Tepesi etrafında AS 36 ve AS 52'nin konumu.

Resim 13 – Kızılkaya dolmen örnekleri (Yükmen-Edens, 2012).

Resim 14 – Kızılkaya dolmen örneği (M. Akar arşivi).

Resim 15 – Kızılkaya dolmen örneği (M. Akar arşivi).

Resim 16 – Olasılıkla anakaya üzerine dikilmiş dolmen (M. Akar arşivi).

Resim 17 – Olası platformlu dolmen örneği (M. Akar arşivi).

Resim 18 – Güneydeki dairesel alanın tasarımı (M. Akar arşivi).

Resim 19 – Güneydeki dairesel alanın 10x10 karelere bölünmüş resmi (M. Akar arşivi).

Resim 20 – M.Ö. 2. binyıl yapı havadan fotoğrafı (M. Akar arşivi).

Resim 21 – M.Ö. 2. binyıl yapısı planı (M. Akar arşivi).

Resim 22 – M.Ö. 2. binyıl yapısı havadan fotoğrafı (M. Akar arşivi).

Resim 23 – Yapının dijital ortamda hazırlanmış havadan görünümü (M. Akar arşivi).

Resim 24 – Anıtsal yapı doğudan görünümü (M. Akar arşivi).

Resim 25 – Akar tarafından araştırılan yapı kalıntı bölgelerinin genel konumu (M. Akar arşivi).

Resim 26 – Yapı kalıntıs bölgesi 1'de dörtgen planlı yapı (M. Akar arşivi).

Resim 27 – Yapı kalıntı bölgesi 5, taş sıralarıyla ayrılmış alan (M. Akar arşivi).

Resim 28 – Dairesel planlı kalıntılara örnek (M. Akar arşivi).

Resim 29 – Havadan taş sırası kalıntılarının görünümü kalıntı bölgesi 2 (M. Akar arşivi).

Resim 30 – Dörtgen planlı yapı kalıntısı (M. Akar arşivi).

Resim 31 – Conder's Circle olarak adlandırılan Wadi El Cudeydeh'teki yapı (Thuessen, 2009).

Resim 32 – Murayghat dairesel alan (Kerner, 2015).

Resim 33 – Güney Levant dolmen örneği (Clayton, 2007)

ÇİZİMLER ve TABLO

Levha 1 – Seramik Çizimleri (1-6)

Levha 2 – Seramik Çizimleri (7-12)

Levha 3 – Seramik Çizimleri (13-18)

Levha 4 – Seramik Çizimleri (19-23)

Tablo 1 – Seramik Parçalarının Tanımlandığı Katalog.

KISALTMALAR LİSTESİ

AS. **:** Amuq Survey

cm. : Santimetre

Ed. **:** Editör

GTÇ. **:** Geç Tunç Çağı

Km. **:** Kilometre

M.Ö. **:** Milattan Önce

M. S. **:** Milattan Sonra

OTÇ. **:** Orta Tunç Çağı

vb. **:** ve benzeri

vd. **:** ve diğerleri

GİRİŞ

Hatay ilinde, Amik Ovası'nın kuzeydoğusunda, Kırıkhan ilçe sınırları içerisinde yer alan ve 5.5 km'lik bir alana yayılan kireç taşı formasyonuna sahip Kızılkaya tepesi yaklaşık 80-100 metre yüksekliğinde coğrafi bir referans noktasıdır. M.Ö. 4. ve 3. binyıllara ait olası kült alanı kalıntıları, dolmenler, M.Ö. 2. binyıla ait anıtsal yapı kalıntıları ve Roma-Bizans dönemi kaya mezarlarıyla uzun bir zaman aralığında kullanılmış ve geçmiş toplumlar için sembolik öneme sahip bir alan olma özelliğini korumuştur. Kızılkaya Tepesi arkeolojik dokusunun değerlendirileceği bu çalışma kapsamında kült ve ritüellerin peyzaj üzerine olan maddi yansımalarının mekânsal ve çevresel ilişkileri sorgulanarak Amik Ovası'nı iskan eden geçmiş toplumların sosyal ve kültürel hafızalarının şekillenmesinde Kızılkaya Tepesi'nin üstlendiği kimlik tanımlanmaya çalışılmıştır.

Kızılkaya Tepesi arkeolojik bağlamında tespit edilen kalıntıların genel nitelikleri ve insan toplulukları tarafından kullanım amaçları anlaşılmaya çalışılmıştır. Tepede saptanan yapı ve materyallerin toplulukların ritüel amaçlı uygulamalarının kalıntısı olabileceği düşünülmüş dolayısıyla tepenin toplumların gömü vb. ritüeller için ziyaret edildiğini ve dini içerikli karaktere sahip olduğu düşünülmüştür. Genel değerlendirmelere başlamadan önce birinci bölümde arkeolojik bağlamlar ve araştırmalarda eski toplumların dini uygulamaları olarak ifade edilen buluntu grupları ve arkeolojik bağlamlarda sosyal hafızanın varlığı sorgulanmıştır. Antropoloji, sosyoloji bilim dallarında dini ritüeller adına genel çalışmalar, ritüel ve kült kavramlarının araştırma tarihi, ifade ettikleri, arkeolojik bağlamlarda nasıl ele alınmaları gerektiği ve araştırmacıların arkeolojik alanlarda söz konusu kavramlara ait olabilecek kalıntıların tespit ve tanım çalışmalarındaki yaklaşımları sunulmuştur. İkinci bölümde Amik Ovası arkeolojik bağlamları genelinde daha önce yapılmış araştırmalar ışığında Neolitikten Demir Çağlarına dini ritüellerin kalıntısı olabilecek objeler, yapılar ve bağlamları tartışılmıştır. Üçüncü bölümde Kızılkaya Tepesi'nde önceki ve güncel çalışmalarda kayıt altına alınan anıt, yapısal kalıntıların sunumu yapılmıştır. 2018-2019 yılı yüzey araştırmaları kapsamında gerçekleştirilen yoğun yüzey araştırmasına bağlı toplanan seramik koleksiyonu çalışma kapsamında kronolojik ve işlevsel göstergeler olarak değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümde, başta dolmen anıtların ve diğer yapısal kalıntıların karşılaştırma ve değerlendirilmeleri için diğer coğrafyalardaki benzer

örnekler incelenmiş dolmen anıtların araştırma tarihi sunulmuştur. Tepedeki kalıntıların olası işlevleri, tarihleri ve tepenin çevresindeki arkeolojik yerleşimlerle ilişkileri anlaşılmaya çalışılmıştır. Yapıların olası sosyal hafızada yeri, ritüel ve kült içerikli kullanımları tartışılmıştır. Son bölümde ise ulaşılan sonuçlar ve genel öneriler sunulmuş, dolmenler ve diğer yapıların bölgesel bakımdan nitelikleri tartışılmıştır.

Amik Ovasında varolan farklı dönemlere ait yerleşimler ve farklı buluntu çeşitliğine rağmen geçmiş toplulukların kült, ritüel uygulamaları belirli bağlamlarda ele geçen verilerin çalışılmasıyla sınırlı kalmıştır. Kurdu'nun Halaf dönemi tabakalarında ritüel kalıntılarının sorgulanması (Özbal, 2006), M.Ö. 2. binyılın anlaşılması bakımından geniş veriler sunan Alalah kenti mezarlarının (Ingman, 2014), değerlendirilmesi, Woolley'in tapınak sondajı buluntuları ile yeni kazı dönemi buluntularının kült/ritüel yönlerinin çalışılması (Yener, 2013, 2015, 2017), Tayinat MÖ. 1. binyıl tapınak yapılarının yorumlanması (Petrovich, 2016; Harrison, Osborne, 2012) ve Amik Ovasının güney platosunda yer alan Toprakhisar yerleşiminde ele geçen M.Ö. 2. binyıla ait kült nesnelerinin sosyal ve kültürel hafıza oluşumuna katkılarının açıklanması (Akar, Kara, 2020) kapsamında bugüne kadar Amik Ovası'nda yapılmış önemli çalışmalar mevcuttur. Ancak yerleşim dışı kült bağlamlarının konumu ve niteliğini hakkında yapılmış çalışmalar yeterli değildir. Söz konusu çalışmalarda değerlendirilen verilerin çoğunluğu kazılan höyük tipi yerleşimlerde ele geçmiştir. Kızılkaya alanı bu açıdan insanların yerleşim için kullanmadıkları, ritüellerin uygulandığı bir bağlam niteliğindedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARKEOLOJİDE RİTÜEL, PEYZAJ VE KÜLTÜREL HAFIZA

1.1 Düşünce Tarihi İçerisinde İnanç ve Ritüele Yönelik Yaklaşımlar

On sekizinci yüzyıldan itibaren etnografik ve yazılı veriler doğrultusunda belirli prehistorik toplulukların sahip oldukları sosyal-dini yapıları açıklamaya çalışan antropolojik ve sosyolojik bakış açılarına sahip farklı çalışmalar yapılmıştır (Morgan, 1877; Weber, 1965; Tylor 1871; Eliade, 2003; Barnard 2012). Bu çalışmalarda insanlığın kültürel tarih boyunca ilkelden gelişmiş uygarlığa doğru kademeli evrimini temel alan yorumların hakim olduğu görülmektedir. Buna dayanarak eski toplumların sosyal ve kültürel organizasyonlarının benzer bir yöntem ile araştırılmış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla din söz konusu olduğunda, uzak geçmişten yakın geçmişe insanlığın *Animizm, Naturizm, Totemizm* gibi belirli algılardan ve zorunlu ilişkilerden türeyen inanç formlarından mitolojik, yazılı, somutlaşmış ve soyut laikleşmiş inançlara doğru bir yol izlediği düşüncesi uzun zaman boyunca çoğunluk tarafından benimsenmiştir. (Frazer 2009; James 1958; Weber, 1965; Eliade 2003; Durkheim 1995; Tylor, 1871; Morgan, 1877). Bu yaklaşımları günümüzden geçmişe ya da tam tersi bir yolla inançlara, geleneklere ve sosyal değerlere bir form yaratma çabası olarak değerlendirmek mümkündür.

Yirminci yüzyılda ise geçmiş ve çağdaş sosyal etkenleri sorgulayan araştırmalarda erken çalışmalara kıyasla bilimsel verinin artmasına bağlı olarak daha geniş kapsamlı ve farklı bilim alanlarına kaynak olabilecek çalışmaların yapıldığı görülmektedir (Rappaport, 1999; Bell, 2009; Whitehouse, 2000; Geertz, 1973; Fogelin, 2007; Bloch, 2004). Geçmişin dini hafızasını anlamaya yönelik her çalışmanın üzerinde yoğunlaştığı ve tanımlama uğraşı gösterdiği temel olduğu düşünülen belirli kavramlar vardır. İnanç, Ritüel, Din, Kutsal ve Kült kavramları kesin sınırlar ile ayrılmamış, birbirlerini tanımlamak zorunda olmayan ancak tüm sembolik, ruhani değerlere orantılı şekilde atfedilen sayısız terimler ağının ana başlıkları olarak ön plana çıkmaktadırlar. Bu kavram-kurum-düşünce ya da tanımlamaların toplumsal süreç boyunca kaynağını, belirteçlerini, onları yaratan süreçleri ve neyin önce geldiğini açıklama uğraşı, geçen yüzyıldan günümüze devam eden antropoloji, sosyoloji vb. diğer sosyal bilimlerin çalışmalarında görülmektedir

(Bell 2009; Rappaport, 1999; Bloch, 1992, 2004; Levi-Strauss 1966; Evans-Pritchard, 1965; Radcliffe-Brown 1952; Geertz, 1973; Barnard, 2012). Arkeolojik nitelilikli bir araştırmada bu çalışmaların irdelenmesinde amaç davranış biçimlerine kesin tanımlama getirmek olmadığı gibi belirli arkeolojik bağlamları da soyut terimler ile etiketlemek değildir. Fakat varolan geniş literatür arkeoloji alanını da etkilemiş ve arkeolojik çalışmalarda sıklıkla referans olarak gösterilmişitir.

Arkeoloji alanında ise yukarıda adı geçen geçmiş-çağdaş çalışmaların sunduğu fikirlerin kısmen etkisiyle ve yeni arkeolojik buluntuların kapsam, çeşitlilik bakımından artmasıyla yeni yaklaşımlar geliştirilmiştir. Diğer sosyal bilimlerin aksine yaklaşımlarda arkeolojik materyal doğrudan değerlendirme ve önermelerin odağı olmuş, çalışılan bağlam, zaman ve coğrafyaya göre yorumlayıcı, bilişsel, evrimci vb. isimler altında arkeolojide din-ritüel kavramları işlenmiştir. Özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yeni arkeolojik akımların çıkışı ve arkeolojik araştırmaların çok yönlü çalışma prensibini benimsemesiyle beraber arkeolojik bağlamlarda din ve ritüele ait uygulamaların saptanması ve bunlar üzerinden geçmişin sahip olduğu düşünsel oluşumların açıklanması, yorumlanması amacıyla post-süreçsel akımın etkisiyle dikkate değer bazı çalışmalar yapılmış, çeşitli bakış açılarına sahip yazarların ağırlıklı Yakındoğu ve diğer coğrafyalar boyunca varolan farklı dönemlere, farklı bağlamlara ait buluntuları değerlendirdikleri geniş kapsamlı çalışmalar literatürde yerini almıştır. (Renfrew 1985, 2000; Hodder 1982, 1995, 2003; Laneri ed., 2015; Insoll ed., 2011; Rowan, 2012; Biehl vd., 2001; Malone vd., ed., 2007; Kyrikadis ed., 2007; Whitley, Hays-Gilpin ed., 2008; Steadman, 2016; Insol, 2004).

Güncel bakış açısıyla araştırmacı geçmiş topluluklarda din benzeri sosyal bir kurumun varolduğunu kabul ederek yorum yapmaktadır. Mezar, yapı vb. kalıntılar ise sürekli söz konusu kavramla ilişkilendirilmekte ve din bir kurum gibi görünürken ritüeller bu kuruma hizmet eden eylemler olarak görülmektedir. Fakat belirli bağlamlarda etkenler bağımsız olduğundan insanları eylemler için motive eden koşulların kaynağı farklı bir şekilde sorgulanmalıdır. Bilişsel açıdan geçmişte dini uygulamaların varlığını sorgulayan araştırmacı bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde kendi koşullarına uygun yorumlar yapma eğilimindedir. Özellikle erken yazısız dönemlerde yaşayan bireyin dini duygularıyla uyarılan tahayyül ile modern insanın varsayımının bir olması beklenemez. Geçmişte böyle duygudurumlarının kalıntısı

olan objenin ya da yerin temsil ettiği anlam, semboller ve onları temsil eden aracılarla ifade edilmek istenen kavramlar ancak araştırmacının güncel şartlara uydurup yorumlamasıyla mümkün olabilir. Kısacası modern insan sahip olduğu zengin veriyi kullanarak insanlığın davranışlarını ve onların altında yatan nedenleri sınıflandırma ihtiyacı duymaktadır.

Toplumun güncel koşullarında soyut değerlerin somut objelerde buldukları anlamların genellemelere dayandırılması, çevre ve yaşam algısı zamana ve mekana göre değişken olan insan hafızasının kesin kurallara sığdırılarak yorumlanması, geçmiş toplumların sergiledikleri bilişsel/sembolik davranışların ele alınmasında günümüz insanının belirli yanılgılara sahip olmasına yol açmaktadır. Bu yanılgılara neden olan çok yönlü etkenlerin Orta Çağ'dan Aydınlama Çağına gelişimi ve günümüz toplumunun bakış açılarını bilinçli ya da bilinçsizce etkilemesi gözlemlenebilir bir süreçtir. Güncel görünür uygulamaların akıl yürütme ve gözlem yoluyla geçmişe doğru takip edilmesi, bunu yaparken belirli uyarlamalara başvurulması günümüzde yaygın olan ve her zaman tutarsız olan bir yöntem değildir. Tarihsel ve Arkeolojik çalışmalarda günümüzde varolan yerel ya da yaygın geleneklerin belirli kavram ve eylemlerinin benzerleri ya da kökenleri uzak geçmişin yazılı, görsel kaynaklarında görülmektedir. Bu bir şekilde eski insanların ayrı varlıklar olarak değerlendirilmemesi gerekiğini, günümüzde uygarlık adı altında toplanmış sosyal, kültürel ve teknolojik öğeler içeren insan ilişkileri ağının erken aktörleri olarak görülmelerine katkı sağlamaktadır. Ancak bu yorum geçmişin insanından kalan öğelerin günümüz sosyal sistemleri ve değer yargıları kapsamına birebir alınmaları anlamına gelmez. Bu konuda sosyal bilimlerin son yıllarda farklı bakış açılarıyla yorumladıkları geçmiş dönemlere ait bağlamlarda elde edilen sonuçlar, erken araştırmalarla birlikte ortaya atılan ve belirli çevrelerde hala hakim olan görüşlerin yeni bilimsel göstergelerle değiştirilme gereksinimini kanıtlamaktadır (Hodder, 1995). Günümüz toplumlarının geçmiş insan topluluklarının dini yaşantılarına bakış açısı belirli formlar üzerine kuruludur. Belirli durumlarda tek-çok tanrıcılık ayrımı ya da cinsiyet, ideoloji temelli nedenlerle 'ana tanrıça' adı altında yapılmış ve çoğunluk tarafından sorgusuz kabul edilmiş önermelerle belirli zaman aralıklarında yaşamış eski toplumların dini ve sosyal hayatı anlaşılmaya çalışılmaktadır. Ana tanrıça örneğinde söz konusu terimin iki yüzyıllık süreç boyunca ortaya çıkışı ve değişim süreci takip edildiğinde belirli süreçler

anlaşılabilmektedir. 19. ve 20. yüzyıl boyunca toplumda erkek egemenliğine karşı oluşmuş fikirler toplumun belirli kısımlarında fazlasıyla benimsenmiştir. Bu nedenle aynı dönemin çeşitli sosyal alanlarında kadın-erkek olgusu üzerine yapılan çalışmalar daha eşitlikçi ve hatta kadın üsünlüğü odaklı fikirler etrafında yapılmış ve her alana yayılmıştır. Eski toplulukların sosyal koşullarını konu alan bazı çalışmalarda bu ideolojik akımların etkisiyle eski insan topluluklarının cinsiyet algılarında kadınların egemen oldukları, değer gördükleri bir yapının varolduğu ve zamanla bu rolün erkeklere devredildiği görüşü ileri sürülmüştür (Engels, 2004). Arkeolojinin aynı tartışmaya dahil edilmesi ya da sokulması sonradan gerçekleşmiştir. 20. yüzyıl boyunca Avrupa ve Yakındoğu arkeolojik çalışmalarında açığa çıkarılan nesnelerden kadın figürünlerinin bilinçli seçilip bu ideolji için yayınlanması ve devamında tüm arkeolojik akımlara bu düşüncenin aşılanmaya çalışılması etkisini hala sürdüren ve kaynağını kısmen toplumsal çatışmalardan alan bir yaklaşımdır. (Gimbutas, 2001; Roller, 2013). Bu tür varsayımlar arkeolojik araştırmalarda benimsenmiş olan bazı fikirlerin değiştirilebilirliğini gösterebilecek basit bir örnektir.

1.2 Geçmiş Toplumların Ritüelerinin ve İnanç Biçimlerinin Tanımlanmasında Antropolojik, Sosyolojik Yaklaşımlar

Ritüller bir arada yaşayan insan topluluklarının beraberliklerinin göstergesi olarak sergiledikleri çok az değişken, tekrarlayıcı olan, sosyal ve maddi dünyadan her türlü sembolü kullanıp gelişebilen eylemler bütünüdür (Bell, 2009). Ritüeller ait oldukları zamanın, toplumun sosyal yapısının bazı örneklerde coğrafyanın koşullarına göre değişebilen eylemlerdir. Zaman ve materyal (toplum) kapsamında ne barındırdıkları, neyi etkiledikleri ve nereden etkilendikleri anlaşılabilir. Sosyal tabakalaşma ve hiyerarşinin hakim olduğu toplumların ritüel uygulamalarında ideolojik, ekonomik, politik unsurların ayrı olduğu düşünülemez. Ancak küçük çaplı topluluklarda ritüellere (dini aracılara) yön veren etkenler daha sınırlı olmalıdır. Gerekli koşullarda işlevsel ve yapısal olarak değerlendirilebilirler. Topluluk üyelerini önceden belirlenmiş semboller, kurallar içine alırlar. Fakat bu yapısal semboller anlamlarını bazı koşullarda toplulukların deneyimlerinden alabilirler. Deneyimler semboller ve eylemlerle hatırlanır, manipüle edilir, pekiştirilir devamında tekrar toplumun bağlarını güçlendirmek için tekrar dağıtılır. Bu nedenle işlevsel olma özellikleri de vardır.

Sosyal-ekolojik süreçlerde meydana gelen ritüellerin dini deneyimler için kaynak olduklarını ve devamında oluşan koşulların dini doktrin ve inançlara şekil verip tekrar ritüellere yansıdığını, kutsallaşmış kavramlar, tapınma eylemi yaratıp sosyal hayatta yerini alan bir sürecin oluştuğunu savunan araştırmalar vardır (Rappaport 1999; Renfrew 2000). Kendini yaratan ve tekrar eden bir sistemin varlığı söz konusudur. Ritüel ve din kavramları bir arada kullanıldığında ilahi, doğaüstü vb. unsurların etrafında yaratılan ve değişen bir süreç gibi tanımlamalar, araştırmaların bir kısmında olmasına rağmen (Eliade, 2003) dini eylemlerin, toplulukların ürünü olarak beraberliklerini sürdürme ve toplumsal ihtiyaçları karşılama gibi amaçlara hizmet ettiğini vurgulayan yaklaşımlar (Durkheim, 1995) geçmiş insanların ait oldukları sosyal yapının doğasını açıklamakta daha faydalı olacaktır.

Ritüelleri dini ve seküler olanlar olarak ayırmak gibi bir yaklaşım bu çalışmada planlanmamaktadır. İfade dilmek istenen dini ritüeller ya da dini ritüeller sistemi olarak açıklanabilir. Bu sistem ritüeller ve onları yaratan normlardan oluşmaktadır. Aslında günlük hayattan herhangi bir eylem ya da nesne bir ritüelin parçası olma kapasitesine sahiptir (Humprey, Landlow, 2007). Ritüeller günlük hayatta varolan bir çok eylemi (dans, muzik, şiddet) bünyelerinde barındırırmaktadırlar (Bell, 2009). Farklı zaman aralıklıklarında hangi öğenin dini ya da seküler olma başarısıyla anlam karmaşası biraz daha sadeleştirilebilir. Dini ritüeller sisteminin yapısı akışkan ve insan eylemlerinde cisimleştiğinden sabit yargı ve koşulların sürekli geçerli olmaları olası değildir. Belki de bazı durumlarda din ve ritüel nedir sorusu yerine nasıl gerçekleştirildikleri sorusu tercih edilebilir (Bell, 2009).

Whitehouse ise ritüel uygulamaların tekrarlanma sıklığı ve taşıdıkları anlamlar üzerinden tanımlamada farklı bir yaklaşım önermiştir. Ritüeller, sıklığı az yarattığı duygusal/bilişsel durumlar yüksek olan ve çok sıklıkla tekrarlanıp açığa çıkarttığı duygusal/bilişsel koşullar düşük olan ritüeller olarak sınıflandırılabilir. İnsan ve toplum hayatında zamansal döngü içinde (yıllık, mevsimlik vb.) uygulanması az, sınırlı olan şölen, geçiş ritüelleri, dini toplanmalar gibi ritüeller toplum için az tekrarlanan fakat hissettirdikleri duygudurumlar yüksek olan ritüellerdir. Yine zaman döngüsü içinde uzun ve kısa süreli (gün, hafta, ay) zamanları içeren topluluk içinde sık sık tekrarlanan (tapınma, yıkanma, tütsü vb.) ritüeller ise

çok yapılan, duygudurum değiştirme kapasitesi az olan ritüellerdir. Erken neolitik topluluklarda özellikle Çatalhöyük'te karşılaşılan kafatası doldurma, hayvan boynuzlu, kafataslı platformlar ve boyalı/sıvalı duvarlar az yapılan etkisi çok olan ritüellerin kalıntısı olarak yorumlanmışlardır. Buna başvuran toplulukların görsel üslüplu dini yapıya sahip oldukları bireylerin birbirlerine bağlılıklarının fazla olduğu önerilmiştir. Sık tekrarlanan ritüeller ise her toplumda görülebileceği gibi bireylerin birbirlerine daha az bağlı olduğu ve öğretici üslüplu dini yapıya sahip topluluğun parçası olması gerektiği önerilmiştir (Whitehouse, 2000; Whitehouse, Hodder, 2010; Whitehouse, vd., 2014).

Bir topluluk içinde insanların birbirleri ile çevreleri arasında varolan ilişkiden sayısız somut ve soyut kesin sınırlar ile ayrılmamış olgular doğar (Hodder 2012, 2016). Bu olgulardan biri olan din (Hart, 1997) hakkında yapılmış çeşitli tanımlamalara rağmen, dini insan ilişkilerine bağlı, dünyevi, gerektiği yerde işlevsel olma amacı güden uygulamalar bütünü olarak gören yaklaşımlar literatürde geniş yer kaplamaktadır (Durkheim 1995; Bloch, 2013, 23; Hodder, 2016). Dini deneyimler belirli eylemler etrafında şekillenen duygu durumlarıdır. Ana obje (İlahi) katılımcı olan bireyin ya da toplumun bilinç altında farklı yansımlara neden olabilir. Bazen bu farklılığın giderilmesi adına nesnelere sembolik anlamlar yüklenebilir. Ancak sabit olan ana durum, belirli uygulamalar, taklitler, sözlü telaffuzlar (Bloch, 2004, 19) bir anlam ifade eden duruşlar, birliğin temsili olarak bilinçaltında daha kalıcı yer edinmektedir. Bu durum bütün dini deneyimin bir ritüeller topluluğu olarak yorumlanması gerektiğini gösterebilir. Tüm bu ritüellerin uygulanacağı yerler nesiller boyunca gelişen, kalıcılaşmış kutsal yerler ve objelerin doğuşuna yol açmaktadır.

Dini değerleri dil için kullanılan koşullar altında değerlendirmek mümkündür. Dilde olduğu gibi bazı dini öğeler her kültüre indirgenemez ve bazı kültürlerin sahip olduğu dini koşulların bir başka kültürde karşılığı olmayabilir. Aynı yorum ritüel eylemler için de savunulabilir. Benzer inançlar farklı ritüel uygulamalarla ifade edilebilir ya da farklı inançlar benzer ritüel uygulamalar barındırabilir (Keane, 2010). Din toplumu oluşturan davranış ve bileşenlerin çeşitliliğine göre değişiklikler gösterebilir (Radcliffe-Brown, 1952, 160-161).

Bazı yaklaşımlar dini düşüncenin doğuşunu (external symbolic storage) harici sembolik hafıza olarak tanımlanan kavramın etrafında tartışmaktadır. Birey ya da toplum düşünce ve inançlara sahip olabilir. Fakat sahip oldukları inançları çevrelerindeki materyal ile manipüle etme, formlaştırmaya neden ihtiyaç duyar (Mithen, 1998) sorusu önemlidir. Dini ya da ritüele ait olan dünyevi yaşamda bir karşılık bulmak zorundaymış gibi davranılmasına yol açan koşullar tek/az sayıda olmamalıdır.

Onu yaratan topluluğun bir parçası olan dini ritüeller geçmiş toplumların sosyal, ekonomik vb. bütün yaşam alanlarının ve birlikteliğinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmeli. Turner ise (Turner, 1991) buna benzer ancak genellemeye dayanmayan bir gözlemde bulunmuştur. Buna göre dini uygulamalar, inançlar, ekonomik, politik, sosyal ilişkiler ağının arasında şekillenen ve gerektiğinde düzenleyici rol üstlenen bir yöntem(formül) olarak görülmektedir (Turner, 1991, 6) İnsanların kararlarında ve yaşadıkları çevre algılarında anahtar rol üstlenmişlerdir (Turner, 1991). Dini algılar insan yaşamına yön veren, sınırlayan koşullar olarak görülürse bunun giderek gelişip karmaşık bir hal alan sosyal, ekonomik ve maddi yapılarla iç içe olduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır (Shults, 2010). Dinin insan kapasitesinin bir özelliği olarak çıkış biçimi zamana, bağlama ve topluma göre değişken olan insana ait bir nitelik olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Ritüel ve din araştırmalarında söz konusu kavramlarla bazen bir tutulan, alternatif olarak kullanılan ya da köken gibi nedenlerle ifade edilen inanç, kutsal, kült terimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu terimler, ritüel-din söz konusu olduğunda araştırmacılar tarafından çalışmalara dahil edilen ve ilişkileri anlaşılmaya çalışılan kavramlardır. Amaç bu kavramları ana konu yapmak yerine, sosyal bağlamların araştırılması sırasında modern araştırma alanlarının başvurduğu terimlerin konunun yorumlanmasına nasıl fayda sağlayabilecekleri olmalıdır. Sözcüklerin barındırdığı anlamlarla sınırlı olmak doğru bir çıkış noktası olmayabilir. Öncelikle söz konusu terimleri araştırmacılar tarafından nasıl tanımlandıklarına bakılabilir. Kült terimi tanımlanmaya çalışırken topluluk içinde rahib, görevli vb. bir sınıflandırmanın varlığından genelde bahsedilmektedir (Weber, 1965, 30). Dolayısıyal ritüellerin kendisinden çok topluluk içinde kimler ve nereler için geçerli olduğu kült olarak tanımlanan terimle ilgilidir. Kült özellikle ritüellerine kaynak olarak dini tapınmanın

bir sistemi olarak tanımlanmakta ve inancın temellerinde etkinliği vurgulanmaktadır. Kutsal, ritüeller içinde etkileyecek ya da etkilenecek koşuların sahip olduğu bir nitelik olabilir (Rappaport, 1999, 282). İnanç ise bir değerden çok toplumda üzerinden mutabık olunan olarak tanımlanabilir (Bell, 2009; Durkheim, 1995) İnanç yerine dini düşüceler vb. isimlendirmede bir farklılık olmadığı belirtilmelidir. Geleneksel olarak inanç ritüelerle açıklanır tanımından ziyade ikisi arasında bir çizgi olmamalıdır (Bell, 2009, 183). Eğer din olarak tespit edilmiş bir vaka varsa bunun inaçlar içerebileceği ya da içermeyeceği ayrıca tartışılabilir (Keane, 2010). Terimlerin sözlük anlamlarından farklı çıkarımlar ve yorumlar yapmak mümkündür fakat amaçlanan ritüeller, din ve diğer kavramların aynı toplumsal ilişkilerin ürünü ve sonucu olduklarını vurgulamaktır. Toplumun ruhani yapısının sınırları belirlenmemiş ve birbirinden ayrılamaz iç içe geçmiş kavramlar etrafında şekillendiği belirtilmelidir. Bu kavramların oluşumunun bir bütün olarak başlangıcı olmadığı gibi durağan olmayan ve kendini maddesel dünyada göstermeye yönelik bir doğaları vardır. Terimsel anlamda kavramların öncelik sırası tartışmalıdır, fakat ayrı olarak ele alınmalarını gerekli kılan bir durum olmamalı çünkü temelde aynı düşünsel ifadelerin ürünü olarak toplumun aynı ifadesini temsil etmektedirler. Bu nedenle çalışmanın devamında bu kavramların birinin kullanımı tümünü ifade etmiş olacak ve amaç belirli tanımlamalar yapmak yerine bağlamın niteliğini, onu yaratan insan davranışlarını, belirli koşullara dayandırmaktır. Bu düşünceyi vurgulamanın ana nedenlerinden biri araştırmalarda sık sık rastlanan köken, öncelik ya da çıkış arama çabalarıdır. Din ya da ritüellerin hangisinin önce geldiği, bunlar kaynaklarını inançtan mı alırlar ya da inançların doğası ritüellerden mi doğar vb. sorgulamalarla bir sınıflandırma ihtiyacı olduğu görülmektedir.

Zaman içinde sosyal ilişkiler bakımından gelişen çevrelerinde ki materyal üzerinde etkin kontrol sağlayan insan grupları kendi aralarındaki ilişkilerin düzenlenmesi, materyal dağılımın benimsenmesi vb. çeşitli süreçler boyunca soyut-somut yöntemlerle kendi aralarında ve dış gruplarla belirli iletişim yöntemleri geliştirmişlerdir. Dini, kutsal ya da ruhani olarak tanımlanmaya çalışılan kısmen aynı çaba ve ifadenin sonucu olmalıdır. Böyle bir tanım olayı sosyal-kültürel bir oluşum olarak görme eğilimindedir ve dinin insan evriminin yan ürünü olması gerektiğini savunan yeni-evrimci bilişsel yaklaşımlar ve diğer farklı görüşler karşısında ters düşebilir. Fakat amaçlardan biri yaklaşımları karşılaştırıp çürütmeye çalışmakta

olmamalıdır. Özellikle arkeolojik bağlamlar dikkate alındığında bazı görüşler belirli bağlamlarda desteklenebilirken bazı koşullarda da ayrı bir yaklaşımın savunulması gerektiği görülmelidir.

1.3 Ritüel/Dini Eylemler ve Arkeolojik Bağlamlar

Arkeolojik alanlarda ise insanların sembolik yaşamlarını somutlaştırdıkları, anlam yaratmak adına kullandıkları aracılar (materyal kültür) açığa çıkartılır. Geçmiş insanı anlamak onun ritüellerine maruz kalan maddi kalıntıları ve bağlamları incelemekten geçer. Bu düşünce tarzından hareketle bazı araştırmalar ritüel uygulamaları arkeolojik bağlamlarda takip edebilmek adına belirli göstergelerin varlığını işaret etmiştir (Renfrew 1985, 2000; Renfrew, Bahn 1996). Ritüel uygulamaların farklı yerlerde icra edilmesi (tapınak, kutsal kabul edilen doğal oluşumlar vb.), ritüel sırasında çeşitli nesnelerin kullanılması gerektiği düşüncesi ortaya atılmıştır. Bundan dolayı açığa çıkarılan alanda buna dair izlerin varlığını saptamak aynı zamanda ritüel uygulamanın varlığını açıklayabilir (Renfrew, 1985). Bir topluluk içinde ritüelin belirli mekanlarla sınırlı olması ya da sergilenmesi, performans sergilenirken belirli nesne ve araç-gereçlerin eşlik etmesi, saptaması arkeolojik buluntularda günlük işlevi olan ve ritüel işlevi olan nesnelerin ayrımının yapılmasına yol açmıştır.

Ancak arkeolojik buluntuların işlevselliği belirli tanımlama sorunları yaratabilmektedir. Üretim, zanaat vb. temelli bakış açılarından hareketle ritüel uygulamalara ait objelerin işlevsiz ya da işlevi belirlenemeyen olarak ifade edilmesi sıklıkla görülmektedir. Ancak herhangi bir kullanıma maruz kalmamış ya da üretildiği teknik gereği üretimde/işlemede kullanıma uygun olmayan nesnelerin bir amaç için yapılmış olabilecekleri olasıdır. Bu nedenle kesin bir tanıma gidilmeden kullanım izi olmayan nesneler ritüel amaçlı nesneler olarak ifade edilebilir. Fakat ritüeli belirli nesneler üzerinden tanımlamadan, bağlamlarda ele geçen tüm nesnelerin ritüel/günlük uygulama ayrımı yapmamış toplumlarda dini amaçlarla kullanılmış olabileceği unutulmamalıdır

Arkeolojik alanlarda tanım söz konusu olduğunda aslında bağlamlarda din-ritüel kavramlarına dair izler, ikincil bulgulardan yola çıkılarak elde edilmektedir. Örnek olarak yapı kalıntıları (Romano, 2015; Griffoni vd., 2018; Özdoğan, Özdoğan, 1998; Butterlin, 2015) kurban uygulaması izleri (Schwartz, 2012), bir arada bulunan

obje topluluğu (Osborne 2004; Nakamura, 2010; Tsoraki, 2018; Kuijt, 2008) ya da gömü uygulamaları (Ilan, Rowan, 2019; Porter, Boutin 2014; Renfrew, 2016) bir topluluk içinde varolan soyut kavramların varlığıyla ilişkilendirilir. Belirli davranış tarzından kalan izlerin barındıracağı anlamlar bir takım terimlerle sınırlı olmayabilir çünkü arkeolojik alanda bu terimlerin hangisinin uygun olduğu konusu ayrıca düşünülecek bir konudur (Fogelin 2007; Swenson 2015). Antropoloji alanı genelde benzer uygulamaları ritüel adı altında toplarken din tarihçisinin din, inanç gibi terimlere başvurması arkeoloji alanı araştırmacısını terimler arasında seçim yapmak ya da kutsal, kült gibi kaynağı benzer olan yeni terimler kullanmaya yöneltmiştir (Laneri 2015; Renfrew 1985). Örnek olarak Renfrew (1985) ritüel, dini eylemleri saptamaya çalıştığı çalışmasında 'Kült' terimini başlık olarak kullanmıştır. Hodder ise araştırmalarında 'Din' terimini kullanmaktadır (Hodder, 2010). Ayrıca yukarıda belirtilen bağlamların ne şekilde ritüeli ifade ettiği ve bunlara ritüel ya da dini eylemin kalıntısı olarak görmenin uygunluğu ile ilgili bazı çalışmalar literatürde mevcuttur. Hawkes'in geçmiş toplumların sosyal yapısını anlama üzerine yaptığı çalışmada (Hawkes, 1954), ritüel eylemler 'anlam merdiveni, ladder of interference' düzeninde anlaşılması ve yorumlanması en zor olanlar olarak görülmüşlerdir. Buna göre araştırmacılar arkeolojik bağlamlarda mezarlar, onların içinde bilinçli bir şekilde kırılmış seramik, değerli madenden yapılmış obje parçaları, binalara saklanmış nesneler bulabilirler ancak bunları din, ritüel gibi eylemlerle etiketlemek kesin bir şekilde doğru olmayabilir (Hawkes, 1954; Hodder, 1982).

Bir bağlamın sunacağı ritüeller çeşitliliğini sorgularken yer ve objenin konumunu dikkate almak daha anlaşılır bir hikaye yaratmaya katkı sağlayabilir. Yerin, bağlamın ve objelerin (*Parapharnelia*) birleşimi nadiren dini düşüncenin değerlendirilimesinde kullanılmıştır. Arkeolojik bağlam geçmişe ait insan izleri barındıran doğal oluşumlar, insan müdahalesiyle oluşmuş yerleşim alanları ile yazılı ve görsel bütün buluntuları barındırır. Bu bağlamı yaratan insanların inanç sistemlerini ve ritüellerini canlandırmak adına yerin, bağlamın ve sembollerin sistematik bir şekilde çalışılması önemli olabilir (Malone vd., 2007). Ayrıca zaman içinde insan hafızası ile şekillenen yerler ve materyaller ritüel deneyimler boyunca kendi biyografilerini yaratırlar (Harmanşah, 2015). Ritüeli bağlamda tanımlama amacı tüm sosyal koşullar bir arada tutulduğunda gerçek anlamı yaratabilir. Geçmiş uygulamaların maddesel tezahürü olan tüm arkeolojik yaşamsal öğelerin (Laneri,

2007) kültürel ve sosyal boyutta toplumun inanç sistemlerinin ve ideolojilerinin, ritüel ve dini eylemler ile olan bağlantısı için aracı olarak görülmesi ve geçmiş toplumları dünyevi-dini yaşam alanlarına sığdırmadan genel süreçlerin anlaşılmaya çalışılması mümkündür. Buna benzer çıkarıma sahip bir arkeolojik araştırma, din-ritüelin zanaatkarlık gerektiren teknolojik öğelerin üretim, performans ve tüketim aşamalarında kodlanmış olmaları olasılığını belirtmektedir (Nikolaidou, 2007). Toplum içinde belirli materyallerin üretiminde sembolizmin etkisi görülürken, üretim bilgisi ritüelle oluşmuş bir unsur olabilir (Nikolaidou, 2007).

Verhoeven ise erken neolitik dönem yerleşimlerinde tespit edilen bazı buluntular üzerinden 'özeliklerin çerçevesi' tanımıyla belirli fiziksel-dokusal değişikliklerin-özelliklerin ritüelle ilişkili olabileceklerini ifade etmektedir (Verhoeven, 2002). Özellikler çerçevesinde arkeolojik tabakalarda ele geçen ritüel amaçlı yapılar, nesneler, materyal dolgular, ayrı bir lokasyonda tespit edilebilir. Şekil, doku, renk vb. özellikler bakımından genel verilerden farklıdırlar. Yapılar mimari boyutta normalden büyük ve planlama içinde farklı teknik yönelimlere, nesneler ile birlikte öteki buluntularda görülmeyen teknik özelliklere sahiptirler. Yapıldıkları materyal, ham madde farklıdır. Açığa çıkartılan miktar bakımından diğerlerine kıyasla azdırlar. Onları ilişkilendirebilecek işlevsel amaçlar kesin anlaşılamamaktadır. Diğer arkeolojik alanlarda ele geçen materyallerin tanımlamalara uygunluğu ve karşılaştırılması sonucu ritüel kullanımına karar verilmesi gerektiği özelliklerin çerçevesi tablosunun son maddesidir. Böyle bir yaklaşım genelleme dayandırılmadan yorumlanmalı. Önceki paragraflarda görüldüğü gibi arkeolojik bağlamlarda ritüel eylem kalıntılarının tek tip, formal, hazır bir paket halinde sunulmuş olması mümkün değildir. Her bağlam ayrı bir yorum gerektirmektedir. Fakat bu çerçevede sunulan öğeler sadece basit temel belirteçleri ve kalıntılar arasında en dikkat çeken özellikleri göstermektedir. Aynı yorumu Verhoeven'da yapmakta ve bu özelliklerin sadece başlangıç noktası olabilecekleri, kesinlik içermedikleri, olası bir ritüel kalıntısı için değerlendirilmeleri gerektiği belirtilmektedir (Verhoeven, 2002).

Dini olan ya da olmayan arkeolojik kalıntı tanımı arkeolojik raporlarda sıklıkla görülmektedir. Belirli yerlerin ritüllere tahsis edilmiş olması fikri araştırmacılar arasında *Public* (kamusal, toplu) ve *Domestik* (ev içi) ritüel ayrımının mümkün olup olmadığının sorgulanmasına neden olmuştur (Renfrew, 2000; Bradley,

2005). Bağlamın buluntu zenginliği ve boyutu toplu-bireysel ritüel ayrımı için veri sağlayabilir fakat genel toplumsal hafızanın yaratılmasına katkı sağlayacağı söylenemez. Böyle bir ayrım özellikle tarihsel dönemlerde yerleşilen alanlarda dini-kamusal yapıların saptanması daha sonra coğrafi-zamansal değişimlerle beraber bu tür yapı topluluğunun başka yerlerde bulunamamasından dolayı ileri sürülmüş olabilir. Ancak kamusal benzeri alan ve yapılara sahip olmayan konut-temelli küçük ölçekli toplumlarda böyle bir tanımlama mümkün görünmemektedir. Bu nedenle Çatalhöyük gibi mimari yapılaşmanın detaylı sınıflandırılmadığı yerleşimlerde, belirli yapılarda görülen tekrarlayıcı uygulamalar, bilinçli gömme ya da kırmaya maruz kalan nesneler ya da toplu nesne grupları ayrı bir anlam ifade eden uygulama şeklinde yorumlanabilir (Hodder, ed., 2010, 2014; Kyrikadis, 2007; Tsoraki, 2018). Evler-konutlar genelde günlük yaşamla ilişkili eylemlerde değerlendirilir (Pels, 2010). Uyumak, yemek yapmak-yemek yemek, cinsel ilişki vb. eylemler genelde konutlarda gerçekleştirilir. İnsan-ev-toplum yaşamında anlam ifade eden geçiş evreleri-ritüelleri (doğum, evlilik, ölüm, inşaa edilme-yıkılma) ya da şölenler ise evlerde işaretlenmiş, izleri bulunan kalıntılara neden olan etkenler olabilirler (Keane, 2010; Pels, 2010).

Geçmiş toplulukların sosyal koşulları zaman ve ölçek bakımından farklılık göstereceğinden genel tanımlamalar uygun olmayabilir. Örnek olarak erken topluluklar için din-işgücü-üretim vb. etkenler aynı sürecin parçası olarak aynı amaçlara hizmet edebilir. Bunu en iyi Neolitik toplulukların yapı eylemlerinde görmek mümkündür. Kendisi ayrı bir ritüel olan dini inanca bağlı ortak yapı kurma eylemi tek başına mimari boyutta değerlendirilemez. İnsanları bir araya getiren zorunlu ya da tercihi sosyal, ekolojik nedenler, yapım süreci boyunca harcanan ortak emek, kullanım süreci boyunca yaratılan ortak algı, yapının yaşam süresi sona erdiğinde toplum hafızasında bıraktığı etki ve bu etkinin sonraki nesillere yansıması düşünüldüğünde dini tecrübeyi tetikleyen tek unsurun varlığından söz edilemez. Ortak emek ve eylemlerle yaratılan mimari ya da yer ortak aidiyet kavramı sunacaktır. Önemli olayların kutlanıp, hatırlandığı, cenaze gibi ritüellerin gerçekleştirildiği, şölenlerin yapıldığı yer olarak toplumun odak noktası olacaktır. Küçük ölçekli toplumlarda değerli olan organizasyon, emek, ritüel eylemlerin vurgulanması farklı koşullarda gerçekleşebilir. Yakındoğunun tunç-demir çağlarının daha kompleks yapılı toplumlarına bakıldığında ise ritüele ait olanın kentsel doku

içerisine yerleştirildiği ve politik idarenin ritüellerin kontrolüne etkisi olduğunu görme eğilimi vardır. Genel algılar dini faaliyetlerin çoğunluğu yönetmek amacıyla elitlerin kontrolü altında olduğu üzerinedir. Ancak ritüellerin yerel halkın bağlarını korumak, varlıklarını hatırlamak için benimsenmiş olabilecekleri de akılda tutulmalıdır. Bir toplumun içinde bazı kült yerleri, ortak ritüeller ve inançlar topluma tanımlılık verir. Bu nedenle geçmiş topluluklarda siyasi, sosyal koşullara göre dini anlamda farklı örgütlenme biçimlerinin olabileceği düşünülebilir. Böyle bir yaklaşımda dikkat edilmesi gereken unsurlardan biri dinin sosyal organizasyonu gelişmiş bir toplumda işlevinin sınırlı kalabileceğidir. Siyasi istikrar, ekonomik refah gibi etkenler varlıklarını sürdürdükleri sürece dini kurumlar etkinliklerini devam ettirebilirler. Aksi durumda din kavramı tek başına yeterli etkiyi yaratamaz. İnsan-insan, insan-obje/yer obje-obje arasındaki ilişkiyi yaratan, amaçlanan mesajı ileten sosyal simgeler-eylemler, yaratıcıları ve taşıycıları için işlevsel oldukları sürece varlıklarını ve devamlıklarını koruyabilirler.

Dinin, elitler tarafından kontrolü, ideolojik amaçlı dini eylemler vb. ifadeler çoğu kez yazılı kaynaklardan elde edilen sonuçlardan dolayı kullanılmaktadır. Konuyla ilgili araştırmalarda bazen yanıltıcı olabilen ve çok yönlü bakış açısını engelleyen yazılı kaynaklara başvurulması yazısız dönemlere kadar takip edilebilen belirli uygulamaların barındırabileceği anlam çeşitliliğinin gözardı edilmesine neden olabilir. Bu nedenle anıtsallık, mimaride ve yapılaşmada ritüelin varlığı sorgulandığında Göbeklitepe anıtsallığı ya da Çatalhöyük'te detaylı yapı analizleri yazılı kaynağı olmayan dönemler için önemli veriler sunar (Hodder, Pels, 2010; Hodder, 2010; Tsoraki 2018; Clare vd. 2018; Dietrich, Notroff, 2015). Yazısız dönemlerin yorumlanmasında sonraki dönemlerde oluşmuş yazılı kaynakların kullanılması tam anlamıyla bulguların doğru açıklanması adına olasılıklar sunar. Bir dönemin bilişsel sürecini anlamak o döneme ait kalıntıların yorumlanmasından geçmektedir (Renfrew, 1985).

Bir arkeolojik bağlamda ritüel ile ilgili bir araştırmanın tanım ve tespit ile sınırlı kalması araştırmanın bilimsel olma doğasına aykırı düşebilir. Bir yerde hangi ritüellerin yapıldığını saptamak, bir yapının hangi dini amaçlara hizmet ettiğini belirtmek ya da bir topluluğun hangi tanrıya hangi koşullarda nasıl taptığını yorumlamak arkeolojinin sorguladığı asıl sorunlara ulaşılması için yeterli olmayabilir. Ancak tüm bu koşulları yaratan sosyal süreç, toplulukların birbirleri ile

olan ilişkileri kendilerine ve çevreye nasıl yansıttıkları, insanları bu tür davranışlara yönelten koşullar daha anlaşılır şekilde incelendğinde gerçek anlamda bir bağlamın ya da o bağlamı yaratan toplumun dini hayatı kavranabilir.

Arkeolojide ritüeller konusu tartışılırken eski insanların ne derecede bilinçli bir şekilde inançlarını çevrelerinde ki materyale yansıtabilecekleri ayrıca böyle bir anlam yaratma çabası eylemlerde ifade edilebilirken, tabakalarda ritüel objeler, dolgular, gömüler olarak kazılanlar böyle bir anlam yaratma çabasının somutlaşmış örnekleri olabilir mi (Van Huyssteen, 2010) gibi sorular sorulabilir.

1.4 Kült Peyzajı ve Sosyal/Kültürel Hafıza

Dini/ritüel eylemlerin sahneleyeni olan insan bu eylemleri bir çevre/peyzaj içinde gerçekleştirirken onu barındıran doğal ya da yapay dünya ile karşılıklı ve sürekli etkileşim halinde olan bir bağın oluşumuna yol açmaktadır. Bu bağ toplumun, insanın anlamı somutlaştırmak ve önemli kılmak için çevresine şekil verme ve şeklin içine girme eylemleri boyunca kendini görünür kılmıştır. İnancın belirli mimari formlar boyunca ifade edilmesi (Park, 1994) ya da değerlerin belirli yerler boyunca yaratılıp şekillenmesi insan-yer arasında farklı koşulların varlığını gösteren, özgün davranış ve yönelimleri meydana getiren ilişkinin bir boyutudur. Yer, üzerinde yaşayan bireylere sağladığı deneyimler vasıtasıyla karakterini kazanır, bireylerin yer üzerinde yarattığı aktiviteler ve deneyimler yerin insan için sahip olduğu anlam ve niteliği belirtir (Ingold, 1993). Etkileşim halinde olan gerektiğinde özne/nesne kimliği kazanan aracılar boyunca ritüele uygulama alanı yaratılması, kutsalın bir yerde olması ya da ona ayrılmış bir bağlama sahip olması gerektiği düşüncesi (Renfrew, 2000; Bradley, 2005; 131-136) peyzaj içinde kült ve onunla bağlantılı unsurların nasıl ifade edildikleri sorusunu doğurur. Bu yaklaşımlar doğrultusunda dini algı bakımından yerin sahip olduğu kimlik tanımı oluşturulmaya çalışır. Ancak arkeolojik bağlamlarda sorgulanan kavramın çok yönlü toplumsal boyutu dikkate alınmadan belirli yapısal ve analitik modeller kullanılır. (Hodder 1982, 1995, 2003). Örnek olarak kadın-erkek, savaş-barış gibi kavramların bağlamlarda belirli sembolik objelerde ifade edildiği önerisi verilebilir. Dolayısıyla öteki olguların tanımlandığı gibi kült olgusunun araştırılması sırasında bunun yaygın olduğu görülmektedir. Belirli ritüel anlamı temsil eden aracıların örnek olarak figürin, kabartma, bulundukları bağlamda inanca yorumlanmaları (Kyrikadis, 2007), şehir ve kırsal peyzaj boyunca aynı tür bağlamların kült/ritüel peyzajı olarak anlaşılması bu yapısal

modeli kısa yoldan açıklayan bir varsayımdır. Daha somut bir örnekle ritüel anlamı olan A objesi B yapısında ya da bağlamında ele geçerse bu durum B bağlamının kült amaçlı kullanılmış olabileceğine dair bir öneri atılmasına neden olur. Devamında genel bağlamlar incelendğinde A objesi artı B bağlamı eşittir Kült kavramı denklemi yaratma eğilimleri olacaktır. Böyle genel bir model izlendiğinde yapı, yerleşim ya da bağlam boyutunda bazı uyuşmazlıkların olduğu, dini amaçlı yapıların nesne içermediği ya da nesnelerin farklı ortamlarda ele geçebileceği görülecektir (Kyrikadis, 2007; Bradley, 2005; 131-136). Kültle ilgili olan her yapı figürin barındırmak zorunda değilken her figürün kültle ilgili olmak zorunda değildir. Ayrıca bu yapısal yorum şehir peyzajına uygulandığında külte ait çok çeşitli bağlamların olmadığı, yerleşim dışı ritüel alanlarında gözlemlendiğinde eski topluluklarda özellikle erken prehistorik dönemlerde, kutsala ait olanın toplumun günlük hayatından uzak olup olmadığı sorusunun sorulmasına neden olmaktadır (Bradley, 2005). Benzer uygulama ve nesnelerin her toplulukta aynı anlamı taşıyamayacağı ihtimali göz önünde tutulmalıdır.

İnancın yapısı çevrenin kaynaklarını/etkenlerini kullanarak peyzajın bağlamları boyunca yayılır. Devamında peyzajın yapısının şekli ritüel, kutsal ve inanç gibi aracılar boyunca bilişselin ifadelerini yansıtır. Yer-hafıza-eylem arasında birbirini yaratan bir bütünün ortaya çıktığı görülmektedir. Bu nedenle belirli yapısal ya da işlevsel kuramların dışında kültün peyzajını anlamak, toplumun sahip olduğu tüm düşüncelerle iç içe geçmiş bir algının doğasını anlamaya yardımcı olmaktadır. İnsan-yer arasında varolan ilişki ağının araştırılmasından önce genel literatür ve araştırmalarda peyzajın tanımı ve kapsamı, kült peyzajının varlığı ve eski topluluklar için barındırdığı anlamlar çeşitliğinin varsayımlar yoluyla açıklanması gerekir.

Çalışma boyunca kullanılan ve fransızca kökenli olan peyzaj kelimesinin (TDK) ingilizce karşılığı olan '***Landscape***' kavramı 20. yüzyıl boyunca farklı sosyal bilim dallarının çalışmalarında yoğun bir şekilde kullanılmış, 1970'li yıllardan itibaren ise arkeoloji bilimi araştırmacıları tarafından '*Peyzaj Arkeolojisi'* terimi altında *peyzaj/landscape* çalışmaları yapılmış ve genel bir tanımı için çok sayıda yayın üretilmiştir (Tilley 1994; Ingold 1993; Barret 1991; David, Thomas 2016; Binford 1982). Peyzaj insanların hareket edip toplandığı tüm yüzey/yer/toprak parçasıdır. Bu yüzeyin sahip olduğu anlam üzerinde hareket edenlerin izlediği yol boyunca yaratılır. Böylece doğal ve yapay unsurların etkileşimiyle meydana gelen

peyzaj kültürel anlamını insan eylemi, hareketi ve iletişimi boyunca edinmektedir (Barret, 1991). Doğa fiziksel gerçeklik olarak peyzajın sembolik ve kültürel oluşumuna zemin hazırlarken (Ingold, 1993), insanların yaşamları boyunca uygulamalar ile deneyimledikleri, onlar tarafından yerleşilen, değiştirilen ve gelecek için hazırlanan yer, yaşanmış ve yaşanan eylemlerin yer üzerinde kapladığı boyut peyzajın ana etkenleri olarak yaratılır (Tilley, 1994). İnsan bağlamlar boyunca hayatına anlam, güvence ve önem kazandırmaya çalışmaktadır. Bunu yaparken çevrenin ona sunduğu koşulları kullanmakta ve şekillendirmektedir.. Çevre tüm doğal koşulları barındıran ortamdır bağlam ise çevre içinde insanın varlığını koruduğu doğal (dağ yamacı, nehir kenarı, tepe) ve yapay (ev, anıt) ya da ikisini barındıran etkenlerdir. Bu bağlamlarda insan tarafından yaratılan anlam ve boyut peyzajın temelini oluşturur (Tilley, 1994). Yani insanların yaşadığı fiziksel çevre içinde yaşanabilir olan, insanın sosyal hayatının bir parçası, onu toprak parçası üzerinde bir yere koyan olgudur (David, Thomas 2016). Peyzaj bir nesnedir. Çünkü fiziksel özellikleriyle insana yaşamak, gelişmek ve değişmek için kaynak verir. Şeklini insanın eylemlerinden alır. Ancak peyzaj aynı zamanda öznedir. Sahip olduğu özellikler ile insanın gelişimini, değişimini yönlendirir, onun karakterini kazanmasında ana etken olur (Darvill, 1999). Daha geniş bir tanımla insanın hareket halindeyken durup kendine benlik yarattığı (Binford, 1982), çevresinden yansıyan algıları kullanıp yeniden ona yansıttığı ve çevresi ile birbirini yaratıp tekrar eden döngüye girdiği her yer peyzaj olarak görülebilir. Arkeolojik bakış açısısıyla geçmiş toplumların peyzaj ilişkisi somut ve soyut imgenin ürünü olan değerlerin anlaşılması için önemli olabilir. Değerler insan-insan, insan-obje etkileşimi arasında doğar ve peyzaj içinde açıklanır. Bu sistem içinde dini/ritüel değerlere sahip bağlamlar ayrıca bunun bir parçasıdır. Bu nedenle peyzaj boyunca geçmiş toplumların araştırılması onların sahip olduğu düşünce yapılarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

Arkeolojide kült peyzajı, geçmiş toplumlara ait yerleşimlerde ya da yerleşim dışı alanlarda dini, ritüel amaçlı yapıların ve uygulamaların saptanması, incelenmesi, genel nitelikleri bakımından bağlamlarda yorumlanması sürecinde oluşturulan çıkarımlar ile toplulukların kült olgularının araştırılması olarak açıklanabilir. Kült arkeolojisi tapınak, mabet ve kutsal alan tanıımı üzerine odaklanmışsa da (Özdoğan, Özdoğan, 1998), kült peyzajı bu formları barındıran yerleşimleri, onların yer aldığı topografyanın tüm boyutlarını incelemelidir. Soyut bir kavram olarak kült kendini

insanın varolduğu her yerde gösterebilir. Bu yerlerde kült olgusu üzerinden yaratılan nitelikler insanların doğal-yapay çevre içinde sahip oldukları yaşam bilincini açıklayacaktır. Kült peyzajının farklı yayınlarda ritüel peyzajı, kutsal peyzaj, törensel peyzaj gibi tanımlamalar altında çalışıldığı ayrıca görülür (Robb, 1998).

Günümüzde geniş coğrafyalarda toplulukların sahip oldukları inançları çevreye nasıl yansıttıkları konusunda etnografya, antropoloji ve arkeoloji odaklı farklı koşullarda oluşturulmuş çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalardan bazı örneklerde Pasifik Okyanusunda arkeolojik kalıntıların dini nitelikleri (Hamilton vd. 2016), Sibirya ve Nepal'de yerel toplulukların dini peyzaj algısı (Haaland, Haaland 2011; Karyuchi, Lipatova 1999) Avustralya, Afrika kıtalarında ilkel kabul edilen grupların inanç-sosyal yapı-peyzaj ilişkileri irdelenmiştir (David vd, 2016; Smith 1999). Bu örneklerde kült peyzajının genel bir tanımdan ziyade coğrafya, zaman ve sosyal yapı bakımından çeşitli ifade biçimlerinde ve uygulamalarda belirtildiği görülür. Sosyal hiyerarşinin tanımlanmasından toplulukların toprak paylaşımına kadar geniş ilişkiler ağının peyzajda kült uygulamalarının parçası olarak meydana geldiği varsayımları çalışmalarda belirtilmiştir. Ayrıca modern bakış açılarıyla bugün dünya üzerinde varolan büyük dinlerin sahip oldukları kült peyzajının yaşadıkları coğrafyaları nasıl şekillendirdiğini ifade eden çalışmalar bu alanın geçmişten günümüze insan kültürüne olan etkisini göstermektedir (Park, 1994).

Arkeolojik anlamda ise kült peyzajı araştırmaları Yakındoğu dışında Batı Avrupa genelinde Neolitik çağlardan itibaren varolan kıtanın büyük kısmına yayılmış anıtsal yapılar üzerinden *(Mezar, Megalit, Menhir*), 20. yüzyıldan günümüze yoğun şekilde çalışılmıştır (Bradley 1998, 2001; Pearson 2013; Renfrew, 1983; Barret, vd., 1991). Britanya adasının *Cursus* ve *Henge* anıtları, kıtanın batı kısımlarında görülen megalit mezarların, territoryal sınırların belirlenmesi, sosyal organizasyonlar, büyük ve küçük ölçekli toplulukların sosyal hafızalarının ürünü olma gibi çeşitli amaçlara hizmet etmek için kurulmuş olabileceğine dair varsayımlar geniş çaplı araştırma sonuçlarında vurgulanmıştır (Hodder 1995; Barret, vd., 1991; Chapman, 1995). Bu şekilde görünüşte dini amaçlara hizmet ediyor gibi görünen ve çoğunlukla yerleşim dışı alanlarda bulunan yapılar üzerinden algılanan kült peyzajının toplumun sosyal ve ekonomik yapılarının temel unsurlarıyla iç içe şekillendiği sonucuna varmak mümkündür.

Bir yerleşimin kült peyzajını araştırmadan önce yerleşimde bulunan genel jeolojik (tarımsal alanlar, dağ sırası, kayaç yapısı, fay hattı, nehir vb.) unsurları tanımlanmak bu özellikleri peyzajı oluşturan ana etken seviyesine indirgemeden dağılım modeli üzerine etki edip etmediğini sorgulamak bazı durumlarda faydalı bir yöntem olabilir. Bu yaklaşım Malta'nın Neolitik dönem tapınaklarını inceleyen bir çalışmada belirtilmiştir(Griman, 2010). Çalışmanın sonucunda kült peyzajı dokusunu oluşturan mabet alanlarının ada genelinde sınırlı olan yerleşime elverişli verimli alanlar etrafında, belirli coğrafik düzenlemelerle inşaa edildiği görülmektedir (Griman, 2010).

Yakındoğu bağlamları incelendiğinde Neolitik dönemin başından Tunç çağının sonuna kadar uzun bir zaman aralığında ve Anadolu, Levant, Güney Mezopotamya boyunca geniş coğrafi alanlarda kült peyzajı olgusunun sahip olduğu nitelikleri saptamak mümkündür. Arkeolojik bağlamlara bakıldığında kalıcı yerleşim amaçlı ya da yerleşim amaçlı olmadığı varsayılan ayrımların yapılmakta ve buna göre tanım çalışmaları şekillenmektedir. Fakat bağlamları yaratan birey-toplum aynı nedenler bağlamında hareket etmektedir. Güneydoğu Anadolu'da erken Neolitik toplulukların Göbeklitepe örneğinde dairesel yapılar etrafında yarattıkları peyzaj ya da Çayönü'nde yerleşim içinde Kafataslı yapı olarak adlandırılan binada tespit edilen uygulamalar erken dönem topluluklarının kült peyzajını iki farklı yerleşim biriminde yansıtan önemli örneklerdendir (Schmidt, 2000; Dietrich, Notroff 2015; Özdoğan, Özdoğan 1998).

Göbeklitepe örneğinde, Harran Ovası'nın kuzeyinde onbeş metrelik yüksekliğe sahip kireç taşı kayalığın üstünde yaklaşık M.Ö. 10.000-9.000 binyıllar civarında peyzaj üzerinde insan yerleşimine ait izler saptanmıştır. Daire biçimli odalarda T formlu sütünlar odaların merkezinde yer alırken odaların kenarları taş sekilerle çevrilidir. Sütunlar üzerinde tasvir edilmiş yabani hayvan motifleri ve belirli sahnelerde yaratılan imgeler, sembolizm varolan kültün önemli parçalarıdır. Kireç taşından yapılmış T formlu sütünların en erken evre olan 3. evrede ardıllarından büyük oldukları tespit edilmiştir. 2. evrede önce ki katmanda dairesel olan odaların kareye benzer bir forma evrildiği görülmektedir (Schmidt, 2000; Dietrich, Notroff, 2015; Clare vd., 2018). Bunun dışında T formlu sütunların boyutlarında küçülme tespit edilmiştir. Kazıcıları tarafından çeşitli grupların dini amaçlar için toplanmalarına hizmet ettiği düşünülen Göbeklitepe yerleşiminde peyzaj-kült-toplum

ilişkisinin nasıl kurulması gerektiği hala tartışmalıdır. Henüz tarımsal üretim, sehirleşme vb. sosyal örgütlenme biçimlerine sahip olmayan farklı yerlerde barınan insan gruplarının günümüzde kayalık ve verimli olmayan kireç taşı kaya tabakası üzerinde yaklaşık 1500 yıl süren faaliyetlerinin dini boyutu insan örgütlenmelerine farklı bir bakış açısı sunmaktadır (Schmidt, 2000; Dietrich, Notroff, 2015; Clare, vd., 2018).

Orta Anadolu kapsamında Geç Neolitik dönem yerleşimi olan Çatalhöyük ve ona yakın olan Pınarbaşı'nda domestik ve yerleşim dışı alanlarda toplulukların sahip oldukarı kült olgusunu yapay ve doğal alanlar boyunca çevreye nasıl yansıttıkları görülmektedir (Baird vd, 2011; Hodder ed, 2010). Çatalhöyükte peyzaj insanların yaşam alanı olan konutlarla şekillenmiştir. Aynı zamanda evler gömülerin yapıldığı yerlerdir. Bazı evler diğerlerine kıyasla daha uzun süreli kullanılmış, mimari bakımdan platform ve payandalara sahip, duvarlar sıvalı, boyalı olabilmektedir. Ayı vb. vahşi hayvanların pençeleri, fildişi, boynuzlar yapı duvarlarına kısmen ya da tamamen yerleştirilebiliyor. Bazı yapılar diğerlerinden daha fazla gömü barındırmaktadır. İnsan bedenin yerleştirildiği çukurlar daha sonra açılıp bedenin kafatası ya da skapula gibi belirli kemikler çıkartılıp sosyal etkinlikliklerde kullanılabiliyor. Kafatası sıvayla doldurulup etlendirme işlemlerine uğramaktadır. Yerleşim içinde bu özelliklere sahip yapıların barındırdıkları ve toplum içindeki sembolik konumları ritüel eylemler boyunca şekillenmiştir. Vahşi hayvanların şölenlerde tüketilmesi ve kalıntılarının belirli alanlara depolandıktan sonra ayırt edici organlarının (pençe, boynuz) sergilenmek ve hatırlanmak için alındıkları etnografik verilere de dayanarak çeşitli yazarlar tarafından önerilmiştir. Çatalhöyük toplumunun diyeti koyun, keçi hayvanlarına bağlıyken görsel sanatta evcilleşmemiş hayvanlar vurgulanmıştır. Çatalhöyük yaşamında domestik ve domestik olmayanın bu karşıtlığı dikkat çekmektedir. Hodder-Pels (2010) söz konusu özelliklere sahip uzun yaşamları boyunca sembolik eylemlere hizmet etmiş yapıları '*History Houses*' olarak yorumlamışlardır. Belirli evlere yoğun gömüler dışında diğer yapılarda da gömülere rastlanmıştır. Kesin bir kural olmamasına rağmen çoğunlukla gömülerin yapıların kuzey bölümlerine yerleştirilmiş, ocak gibi domestik araçlar yapıların güneyine kurulmuştur. Kentin geç evrelerine doğru peyzaj içinde gömülerin yapılardan uzağa bir yere konumlandıkları görülür. Whitehouse ve Hodder (2010) bunu dinde görsel uslübun yerini öğretici (doktrinel) usluba bırakması şeklinde yorumlamaktadırlar.

Höyüğün 12-6. evreleri boyunca açığa çıkarılan ritüelle ilişkili hayvan kafatasları, boynuzlu platformlar ve bazı evlerin merkezi özelliği toplumun bireylerinin şölenler vasıtasıyla sürekli etkileşim halinde olduğu, söz konusu hayvan kalıntılarının ise avlanma aktivitesinden sonra arta kalanlar oldukları söylenebilir. 5. evreyle beraber kafataslı plastik sanat yerine duvarlara işlenmiş av sahnelerinin olduğu bildirilmektedir. Bu sahneler temsili olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca yerleşim genelinde figürin sayısı, damga mühürlerde artış ve seramiklerin dekorlı oldukları görülmektedir. Birbirine daha az bağlı topluluk üyelerinin varlığına işaret eden bu değişim ritüel obje olduğu varsayılan kalıntılardan anlaşılabilmektedir (Hodder, 2010, 2014; Whitehouse, Hodder, 2010).

Güney Levant bölgesinde Kalkolitik dönem Ein Gedi, Tulaylat al-Ghassul ve Gilat yerleşimlerinde açığa çıkarılan ve genel mimari koşullarından farklı bir şekilde tasarlanmış yapılar kült bağlamının nitelikleri hakkında bilgiler sağlamaktadır (Rowan, 2013). Yapılarda detaylı tasarlanmış avlu bölümleri, sunak, seki ve ocak yapıları, dolgulardan ele geçen ve genel yerleşimlerde rastlanmayan farklı seramik, taş objeler, insan, hayvan biçimli nesneler, sunu çukurları gibi çeşitli kalıntılar bu alanları kesin olarak tapınak olarak tanımlamamasına rağmen kutsal, kült vb. bir olgunun yapıların inşasına ve kullanımına neden olduğunu önermeği gerektirmektedir. (Rowan, 2013).

Tunç Çağları'nda insan topluluklarının daha sistemli örgütlenmeleri, zanaat, şehircilik gibi belirli tekniklerde gelişmeleri ve yazılı kaynakların üretilmesiyle beraber özellikle Güney Mezopotamya ve ona yakın bölgelerde, şehirlerin içinde olan, büyük ölçekli mimari boyutlar ve farklı mimari tasarımlarla şekillenen, genellikle aynı yerde kurularak süreklilik gösteren sosyal hayatın ekonomik ve politik unsurlarıyla iç içe gelişen tapınak yapıları üzerinden kült peyzajı uygulaması yeni bir boyut kazanmıştır (Roaf, 2013; Valentini, 2015). Bu birdenbire beliren bir unsur değildi. Özellik Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren (Geç Obeyd- Uruk dönemleri) Kuzey-Güney Mezopotamya ve civarı coğrafyada belirli yerleşimlerde konum, boyut, buluntu çeşitliliği ve uygulama kalıntıları bakımından farklı özelliklere sahip yapılar tespit edilmiştir. Tepe Qawra, Arslantepe, Tell Brak, Hasek höyük yerleşimlerinde bunların örnekleri vardır (Grifoni, Palumbi, 2020; Butterlin, 2015). Fakat anıtsallık ve miktar bakımından fazla ve nitelikli yapıların varlığı Güney Mezopotamya'daki Uruk kentinde görülmektedir (Butterlin, 2015). Eanna Tapınağı,

Anu Tapınağı ve diğer teraslı, anıtsal mimariye sahip yapılar Uruk kenti içinde nadir bir kült peyzajı bağlamıdır. Geç Kalkolitk Çağ kentlerinde *Tripartite* olarak adlandırılan yapıların yerel organizasyonları ve kentleşme sürecinde belirli alanların sembolik özelliği uzun zamanlı bir sürece işaret emektedir. Kentlerin genelinde Tripartite formlu yapıların olmadığı ayrıca böyle bir mimari formun sürekli ritüel eylemlerle tanımlanamayacağı ve tüm coğrafyada üzerinde uzlaşılmış genel yapı formlarının mümkün olmadığı belirtilmelidir. M.Ö. 3. binyıl tapınak anıtsallığı ise politik, kimliksel, toplumsal koşulların az değişime uğramış ortamında kent içi kamu alanı olmalıdır.

Tunç Çağları'nda Anadolu kült peyzajı dokusu ise 2. binyıl boyunca farklı koşullarda gözlemlenebilmektedir. Aynı bin yılın başında (Orta Tunç Çağı) Kültepe, Acemhöyük gibi kentlerde kent içi tapınma alanları sınırlı örneklerle tespit edilmektedir. Kültepe'nin ev-konut olarak tanımlanan alanlarında ele geçen steller ve onlarla ilgili ritüel objeler bu dönem toplum yapısının dini yaşamını yansıtmaktadır (Heffron, 2016). Geç Tunç Çağı Hitit imparatorluk döneminde ise merkezi ve yerel aracıların yoğun uygulamaları sayesinde zengin veriler ile saptanabilmektedir (Harmanşah, 2015; Erbil ve Mouton, 2012). Hattuşa, Kuşaklı gibi şehirlerde açığa çıkarılan büyük tapınak kompleksleri dışında yerel ve sınır bölgelerinde su kaynakları, kaya çıkıntıları ve bazı dağlık alanlarda yerel halklar tarafından kutsal kabul edilen alanların yine yerel unsurların imkanlarıyla korunmmaları devamında bu yerlerin merkezi politik güçlerin etkisiyle büyük çaplı mimari müdühalelerle oluşturulmuş su havuzları, kabartma heykeller, merkezi ve yerel kişilerin kabartmalarıyla süslenmiş kırsal kült alanlarına dönüşmeleri, Hitit dönemi kült peyzajı dokusunu en iyi şekilde yansıtmaktadır (Harmanşah, 2015; Erbil ve Mouton, 2012). Kaynak suları, dağlar, su havuzları etrafında tapınak kompleksleri dönemsel olarak ziyaret edilen ve geçici yapıların kurulduğu kent dışı kült merkezleridir (Ökse, 2019; Steitler, 2019; Erbil ve Mouton, 2012).

Yukarıda gösterilen örneklerde coğrafi ve zamansal olarak birbirinden uzak örneklerin kullanılmasının nedeni, kült peyzajı kavramının insan eylem ve örgütlenmelerinin bir parçası olarak tarihsel ve tarihsel olmayan süreçlerde varolabileceğini vurgulamaktır.

Yazılı kaynakların deşifre edilmesi ile beraber kült uygulamaları yazılı kaynakların kullanımı ve etkisiyle farklı bakış açılarında incelenebilmiştir. Ancak bu durum kolaylıklar sağlamasından ziyade bazı sorunların oluşumuna yol açıyor olabilir. Yazılı belgelerin çoğunluğunun devlet arşivi olduğu kabul edilirse kaynakların sosyal koşullar hakkında tek bir mekanizmanın sahip olduğu bakış açılarını yansıttığı görülecektir. Belirli ideolojiler çerçevesinde hazırlanabilen merkezi kayıtların toplumun genelinin özellikle yerelin sahip olduğu dini bilinci ne kadar yansıtabileceği tartışmalıdır. Yazılı kayıtlar kült peyzajının araştırılması için önemli olabilir çünkü kaynaklar incelendiğinde tanrısal figürlerin doğal unsurlarla sürekli birebir olduğu belirli coğrafi oluşumların mitolojik niteliklere sahip olduğu görülmektedir (Hooke 2015; Black, Green, 2003). Bu tasvirler araştırmacıları daha soyut özellikleri düşünmeye yönlendirmektedir. Yerleri, objeleri, kişileri ya da uygulamaları soyut ve sembolik ifadelerin ürünü olan bereket, güç ve adalet gibi kavramlarla ilişkilendirmek dini anlamda yanlış algıların oluşmasına neden olabilir. Yazısı olmayan bir toplulukta bu çeşit kavramların tespitinin imkansızlığı yanında bunların sadece hikaye ve süsleme boyutu olarak da kabul edebiliriz. Yapılan işin niteliği işlevsel olduğu sürece varlığını korur. Bu nedenle figüratif unsurları, tanrısal olguları ana nedenlere indirgemek yerine onları süreç boyunca evrilmiş yan ürünler olarak kabul edebilebilir. Yazılı kaynaklar bazı koşullarda yazısız bölgelerin dini koşullarını araştırmada kullanılmakta ya da genel olguların ana nedenleri için kaynak olarak alınabilmektedir. Kısa bir örnek olarak MÖ. 3. binyıla tarihlenen Gre Virike kutsal alanı gösterilebilir (Ökse, 2002). Bu yer ile ilgili makalede bazı uygulamaları açıklarken M.Ö. 2. binyıl yazılı kaynaklarındaki bilgilerden (Hitit-Babil) kısa da olsa bahsedilmesi doğru varsayımların oluşmasına yol açabilir. Ancak coğrafi uzaklık ve geniş zaman aralığı dikkate alındığında yorumlama sırasında temkinli davranmanın gerekliliği, ayrıca kültür tarihçiliği ve difüsyonist temelli bakış açılarının katkı sağlamaları dışında genel koşulların anlaşılması için tek kaynak olarak görülmeleri tartışılabilir. Bu nedenle yazısız dönem topluluklarının kült peyzajı, kült olgusunun en sade hali olarak kabul edilebilir. Sonraki yazılı dönemlerde kült peyzajı hakkında oluşmuş bazı spekülasyonların yazısız dönem toplulukları için geçerlilikleri doğru çıkarımların ihtimalini düşürebilir. Arkeolojik buluntuların coğrafi ve zamansal anlamda karşılaştırılmasının çalışmaya katkıları göz ardı edilemez fakat önceliğin bağlamın doğal ve kültürel boyutta barındırdıklarına tanınması daha anlaşılır bir kurgu yaratılmasında faydalı olacaktır. Dini olgular farklı topluluklarda farklı anlam

ve şekillerde ifade edilebilir. Arkeolojik alanlarda benzer maddi kalıntıların bulunmasına rağmen bunların aynı anlamları ifade etmeleri beklenemez.

Toplum hafızasının kült peyzajı uygulamalarına göstermiş olduğu tepkiler kapsamında toplumun beninseme ya da reddetme süreci din/inanç gibi oluşumlarla kısmen ilgilidir. Toplumun ritüelleri inancın somutlaşmış şekliyse ya da somut nesnelerde tespit edilebiliyorsa, doğal ya da yaşanılan yeri inanç yolulya kutsal hale getirmek toplumun sahip olduğu soyut-sembolik değerlerin ritüellerle bağını göstermektedir. Yer (peyzaj) üstünde, içinde ya da onunla birlikte yaratılmış bu olgu kültün kendini görünür kılmak adına insanı harekete geçirmesiyle oluşur. Bir yerin kutsallığına karar veren koşullar nelerdir? Doğal ve sosyal etkenlerin bu sürece katkısı nedir, kült ve onun uygulandığı yer arasında varolan ilişkinin başlangıcı, öncülü varsa nasıl açıklanabilir? gibi çok sayıda soru bu konu üzerinden sorgulanabilir. Ancak sorulması gereken en önemli sorulardan biri ise bu koşulların toplum ya da toplum hafızası için neler barındırdığı, yansıttığı ve ifade ettiğidir.

Toplum hafızası belirli koşullarda kendini pasif kılıp yaratılan olgunun organları boyunca yayılmasına, benimsenmesine izin verir ya da bazı durumlarda aktif bir rol üstlenip koşulları, avantajları ve engelleri kendi yaşam koşullarına uydurma eylemini gerçekleştirir. Bu iki halin hangi zamanlarda gerçekleştiğinin bir şartı olmamalıdır. Örnek olarak bir yerin doğal özellikleri onu yaşamsal koşullar için onemli yapabilir fakat düşünsel anlamda konumu ve kutsallığı toplumun bunu yaratması ya da kabullenmesiyle mümkündür. Devamında aktif-pasif ilişki ağı toplum hafızasına yerleşmiş bir algı yaratacaktır. Toplum hafızasının peyzaj içinde sergilediği bu döngüler zaman içinde belirli yer belirleyicilerin oluşumuna neden olmuş olabilir. Peyzajda kısmen düşünsel/dini eylemlerin ürünü sayılabilecek yer belirleyiciler (*tapınak, mezarlık, dolmen, megalit*) insan/toplum hafızasının hareketine yön verip yine kendi biçimini bu eylemden edinebilir. İnsan toplulukları yaşamlarını geçirdikleri şehir/konut/köy peyzajı dışında çevrenin sunduğu kaynaklardan faydalanmak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır (tarım, madencilik vb.). İnsan – çevre ilişkisinin tamamen ekonomik nedenlere dayanmadığı, yerin, nesnelerin insan imgelemi ve birlikteliği boyunca soyut anlam kazandığı koşullarda yaratılan süreç insan topluluklarının yer-nesne boyunca sergilediği ritüelleri doğurabilir. Sosyal birlikteliğin zorunlu ya da tercihi kıldığı

yerleşim dışı ritüel amaçlı belirli faaliyetler ise kült unsurunu barındıran mezar, anıt gibi kendileri sosyal olguların parçası olan kalıntılarda saptanabilmektedir.

Kutsal yer, sosyal hafıza ve dini riüteller söz konusu olduğunda geçmiş ve güncel örneklerde doğrudan ya da dolaylı olarak gömü uygulamasının dahil olduğu bir bağlam ortaya çıkmaktadır. Üst paleolitik çağlarda yoğunlaşan mağara gömüleri, Neolitik, Tunç, Demir Çağları boyunca toprağa basit gömme, oda mezar gömüsü vb. gömü yapıları/alanları, binlerce yıl sonrasında Hristiyan manastırlarında gömülerin olması ya da günümüzde Anadolu coğrafyasında türbelerin ortasında bir bireyin mezarının olması yer, gömme eylemi ve sosyal hafıza arasında görünmez bir diyalogun izleri olarak görülebilir. Mezar ya da onunla çağrışan bir bağlam insanın yaşam alanı olan coğrafyanın genelinde sürekli karşılaşılan ve nitelikleri saptanıp yorumlanan bir peyzaj uygulamasıdır.

İnsan bedenini toprağa gömerek ya da belirli değişimlerden sonra kalanları (kül, kemik) muhafaza ederek toplumlar yaşadıkları alanda bir peyzaj uygulaması gerçekleştirmişlerdir. Eski dönemlerde yerleşim içi ya da civarı ölü gömme alanları dışında daha sembolik ve anıtsal nitelikli (*tümülüs, kurgan, dolmen*) gömü ilişkili bağlamlar kült peyzajı kavramına farklı bir bakış açısından yaklaşılmasını sağlamaktadır. Söz konusu anıtsal örneklerin özellikle Batı Avrupa bağlamında incelendiğinde genel coğrafyadan bağımsız, yönelim, şekil vb. nicel koşullar bakımından ele alındıkları görülür. Mezar anıtların işaret ettiği kavramlar, anlamları ve arkeolojik bağlamlarla doğrudan ilişkili olduğu koşulların sorgulanması mümkündür (Hodder, 1995, 48). Öncelikle olarak din ve inanç kavramları içine alınmalarının bir gereği yoktur. Çünkü anıtların öncelikle sosyal koşulların etkisiyle şekillendikleri farkedilmelidir. Ayrıca mezarları toplumun sosyal yapısının yansıması olduğu şeklinde bir tanım karşısında temkinli davranmak gerekir. Gömü eylemlerini toplum yapısını yansıtan bir olay olarak görmek yerine, toplumun çatışma, uzlaşma gibi süreçlerinin içinde aktif olarak yer alması gerektiği vurgulanmalıdır.

Yukarıda örnek olarak gösterilen mezar/gömü uygulamasının toplum hafızasında anlamının belirli varsayımlar yoluyla açıklamak mümkündür. Uygulamanın temeline inildiğinde mezar kavramının, yaşayan insanların ölü insan bedenleriyle ne yaptığı üzerine kurulu düşünceler etrafında şekillendiği sonucuna varmak mümkündür (Hodder, 2016). İnsanların ölü bedenleri korumaları gerekiyorsa

nasıl koruyacakları, nerede koruyacakları, hangi süreç ve işlemlerin koruma, diriltme, yok etme amaçları boyunca yer alacağı ve bunların sözlü ya da yazılı hafızada nasıl ifade edileceği vb. tasavvur, fikir çatışmaları boyunca mezarlar insan algısına geniş anlamlar sunabilirler. Tüm bu süreçlerin parçası olan materyal kültür (mimari, seramik, metal nesneler) arkeoloji araştırmalarında geçmiş toplumların sosyal ve politik yapılarını değerlendirmede kullanılmıştır. Materyal kültürün anlaşılması ritüel olarak adlandırılan eylemlerin açıklanmasına katkı sağlayabilir. Çünkü materyal kültürün barındırdığı sembolizm ritüelin anlamını kodlamış olabilir (Beck, 1995). Özellikle gömü törenlerine ait materyal nesneler bir toplumda tanım kavramını ifade edebilir. Gerçekte ölü insan bedeninin gömülmesi ya da bedene ait olanın (kemik, kül) muhafaza edilmesi gerektiği gibi zorunlu bir kural muhtemelen yoktur. Fakat arkeolojik alanlarda sadece gömülen ya da bir şekilde muhafaza edilen insan bedenleri saptanabilmektedir. Dolayısıyla mezarlar eldeki verilerin tek kaynağı durumundadır. Gömüyü barındıran gömü alanları/anıtları ise ortak buluşma alanları, sınır belirleyiciler, sosyal tabakalaşmanın sergilendiği yer, sade törensel alanlar şeklinde çeşitli özellikler altında incelenebilir.

Mezarlığın oluşumuna dair etnografik ve geç dönem Yunan-Roma verileri incelendiğinde, aile-soy bağları yoluyla insanların belirli toprak parçası, kaynaklar üzerinde hak ve hakimiyet kurma amaçları etrafında şekillendiği bazı çalışmalarda bildirilmektedir. Gömü barındıran yerlerin kent için ya da küçük çaplı ortak grupların alanı için öteki gruplarla çelişki yaşanması durumunda sınır ve territorumyumda kullanım hakkını belirtme gibi işlevlere sahip olduğu görülmektedir (Morris, 1991; Snodgrass, 2016; Pearson, 1999). Neolitik Dönem ve Tunç Çağları anıtları incelendiğinde de benzer varsayımların olduğu görülmektedir.

Mezar, mezarlık, gömme eylemi, anıtsallık-kutsallık kavramlarının kültürel hafızaya alınışı ve bunun kült ve yer bakımında karşılıklı pekiştirilmesi, sorgulanması gereken konulardandır. Basit bir örnekle belirli sosyal ya da doğal koşullar toplumu insan bedenini koruma konusunda (toprağa gömerek, yakarak, taş içinde koruma) zorlayıcı, gerekli etken olabilir. Fakat bu eğilimin ne kadar devam edeceği ve kaç nesil için aynı anlama sahip olacağı sosyal hafızanın değişkenliğini belirtir. Birkaç nesil için anlamı olan uygulama sonraki nesiller için asıl başlangıçta sahip olduğu anlamı taşımıyor olabilir. Fakat uygulama toplumun bir parçası olma gerekliliğinden devam eder. Devam ederken yeni anlam ve önemler kazanarak sosyal

hafızada yerini alır. ‘Toplum uyum süreci ya da ‘Örülü süreç’ (Bell, 2009) olarak adlandırılabilecek yaklaşımda birey hiçbir zaman karşılaştığı anlamı kabul etmek ya da reddetmekle yükümlü değildir, her zaman bir döngü içinde doğrular ve şartlar alemi içine yöneltilir. Ayrıca bu sırada yeni değer ve şartlar akış halindededir (Bell, 2009,6). Aynı olgu yer içinde geçerli olabilir. Yüzyıllar boyunca bazı niteliklerinden dolayı kutsal olan bir yer bir süre sonra toplum hafızasına kutsal olarak yerleştiği yani geçmişte kutsal olduğu, değer gördüğü için yaşayanların kült peyzajının bir parçası olmaktadır. Bu durum topluluk üyelerine ritüellerin ya da bazı şeylerin neden kutsal, önemli oldukları sorulduğunda, atalarımız ve bizden öncekiler için kutsaldı bu nedenle bizim için de önemlidir cevabının verilmesiyle karşılaştırılabilir. Bu geçişin ard arda olmasına ya da biribirinin ardı olan birbirlerine yakın zamanlarda yaşamış toplumlarda olmasına gerek yoktur. Bir yerin yüzlerce yıl öncesinde kalan kutsallığı yeniden diriltilebilir. Birebir bu örnekle ilişkilendirmeden ve kesinlik amacı gütmeden toplumun güncel koşullarının hatırlama, anma vb. süreçlere katkısının olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü toplumlar yaşadıkları anın ihtiyaçlarına göre geçmişi hatırlamaya eğimlidirler (Van Dyke vd. 2003). Elbette amaç binlerce yıldır devam eden olguları basit açıklamalara indirgemek değil ancak bunları yaratan süreçler çeşitliliğinin benzer yorum ve varsayımlar ile daha anlaşılır kılmaktır. Ancak bunu yaparken sadece Durkheim temelli sosyali herşeyin ortasına koyan yaklaşımın benimsemek her zaman tutarlı olmayabilir. Bu çalışmada Durkheim’ın sosyalin ürünü ile ilgili önerilerinin etkisi reddedilemez, ancak toplum sahip olduğu düşünceği doğaüstü ya da gerçeklikle ilgili olduğuna bakmadan materyal kültüre yansıtır. Geçmişe ait materyali güncel zamana tercüme eden arkeoloji ise nesnenin sahip olduğu sembolizmi göz ardı edemez bu nedenle çalışmada sosyalin sosyolojik açıdan ele alınmasının yanında sosyalin maddesel kanıtı önemlidir.

Mezarlık ya da gömü yeri, insanların-toplulukların bir araya geldiği yerlerden biridir. Onları bir araya getiren ana neden ölüm üzerinden kurgulanır. Burada insan tepkisinin ölü olana mı ya da ölüm olayına mı olduğu ayrıca tartışılabilir. Ölüm toplumda üzüntü yaratan bir olay gibi görünür, kötü bir olaydır (ölüm olayını kötü bir olay olarak görülmesi, farkında olmadan modern bilimci tarafından geçmişe atfedilmiş bir yorumdur). Ancak bu insanları bir araya gelmekten alıkoymak yerine bir araya getirir. Yaşanan olay ortak bir ifade etrafında sosyal bağları güçlendirirken her birey kendine aidiyet kavramı yaratmaktadır (her yerde böyle olmak zorunda

değildir). Toplum ve birey hafızası bir olay etrafında oluşurken mezarlık bu sürecin gerçekleştiği yer olarak kendi kimliğini insan hafızasına koyar. Ölümün neden olduğu kötü bir duygudurumu varsa bu sadece ölünün yakınları için geçerlidir ve ölüm durumunda nasıl ve neden davranılacağı her birey için farklı olabilir. Fakat ölü gömmeği ritüelleştiren, ritüel haline getiren bireyden çok toplumun kendisidir (Renfrew, 2016). Bu sayede ölüm olayı bazı koşullarda sosyal rolleri ifade etmek ve sosyal yapıyı sürdürmek için sadece ayrı bir sahne olarak görülebilir (Shanks, Tilley, 1982). Bu durumda ritüeller ve ritüele bağlı dünyevi yaşam tanımlamaları sorgulanabilir. Ritüeller topluluk içinde rol dağılımları, sosyal kurallar vb. kültürel çevre elementlerinin anlamlaştırılması, pekiştirilmesi ya da yenilenmesi için ana olaylar olabilirler. Devamında sosyal organizasyon içinde ritüel yoluyla üzerinde mutabakat edilenin uygulanması olarak ortaya çıkmaktadır (Bloch, 2004, 13). Üzerinde anlaşılanın sürdürülmesi periyodik olarak yeniden toplanma gereksimleri yaratabilir. Ayrıca toplum için önemli varsayılanın ritüellerle işaretlenmesi, ifade edilmesi aynı amaca hizmet edebilir. Topluluk içinde ölüm olağandışı önemli bir olaysa (toplumdan topluma değişebilir) üzerinde anlaşılan değerlerle yaşayanlar arasında ifade edilmesi gerekir. Ölüm olayında, mezar yapımı soyut olanın somutlaştırılıp yeni anlamlar kazanmasına katkı sağlamaktadır. Mezar biçimi, kullanılan objeler, gömü yerleri soyut anlamlar edinerek bağlamda taşınır. Mezarlıklar sadece gömünün yapıldığı yer olma dışında anıtsallığa sahip, çeşitli unsurlar barındıran, ölü yemekleri vb. aktivitelerin gerçekleştiği özel yerlerlerdir. Toplumun ölüğü nereye gömeceği, gömü ritüellerinin hangi koşullarda nasıl olacağı, ölü yemeği varsa, önemi toplumun bireye biçtiği yükümlüklerdendir. Tüm bu süreci/olayları barındıran yerin toplum için ne anlama geldiği ve toplum hafızası için belirttiği, toplumun yaşam döngüsü boyunca varolur.

İKİNCİ BÖLÜM

AMİK OVASINDA RİTÜEL VE KÜLT PEYZAJI

Amik Ovasında kazılan yerleşimlerde eski toplulukların ritüel uygulamalarının kalıntısı olabilecek buluntular saptanmıştır. Zamansal olarak ele alındığında Amik Ovasında saptanan en erken evre olan Neolitik Dönemden Demir Çağına kadar ki zaman aralığında farklı yerleşim kalıntıları arasında kült/ritüel içerikli öğelerin varoluduğu görülmektedir. Braidwood çalışmalarında Neolitik dönem izleri, kazılarla buluntu veren Cüdeyde, Çatalhöyük yerleşimlerinde ayrıca yüzey araştırmalarında başlıca Tell Kurdu, Tell Dahab olmak üzere çeşitli höyüklerde saptanmıştır (Braidwood, Braidwood 1960, 46-174). Ancak bilimsel anlamda detaylı yapı ve buluntu analizi 2000'li yılların araştırmalarında daha anlaşılır olmuştur. Bu bakımından en erken ritüele ait izler Halaf dönemine tarihlenen Tell Kurdu'nun erken tabakalarında daha anlaşılır durumdadır. Günlük faaliyetler ve kültürel benimseme konularını Tell Kurdu yerleşimi üzerinden değerlendiren, kapsayıcı bir çalışmada (Özbal, 2006, 197-207) yerleşimin M.Ö. 6. binyıla ait kalıntıları üzerine odaklı yapı analizlerinde ritüel uygulamaları olabilecek buluntuların varlığından söz edilmektedir. Höyüğün kuzey kısmında ana evre ve geç evreye ait olarak ikiye ayrılan yerleşim tabakalarında bazı bin alarda ele geçen insan-obje gömüleri belirli varsayımların varlığını mümkün kılmıştır. Ana evreye ait R24 yapısında eşik altı ya da duvar içine açılmış oyukta boynuz çekirdeği, işlenmiş taş, kullanılmamış yeşil obsidyenden bir bıçak ağzı ele geçmiştir. Bu tür buluntu gruplarına ana evre boyunca nadiren rastlanması değerlendirme konusunda daha titiz davranmayı gerekli kılmaktadır. Özbal bir dizi Yakındoğu genelinden karşılaştırmalarla R24 yapısındaki objelerin ve gömünün sembolik öneme sahip olması gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak referanslar dikkate alındığında sadece bu tür uygulamaların ritüele, sembolik anlamlara işaret ettiği ileri sürülmektedir. Ana evre boyunca bu uygulamanın sadece R24 yapısında görülmesi yerleşim genelinde bu yapının kendi dönemindeki bağlamının farklı olması gerektiğini düşündürmektedir. Yukarda adı geçen niş dışında Özbal yapının güneydoğu köşesinde boynuz, boynuz çekirdeği, sapan taşları ele geçtiğini bildirmektedir. Boynuz çekirdeği vb. buluntular ana evrede çeşitli yapılarda ele geçmiştir. Ancak sokak dolgusu, atık alanı gibi yerlerden ele geçmeleri ya da bağlamlarının tam anlaşılamamasından dolayı kesin yargı barındıran yorum yapmak mümkün

görünmemektedir. Ana evrede R24 yapısı dışında ritüel amaçlı buluntu veren diğer yapı ise R 06'dır. R24'ten farklı olarak ayrıca bu yapıda 12-14 yaşlarında iki bireye ait gömü bulunmuştur.

Neolitiktten, Demir Çağına Yakındoğu arkeolojik kalıntılarında farklı materyallerden yapılmış objelerin gömülü olduğu nişleri saptamak mümkündür. Obje buluntuları bazen insan cesedi ile gömülebiliyor, bazı durumlarda insan parçaları bir anlam ifade eden obje olabiliyor. Yerleşim dışı ve içinde ritüel işlevi olan nesnelerin gömülme durumlarını işleyen çalışmalar, Erken Neolitik bağlamlarında yapılara gizlenmiş boynuz, kemik vb. objelerin ritüelin olası belirteçlerinden olduğunu savunan görüşler mevcuttur (Verrheoven, 2002; Garfinkel 1994; Akkermans, Scwartz 2003; Hodder 2010; Kuijt, 2002, 2008;). Kurdu örneğinde insan bedeni ile ya da kendi başlarına gömülen hayvan boynuzları, taş vb. nesneleri kendi içlerinde ve mekan kapsamında değerlendirmek mümkündür.

Kurdu Höyüğün geç evresinde ise (M.Ö. 6. bin sonları) kazıcısı tarafından ritüel amaçlı kullanılmış olabileceği düşünülen alanlar R28 yapısı ve R39 olarak adlandırılan yapıdır. İki yapının diğer yapılarla karşılaştırıldığında daha uzun ömürlü olduğu ve kullanım süreleri boyunca düzenli onarım gördükleri tespit edilmiştir. Özellikle R39 örneğinde farklı olarak plasterli, payandalı duvarlar, platform yapısı ve inşaa adağı olduğu düşünülen insan gömüsünün varlığı, yapının bazı sembolik anlamlar taşıdığını düşündürmektedir (Özbal, 2006, 271-284). Yapının batı duvarına yerleştirilmiş olan insan kemikleri, kremasyon işlemi sonrası üç ayrı seramik kap içine konmuş yetişkin bir kadına aittir. Özellikle R39'ın plasterli duvarlar, payanda tekniği, öteki yapılardan farklı olarak platform ve yapı inşaa adağı benzeri buluntuya sahip olması dini ritüeller için kullanılmış olabileceğini gösterir.

R28 ve R39'daki bazı özellikler dikkate alındığında bu mimari düzenlemelerin iki yapıya özgün olmadığı ve onların etrafındaki bazı yapılarda payanda vb. mimari unsurların varolduğu belirtilir (Özbal, 2006, 271-284). Daha geniş bir bağlamdan bakıldığında ise söz konusu yapıların çoğunun 'E' alanı olarak adlandırılan yerleşim bölgesinde oldukları görülür. Ana evrede de kısmen bu alanın toplum için ortak amaçlara hizmet etmek için düzenlendiği tespit edilmiştir (Özbal, 2006). Eldeki bulgulardan hareketle kazıcı E alanının Kurdu toplumu için uzun ömürlü bir toplanma, şölen alanı olarak kullanıldığını E alanına bitişik F alanın ise

toplanmalar için depolama vb. amaçlarla kullanılmış olabileceğini önermiştir (Özbal 2006, 281). Gömülen objeler bakımından bir değerlendirme yapılacak olursa daha farklı bir bakış açısı sunmak mümkündür. Yapılarda ele geçen gömülü objelerin toplum için kullanım hayatları boyunca sembolik işlevlere sahip olabileceklerini ayrıca insan bedenleri dahil olmak üzere gömülen objeler ve gömüldükleri alanların yaşayanlar için günlük hayatın parçaları oldukları genel olarak önerilmektedir (Garfinkel, 1994; Hodder, Pels, 2010). M.Ö. 6. binyıl Tell Kurdu tabakaları kült arkeolojisine dair incelendiğinde Erken Neolitik dönemde Göbeklitepe'de olduğu gibi dairesel, bezeli taş levhalarla donatılmış anıtsal mimarinin ya da Nevali Çori'de ki gibi yerleşim içinde yoğun gömü için ayrılmış özel amaçlı yapıların (Özdoğan, Özdaoğan, 1998), kesin varlığından söz etmek mümkün değildir. Ayrıca Yakındoğu arkeolojisinde geç kalkolitik çağdan itibaren görülmeye başlanan Anadolu'da Arslantepe, Suriye'de Tell Brak ve Güney Mezopotamya'da Uruk yerleşimlerinde önemli örneklerine rastlanan yerleşim içi anıtsal tapınak mimarisinin varolduğu da söylenemez. Yakın coğrafyada Tell Kurdu'nun Halaf dönemi tabaklarıyla aynı dönemde barınılan belirli yerleşimler vardır. Amik Ovasının yaklaşık 100 km kuzeydoğusunda Domuztepe (Tekin, 2019), güneyde Suriye coğrafyasında Ein el-Kerkh, doğuda Balikh nehri havzasında Tell Sabi Abyad ve Khırbet es-Shenef'te M.Ö. 6. binyıl kalıntıları vardır. Tell Sabi Abyad Erken Halaf (M.Ö. 5900) tabakalarında anıtsal nitelikte, dikdörgen, yerleşimin merkezinde konumlanmış taş duvarlı terasa sahip bir yapı mevcuttur (Akkermans, Schwartz, 2003, 116). Yerleşimin M.Ö. 7. binyıla tarihlenen yanmış kent tabakasında ritüelle ilişkili figürin ve gömü buluntuları ele geçmiştir (Scwartz, Akkermans, 2003). Fakat Tell Kurdu verisini karşılaştırmak için en uygun verilerin M.Ö. 8-7. binyıla tarihlenen Orta Anadolu'da bulunan Çatalhöyük yerleşiminde bulunduğu söylenebilir. Bunun nedeni kültürel, coğrafi ve zamansal yakınlık olmasından ziyade Yakındoğu genelinde Geç Neolitik ve civarı dönemlere tarihlenen yerleşimlerde, mimari tabakalaşma, sosyal organizasyon ve ritüel eylemlerin diğerlerine kıyasla Çatalhöyük buluntuları üzerinden daha ayrıntılı bir şekilde tartışılmış, çalışılmış olmasıdır (Hodder ed, 2010, 2014). Ancak Çatalhöyük'te araştırmacıların kalıntılar üzerinden vardıkları sonuçların Tell Kurdu verileri için birebir doğru olması gerektiği beklenmemelidir. Çatalhöyük, Tell Kurdu gibi hane temelli toplumun yaşam alanı olarak yorumlanmıştır. Kazıcılar insan ve obje gömüleri barındıran belirli evlerin, onarıma ve detaylı süslemelere (platform, ocak, duvar boyası) uğramış yapıların öteki

yapılardan farklı olarak toplum için ritüel amaçlı eylem ve toplanmaların odak noktası olduklarını savunmuşlardır (Hodder, 2010). Tell Kurdu höyükte görülen payanda, platform vb., uygulamalar barındıran yapıların benzerleri Çatalhöyük'te bulunmuştur. Yorumların geneli söz konusu yapıların geçmişte dini ritüel eylemleri barındırdığı, topluluklar için görsel/öğretici ritüel üslupların odak noktası oldukları, yaşayanlar için ölenlerin yerleştirilirdiği yapılar olarak sembolik öneme sahip oldukları üzerinde hem fikirdir (Whitehouse, Hodder, 2010). Neolitik dönem için yukarıda ifade edilen yapı içi obje/insan gömülerinin sembolik anlam taşıdığını savunan önerilere rağmen (Cauvin, 2001;44), yapıların gömü barındırması ve çeşitli onarımlar görmesi onların sembolik anlamlarını işaret etmek yerine onları ayrı yapan, onlara özel olma statüsünü kazandıran eylemler olabileceğini savunan görüşleri de dikkate almak gerekebilir (Watkins, 2015). Çatalhöyük verilerinin karşılaştırılmasının nedeni söz konusu arkeolojik bağlamda kapsamlı araştırma ve yorumlar yapılmasıdır.

Tell kurdu yerleşiminde dikkate değer bir başka buluntu grubu ise M.Ö. 5. binyıla tarihlenen Obeyd dönemi takabalarında ele geçmiş kahve çekirdeği gözlü figürinlerdir (Yener vd., 2000). Bu buluntu grubuyla karşılaştırılabilecek fakat doğrudan/dolaylı ilişkili olmak zorunda olmayan ovanın güneyinde Woolley tarafından kazılan Tel Şeyh'te (AS 135) bulunmuş bilinçli deformasya uğramış kafataslarıdır (Şenyürek, Tunakan 1951). Kafataslarının arka tarafı bireylerin başları yumuşak iken sıkıştırılmış ve baş uzatılmış bir biçim almıştır. Bu kafataslarını Kurdu figürinleriyle beraber sunmanın nedeni ise iki nesnenin uzatılmış başlardan dolayı benzer olmalarıdır. Bunun dışında yapılacak herhangi bir varsayım için yeterli veri yoktur. Kafa deformasyonu Yakındoğu genelinde çeşitli zaman aralıklarında tespit edilen bir uygulamadır. Neolitikten Kalkolitik Çağlara Suriye, Kuzey Mezopotamya, Anadolu, İran ve Levant bölgelerinde belirli yerleşimlerde bilinçli kafa deformasyunu uygulaması tespit edilmişitir (Soleckki vd. 1992; Niknami vd. 2011; Molleson, Campbell, 1995). Özellikle Şeyh Höyük-Kurdu karşılaştırmasına benzer olarak Tell Arpaciyah'ta Obeyd Dönemi tabakalarında ele geçen uzatılmış kafatasları, Tell Sabi Abyad kafası uzatılmış figürinler ve Yakındoğu Halaf dönemi diğer kazı alanlarından ele geçen seramikler üzerinde bulunan uzatılmış başlı insana benzer çizimlerle karşılaştırılmış ve benzerlik kurulmaya çalışılmıştır. (Molleson, Campbell, 1995). Bu uygulama farklı yaklaşımlar altında incelenirken Amik Ovası

gruplarını söz konusu buluntular üzerinden sosyal hiyerarşik düzeyde yorumlamak güçtür. Fakat bir nesne olarak insan bedeninin adak, kurban, vb., sosyal uygulamalar kapsamında fiziksel olarak kalıcı değişikliğe uğradığı/maruz kaldığı açık olarak farkedilmektedir.

Ritüel amaçlı kullanılan mimari kalıntılar dışında arkeolojik buluntularda ele geçen belirli objelerin aynı amaçlarda kullanılmış olabileceği genel kabul gören öneriler arasındadır. Yakındoğu ve Anadolu coğrayalarında gerçekleştirilen araştırmalar incelendiğnde bazı nesneleri ritüel ilişkili kabul eden yaklaşımlar vardır. Amik Ovasına bakıldığında ise M.Ö. 4. binyıla ait alanlarda sıklıkla görülen göz idollerinin, M.Ö. 3. binyıl bağlamlarında rastlanan andironların, M.Ö. 2. binyıl boyunca sıklıkla kullanılan kadın-erkek biçimli figürünlerin az sayıda örneklerini görmek mümkündür. Figürinler din ve ritüel araştırmalarında sıklıkla tanımlanma ihtiyacı duyulan, söz konusu kavramlara işaret ettiği varsayılan buluntu gruplarıdır. Arkeolojik tabaklarda ele geçen figürinler idol, oyuncak vb. olma ihtimalleri, temsil ettikleri anlamlar, bedensellik vurguları, gömülme durumları, ele geçtikleri bağlamlardaki konumları gibi çeşitli araştırma soruları altında değerlendirilmiştir (Bailey, 2005; Insoll, 2017; Meskell, 2017). Amik Ovası bağlamlarında 2. binyıl kalıntılarında değerlendirme için yeterli sayıda figürin örneklerinin olduğu görülür. M.Ö. 4. ve 3. binyılları söz konusu olduğunda 1930'lu yıllarda Braidwood çalışmalarında mezar bağlamları içinde ya da dışında bulunan çok sayıda pişmiş toprak hayvan-insan figürini, pendant, boncuk, taş nesneler ve sınırlı sayıda metal objeler (Braidwood, Braidwood 1960, 175-457) önemli arkeolojik verilerdir. Bazı farklı nesneler üzerinden belirli coğrafi karşılaştırmalarla eldeki bulgular (henüz keşfedilmemiş benzerlerinin olabileceği ihtimalini dikkate alarak) hakkında yorum yapmak mümkündür. Ayrıca eldeki verilerin niteliği dikkate alındığında M.Ö. 4-3. binyıllar için ritüeli yerleşim tabakaları yerine ele geçen nesneler üzerinden yorumlamak doğru olacaktır.

M.Ö. 4. binyıl Amik Ovası'nda çeşitli yerleşimler üzerinden belgelenmiştir (Braidwood, Braidwood 1960; Yener vd., 2005). Seramik formlarına, metal nesneler ve diğer materyal kültür buluntularına bakıldığında bu dönemde Amik Ovasının yerel karakteri anlaşılmaktadır. Başlıca Çatalhöyük (AS 167) ve Tell Cüdeydeh'te (AS 176) ele geçen Braidwood verileri ele alındığında 'E' evresinin sonlarının, 'F' evresinin tamamının ve kısmen 'G' evresinin başlarına ait materyal grupları M.Ö. 4.

binyıla dahil edilebilir (Braidwood, Braidwood 1960, 226-258). Fakat ritüel eylemlerin anlaşılması adına buluntu zenginliğinden bahsetmek mümkün değildir. Yakındoğu genelinde ise M. Ö. 4. binyılda bazı kültürel değişimlere ait izler vardır. Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye arkeolojik yerleşimlerinde Uruk yayılımı adı verilen sürece ait kalıntılar tespit edilmiştir (Algaze vd., 1989). Coğrafi olarak Kuzeybatı Suriye bölgesinde bulunan Amik Ovasının bu süreçten nasıl etkilendiği hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Fakat özellikle Tell Brak yerleşimi ve diğer alanlarda Uruk dönemiyle ilişkilendirilen, çoğunlukla tapınak yapılarında ele geçen dolayısıyla toplumun dini yapısıyla ilişkilendirilen göz/gözlük nesnelerinin (Cooper, 2016; Batıhan, Batıhan 2019), bir örneği Amik Ovası'nda bulunmuştur (Braidwood 1960; 328-329). Braidwood tarafından G evresine, 4. binyılın sonu M.Ö. 3. binyılın başını kapsayan bir zaman aralığına tarihlenen göz figürini Tell Cüdeyde yerleşiminde bulunmuştur. Teknik açıdan figürünlerin sınıflandırılması dikkate alındığında ise, Amik buluntusu, materyal yüzeyine (taş, kemik, kil) kazılarak oluşturulmuş çift ya da çoklu olan badem biçimli insan gözlerini andıran şekle sahip göz figürinleri yerine, gözlük figürinleri olarak adlandırılan ve materyalin oyularak, yuvarlak deliklerin oluşturulduğu gruba girmektedir. Bu nesnelerin erken örnekleri Güney Mezopotamya'da bulunmasına rağmen devamında Mallowan tarafından Tell Brak'ın tapınak yapılarında çok sayıda bulunmaları onların dini işlevleri üzerine olan yorumların artmasına neden olmuştur. 20. yüzyılın sınırlı kuramsal bakış açılarında figürinler Uruk Dönemi İştar tapınımı ya da büyü materyali gibi çeşitli yorumlar çerçevesinde değerlendirilmişlerdir (Cooper, 2016, 29-40). Yeni dönem yorumlamaları M.Ö. 4. binyılda daha etkili ve kurumsal hale gelen siyasi yönetim tarafından bu çeşit figürinlerin dini bir araç olarak halka benimsetildiği olasılığı üzerinde durmaktadır. Ekonomik kaynakları ve politik gücü elinde bulundurma amacı güden yönetim toplum üzerinde denetim ve gözetim mekanizmalarını kurmak adına tapınak gibi kamusal alanların dışında belirli sembolik anlamlar taşıyan nesnelere ihtiyaç duymuş olabilir (Batıhan, Batıhan, 2019).

Figürin buluntularının bir başka önemli örneği yine Tell Cüdeyde yerleşiminin G evresine tarihlenen tabakalarında bulunmuştur. Yapı içinde gizli bir nişte üçü kadın, üçü erkek biçimli altı tane metalden yapılmış figürinler ele geçmiştir (Braidwood, 1960). Yener (1995) figürinlerin bazı parçaları ve ele geçen metal objelerde iz element analizleri sonucunda kalay alaşımlı tuncun objelerin üretiminde

kullanıldıklarını belirtmektedir. Kalay alaşımının en erken örnekleri arasında tanımlanan figürinler Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilmişlerdir. Fakat ritüel dolgu kalıntısı olan söz konusu figürinlerin, stlistik özelliklerinden dolayı Marchetti (2000) Orta Tunç Çağına tarihlenmeleri gerektiğini savunmuştur.

M.Ö. 3. binyılın başlarında doğu, güneydoğu Anadolu ve Batı Suriye'de meydana gelen, yerleşimlerde izlenebilen materyal kültürde ki değişimlerden dolayı arkeolojik anlamda bazı yerleşimlerin sosyal yapıları öncekilerden farklı olan topluluklar tarafaından iskan edildiği sonucuna varılmıştır. Tespit edildikleri coğrafi bölgelere göre bu materyal kültürün temsilcileri olan topluluklar, Khırbet Kerak (Levant), Yanık (İran) ve Kura Aras kültürü toplulukları olarak isimlendirilmişlerdir (Palumbi, Chataigner, 2014). Materyal kültürde ki değişimler Amik Ovası'nda da tespit edilmiş ve ovanın söz konusu grupların iskan alanlarından biri olduğu sonucuna varılmıştır (Batiuk, 2005). Kura Aras topluluklarının çıkış noktası olarak Transkafkasya, Doğu Anadolu bölgeleri olması gerektiği önerilerine rağmen Kura-Aras Kültürünü bir yerde gelişen ve oradan geniş coğrafyalara yayılan insan grupları olarak görmek yerine, geniş coğrafyalarda benzer/aynı materyal kültürü paylaşan farklı etnikte insan grupları olarak görmek daha doğru olacaktır.

Kura Aras kültür materyalini barındıran yerleşimler toplulukların sosyal ve kültürel boyutta değerlendirilmelerine katkı sağlayacak az sayıda nesnesel veri sunarlar. Bu nedenle ritüel gibi, anlaşılması için verinin sahip olduğu bilişsel potansiyeli açığa çıkarttırmayı gerektiren olgular, Kura Aras yerleşimlerinde biraz daha zor anlaşılır durumdadır. Bu durum Kura Aras yerleşim bölgelerinde çalışan araştırmacıların ritüele ait izlerin seyrekliğini vurgulamasında görülmektedir (Işıklı 2011; Sagona 1998). Coğrafi bakımdan kültürün ilk tespit yeri olan Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Kura Aras yerleşimlerinde bugüne kadar yapılan kazılarda açığa çıkarılan belirli yapıların dini anlamı olan uygulamalar için kullanıldığını savunan görüşler vardır (Koşay 1976; Koşay 1979; Işıklı, 2011). Bölgesel anlamda kültüre ait genel özelliklerin anlaşılmasına büyük katkı sağlayan bu yerleşimler, belirli bağlam boyutunda dini yapının araştırılması için yeterli veriyi sağlamaktadır. Doğu Anadolu'da Sos Höyük, Pulur Sakyol, Ermenistan'da Shengavit, Gürcistan'da Amiramis Gora ve Kvatskhelebi yerleşimleri Kura Aras kültür etkisi barındıran en iyi bilinen örnekler olmaları yanında, ayrıca bu yerleşimlerin sahip oldukları mimari tabakaların ve buluntuların nitelikleri araştırmacılar tarafından toplulukların sosyal

boyutta değerlendirilmesi için kullanılmıştır (Simonyan, Rothman 2015; Sagona 1998; Işıklı, 2011).

Ritüel amaçlı objeler ve yapılar bir Kura-Aras yerleşiminde araştırıldığında, geniş yayılım alanlarına rağmen materyal kültür çeşitliliğinin yoğun olmadığı görülür. Bir Kura-Aras yerleşimi belirli yorum ve değerlendirmeler için az sayıda materyal obje barındırır. Bunlardan motifli, çizgili seramikler, motifli taşınabilir ya da sabit ocaklar ve detaylı şekillendirilmiş obsidyen aletler en yoğun ele geçen buluntulardır. Bu nedenle Kura-Aras dini yapısını sorgulayan bazı araştırmalar (Sagona, 1998) ele geçen buluntulardan hareketle dini ritüellerde kullanılan ya da günlük işlerde ayrı kullanılan obje ayrımının gereksiz bir uğraş olarak değerlendirir. Aynı yorum yerleşimde açığa çıkarılan yapılar için orantılı şekilde yapılabilir. Üretimden tüketime hayatın bir parçası olarak görülmesi gereken ritüel, özellikle Kura-Aras gibi sosyal tabakalaşmanın ayırt edilemediği kültürlerde, sosyal bir yapılaşmanın ürünü olan her materyalde kendini gösterebilir. Bu nedenle astarlı, perdahlı, süslü seramikler, motiflerle bezenmiş ocaklar gibi günlük işlevleri olan materyaller aynı zamanda sembolik kavramlar taşıyabilir. Fakat yerleşimlerde bazı objeler ötekilerden farklı olarak sembolik anlamda değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerde dikkat çeken, ocak (andiron) nesnelerinin belirli ritüel işlevlerde kullanılmış olmasının sık sık vurgulanmasıdır. Amik Ovası kapsamında taşınabilir, desenli ocak buluntularının varolduğu görülmektedir. Ocaklar Kura-Aras kültürü öğeleri barındıran Tell Cüdeyde (AS 176), Tell Tayinat (AS 126), Tabarat el Akrad (AS 187) (Braidwood, 1960; Hood, 1951) ve ovanın güneyindeki platoda bulunan Toprakhisar yerleşimlerinde bulunmuştur (Akar, Kara, 2018).

Ocakların işlevleri ve çeşitliliği ile ilgili genel çapta çalışmaların varlığı yanında (Selvi, 2015; Takaoğlu, 2000; Smogorzewska, 2004), ocakları yerleşim düzeyinde mimari tabakalar inclenirken işlevsel olarak ele alan çalışmalar vardır (Simonyan, Rothman 2015; Sagona 1998). Taşınabilir ya da ev içinde dairesel, sabit olarak bulunan ocaklar ayrıca üzerlerinde dekorasyonlar barındırırlar. Taşınabilir ocaklar at nalı biçiminde ve üç adet çıkıntıya sahip, ev içi sabit ocaklar ise boyalı seki ile beraber ana odak noktası olarak görülmektedir. Evin ortasına ya da belirli duvar kenarına konumlananan ocakların bazı durumlarda etrafına bilinçli bir şekilde figürin parçaları ve Kura Aras kültürünün en belirgin materyalleri olan siyah, kırmızı perdahlı seramik parçalarının gömülü olduğu görülmektedir.

Amik Ovasında M.Ö 2. binyılın toplulukların siyasi, ekonomoik ve sosyal yapıları ovanın güneyinde bulunan Tell Aççana'da (AS 136) açığa çıkarılan arkeolojik kalıntılar üzerinden değerlendirilmektedir. Braidwood'un yüzey araştırmalarında AS 136 (Braidwood, 1937), olarak kayıt altına alınan yerleşimde Woolley'in 1936-39 (Wooley, 1937) ve 1946-49 yıllarında gerçekleştirdiği kazılarda kamusal alanlar ve çok sayıda yazılı, görsel materyal öğeler ele geçmiştir. Woolley dönemi kazılarında bulunan yazılı belgeler çeşitli araştırmacılar tarafında incelenmiş ve kentin M.Ö. 2. binyılda Amik Ovasının siyasi merkezi olan antik Alalah kenti olduğu genel kabul görmüştür (Van Dassow, 2008). 2000'li yıllarda Yener öncülünde devam eden Amik Ovası Bölgesel Araştırmaları (Yener, Ed., 2005) kapsamında 2000 yılında yerleşimde kazılar başlamıştır. Woolley buluntularına ek olarak yeni dönem kazılarında açığa çıkarılan yeni alanlarla beraber Aççana'nın buluntu çeşitliliği artmış ve buna bağlı olarak Alalah kenti toplumlarının tarihsel süreç içinde sahip oldukları ritüel, dini öğeler değerlendirilmiştir (Yener, 2007, 2015, 2017). Değerlendirmelere konu olan nesneler farklı dönemlere ait olabilen minyatür adak levhları, pişmiş toprak figürinler, mühür-mühür baskıları, işlenmiş taşlar gibi örneklerdir. Söz konusu örneklerin çoğu Woolley dönemi tapınak ve saray sondajı açmalarından ele geçtiği için yeni dönem araştırmaları öncesi pek çok çalışmada ele alınmıştır (Carter, 1970; Usishkin, 1970; Collon, 1975; Na'man, 1980; Lauinger, 2003). Alalah objelerini yeni açmalarda ele geçen bulgularla değerlendiren Yener çalışmaları (Yener, 2007, 2015, 2017) belirli nesnelerin tek tip bağlamlarda yoğun olarak görüldüğü, kentin tarihsel yerleşim sürecinde siyasi kontrole bağlı olarak ritüel uygulamaların materyallerinde değişimlerin olduğunu gözlemlenmiştir. Özellikle Orta Tunç Çağı yerleşimlerinde bilinen kuş yüzlü, düzeltimiş vucutlu, kulakları delikli çıplak kadın figürinlerinin sıklıkla mezarlara yerleştirilmiş olduğu görülmektedir. Erken örnekleri Erken Tunç Çağına tarihlenen bu figürinlerin benzerleri Alalah'a yakın Ebla'da Erken-Orta Tunç Çağı kent içi kutsal alanlarda yoğun şekilde ele geçmişlerdir (Marchetti, Nigro, 1997). Ayrıca benzer örnekler, Amik Ovasının kuzeyinde, Gaziantep'te bulunan Tilbaşar Höyüğün Orta Tunç Çağı tabakalarında mezar buluntusu olarak ele geçmişlerdir (Genç, 2019). Geç tunç çağı buluntularında ise erkek ya da kadını temsil eden pişmiş toprak figürnlerde kısmen değişiklikler yaşanmıştır. Woolley'in tapınak 2 katmanında ele geçen lapis lazuli obje Yener tarafından üzerindeki giysi aksesuarları ve farklı duruş biçimi üzerinden yorumlanmıştır (Yener, 2015). Genç Tunç Çağı buluntuları veren yeni dönem 32.57

açmasında kadın figürinleri başlıklı, başlarında şeritle ve bir kolları göğüslerini sıkarken betimlenmişlerdir. Alalah'ta ele geçen çok sayıda yazılı tablet, mühür ve mühür baskılarından (Wiseman, 1953; Van Dassow, 2008; Collon, 1975) hareketle M.Ö. 2. binyıl amik coğrafyasında belirli tanrı kültlerinin varolduğu görülür. Fakat Alalah materyal kültüründe belirli ritüel obje gruplarını yazılı kaynaklarda bahsedilen mitolojik karakterlerle ilişkilendirmek için henüz yeterli veri yoktur. 32.57 açmasının dikkat çeken bir başka buluntusu ise *apsidal planlı* yapıdır. 4. Tabaka sarayına yakınlığı, farklı mimari formu ve uzun dönemli kullanımı nedeniyle kazıcılar bu yapının tapınak dışında kutsal işlevli başka bir yapı olduğunu düşünmüşlerdir (Yener, 2015). Alalah kentinin 3. tabakasının bölgeyi hakimiyeti altına alan Hitit devletinin kontrolu altında iskan edilidği düşünülmektedir (Yener, Akar, 2014, Akar, 2012). Buna bağlı olarak ritüel objelerde değişikliklerin olduğu, özellikle Orta Anadolu etkili minyatür kase ve figürinlerin bu dönemde ritüelle ilişkilendirilmesi gereken objeler oldukları görülmektedir.

Woolley'in açığa çıkarttığı 18 yerleşim tabakasında üst üste kurulmuş tapınak yapıları yaklaşık 700 yıllık bir zaman aralığında aynı lokasyonun tapınak yerleri için kullanıldığı görülmektedir (Woolley, 1955; 33). Tapınak katmanlarının saray yapılarına bitişik ya da yakın olmaları, en erkenleri Geç Kalkolitik çağda görülen saray-tapınak kompleksleri uygulamalarının Orta-Geç Tunç Çağı benzeri olarak görülebilir. Woolley planlarında yapılarda dönemler içinde farklı mimari planlamalara rağmen tapınak hatlarının az sapmalarla aynı hizalara çekilmek istendiği görülmektedir. Üst üste tabakalar arasında tahribat ve sürekli kullanımdan dolayı dönem tapınaklarının çoğunun çok ayrıntılı bir şekilde anlaşılamadığı belirtilmiştir. Woolley tapınak katmanlarıından en iyi katman 12 tapınağının korunduğunu belirtir. Önceki dönemde kullanılan Tabaka 14 tapınağına ait mastaba podyum işlevi görmüş ve Tabaka 12 tapınağı kalıntıların üstüne kereste kullanılarak inşa edilmiştir. Dikdörtgen plana sahip yapı yaklaşık 15 metre derinliğinde ve 12 genişliğindedir. Duvarda çürümüş ahşap kalıntılardan anlaşılan merdiven destekleri bazı odaların zeminden yüksekte olabileceğini göstermektedir. Tapınağın önü duvarlı bir avludan oluşur. Ön cephe plasterli ve badanalıdır. Tapınak temelden yaklaşık 1 metre yüksekliktedir. Giriş doğu köşeye konumlanmış, devamında küçük bir avluya ulaşılmaktadır. Kutsal odaya ulaşmak için ikinci avludan geçilmesi gerekmektedir. İyi korunmuş bir başka yapı ise Tabaka 7 tapınağıdır. Yapı önceki tabaka 8

tapınağından daha farklı plana sahiptir. Yön bakımından güneydoğuya kayma vardır. Kutsal bölüme, ön oda ve giriş odalarına sahiptir. Güneydoğuda 16x13 metre ölçülerinde yuvarlak taşlarla döşeli geniş bir avlu vardır. Woolley tapınak düzenlerinde benzer tekniklerin kullanıldığını tabaka 16'dan 7'ye kadar kutsal odanın konumu ve avlu tasarımında çok fazla değişikliklerin olmadığını belirtir. Tabaka 7'den sonra 6'ya geçişte dikkate değer değişiklikler vardır. Tabaka 7'nin yangın sonucu sona ermesinden sonra yeni tapınak planlamasında kaymalar vardır. Tabaka 7 moloz ile doldurulmuş ardından tabaka 6 ve 5 tapınakları üzerine inşaa edilmiştir. Tabaka 5 tapınağının arka duvarları 7'nin kutsal alanı üzerine yapılmıştır. Önceki tapınaklar yerden yüksekken tabaka 5 tapınağı yerden aşağıdadır. Tapınak kutsal bölümü zemin düzeyinden aşağı olan yapıyı, Woolley '*Breit (geniş) temple'* tipi olarak yorumlamıştır. Kuzey ve kuzeybatısında Tabaka 7 sarayının kalıntıları üstüne bir dizi oda sıralanmıştır. L biçimli bir mimari düzene sahipitir. Tapınağın oturduğu zemin güneydoğudan kuzeydoğuya doğru yükselir. Tabaka 4 tapınağında derin kutsal bölüm önünde 2 oda vardır. Girişte yan duvarlar önde payanda gibi çıkıntı yapmaktadır. Merdivenlere ve ikinci kata sahip olduğu kesin değildir. Tapınak yapılarında envanter olabilecek farklı materyalden yapılmış nesnelerin varolduğu görülür. Bu kapsamda Tabaka 4 tapınağının nesneleri örnek gösterilebilir. Kutsal bölümün arka duvarına açılmış girintide cam hamurundan silindirler, kurşun şeritler, diskler, sırlı frit, yivli boncuklar ve duvar temelinde yeniden kullanılmış kireç taşı levha ile yanmış kemikten kazıyıcı bulunmuştur. Tabaka 3 tapınağı aynı yerde yapılmasına rağmen iç düzenlemeler yeniden yapılmıştır. Kutsal bölüm ve odalar yerden yüksekte, duvarlar öncekilere kıyasla kalınlaştırılmış, yapı yaklaşık 2 metrelik bir platform üzerine kurulmuştur. Tapınak dış avlu ve içinde altar olan iç avluya sahiptir. Kutsal oda platformu avlu zemininden aşağıdadır. Tapınağın doğu tarafında B türbesi olarak adlandırılan yapı vardır. Bu tapınak katmanı kentin Hitit devleti kontrolünde olduğu dönemle ilişkilendirilir. Ardından gelen Tabaka 2 tapınağında en belirgin değişiklik kutsal bölümün 2 odaya bölünmesidir. Yapı Tabaka 3'teki B türbesi üzerine inşaa edilmiş eski avlu duvarla ikiye bölünmüştür. Avlunun güneybatı kısmında lapis lazuli figürin, frit sırli insan başı, kemikten objeler ve cam tabak parçaları bulundu. Ayrıca tutamağında oturan aslan betimi olan mavi hamurlu vazo bulunmuştur. Bu tür buluntular önceki katmanlara ait olabilir. Woolley 4. tabakaya ait depozitlerin tabaka üçün tabanında bulunduğunu belirtmektedir. Aynı süreç burda da geçerli olabilir. Tabaka 2'den sonra yapılan Tabaka 1 tapınağı geniş kutsal oda,

ön oda ve avludan oluşur. Yangın sonucu tahrip olmuş yapının devamında Tabaka 1B tapınağı yapılmıştır. 1B'de kutsal bölüm duvarı daraltılmış, ön oda iki duvarla üçe bölünmüştür. Ön odanın eşiğindeki platformda tabaka 4'e ait iki aslan heykeli ele geçti. Avlunun güney köşesinde kuğu desenli altar ve çeşitli objeler bulunmuştur. Tabaka 0 tapınağı belirli zaman aralığından sonra 1 tapınağının temelleri üzerine inşaa edilmiştir (Woolley, 1955, 33-90).

Erken dönem kazılarında 1b tapınağı katmanında üzerinde bulunan yazılı metinin okunmasıyla yaklaşık M.Ö. 1500'lere (4. Tabaka) tarihlendirilen İdrimi adlı bir kralın/yöneticinin heykeli geçmiştir. Bu buluntunun öncelikle Pfalzner'in Qatna kraliyet mezarları kapsamında değerlendirdiği kollektif hafıza ve ata kültü kavramları altında incelenebilirliği sorusu akla gelmektedir. Qatna kazılarında bazı geç tunç çağı kraliyet mezarlarında ve sarayında eski dönemlere ait yönetici heykellerin ve genel objelerin varolduğu görülür (Pfalzner, 2017). Pfalzner bunları geçmişi hatırlamak için bir araç, güncel yönetimin soylarını kanıtlamak ve yönetimlerini meşrulaştırmak için kullandıkları bir yöntem, geçmişte yaşamış kralların değer/tapınım görmeleri gerektiği önerileri altında yorumlamıştır (Pfalzner, 2017). Buna benzer bir yaklaşım kesin olmayabilir fakat Woolley heykelin bulunduğu yerde kral İdrimi'ye ait bir şapelin olduğu ihtimali üzerinde durmuştur.

Kamu alanlarında ele geçen buluntular dışında Alalah kenti toplumunun dini hayatı söz konusu araştırma konularında genel koşulları ifade edebilecek mezar buluntuları üzerinden değerlendirilmiştir (Ingman, 2014). Mezarlar ve içlerinde bulunan nesnelerin analitik değerleri, gömü pozisyonları, mezar lokasyonu ve gömülerin öteki özellikleri incelendiğinde bağlamsal anlamda belirli sonuçlara varmak mümkündür. Tell Aççana'da eski-yeni kazılar sonucu bulunan 284 adet mezarın analiz edildiği bir çalışmada Alalah toplumunun OTC-GTC boyunca gömü adetleri değerlendirilmiştir (Ingman, 2014). Aççana'da mezarlar lokasyon bakımından intramural (şehir içi) ve ekstramural (şehir dışı) olarak sınıflandırılmıştır. Woolley'in kraliyet ikametgahında bulduğu mezarlar intramural sınıfa dahil edilmiş, toplamda 150 intramural mezar tespit edilmiştir. Yeni dönem kazılarında kentin doğusunda açığa çıkarılan mezarlık ekstramural gömü alanıdır. Mezarlığın yerleşim kronolojisinde 7. tabakadan 4. tabakaya kadar kullanıldığı görülür. Alanda Geç tunç çağı 2 sonrasına ait buluntu yoktur. Genel olarak mezarlarda Orta Tunç Çağından, Geç Tunç Çağına gömü geleneklerinde devamlılık görülmektedir (Ingman, 2014).

Mezarların büyük çoğunluğu basit çukur mezarlardır. Yeni doğan ya da erken yaşta ölen bireyler için ayrı gömü geleneği yoktur. 1 adet çömlek gömüsü dışında yeni doğanlar çukurlara gömülmüşlerdir. Yetişkin-çocuk, yetişkin-yetişkin beraber olarak toplamda 15 adet çoklu gömüye rastlanmıştır. Söz konusu çoklu gömülerin bazılarında ikincil gömü olduğu ayrıca bazılarında sadece kafataslaslarının gömülü olduğu görülmüştür. Toplamda mezarlıkta 15 adet ikincil gömü bulunmuş, Woolley dönemi mezarlarının bazılarının da ikincil olduğu düşünülmüştür. Kremasyon gömü sadece intramural mezarlarda görülmüştür. Ancak 0 ve 1 tabakalarında bulunduklarından Erken Demir Çağı'na tarihlenme ihtimalleri vardır. Woolley'in intramural alandaki gömüleri mezarlığa kıyasla daha çok gömü objesi barındırır. Woolley'in *'private houses'* olarak adlandırdığı alanın tapınak komplekslerine yakınlığı düşünülürse, Ingman bu alana toplumun elit, zengin kesimlerinin gömüldüğünü ve alanın özel olarak mezarlar için ayrılmış olabileceğini önermiştir (Ingman, 2014). Mühür ve skarabe buluntuları sadece bu mezarlarda ele geçmiştir. Damga mühürlere mezarlarda rastlanmazken, gömüldükleri dönemden daha eskiye tarihlenen bazı silindir mühürlerin gömülen bireyler için *'heirloom'* olabilecekleri önerilmiştir. Mühürler dışında ağırlıklar, ağırşaklar, fildişi, taş, kil kaplar mezar objesi olarak ele geçmişlerdir. Kentte Hitit siyasi kontrolunün olduğu zamana tarihlenen mezarlarda ele geçen nesnelerin Hitit etkili olarak minyatür kaplar vb. objeler oldukları görülür. Orta ve Geç Tunç Çağı Levant bölgesi mezarlarının değerlendirilidiği bir çalışmada (Baker, 2012) mezar buluntularının dönem boyunca aynı özelliklere sahip oldukları görülmüştür. sosyal statü ya da diğer unsurlar dikkate alınmaksızın mezarların genelinde '*Funeral Kit*' olarak adlandırılan bir grup standart obje grubunun varolduğu görülür (Baker, 2012). Alalah mezar buluntularını bu veri ile karşılaştırmak mümkündür. Anıtsal bakımdan ise mezarlıkta bulunan '*Alçılı Mezar'* önemli, belki de tek örnektir. Bunun dışında Woolley kazılarında açılan *'Shaft Mezar'*ın anıtsallık özelliği kesin değildir (Ingman, 2014). Mezarların çoğunda kap olarak Shoulder goblet ve piriform şekilli seramiklerin olduğu görülür. Dolayısıyla bu kap formları gömü uygulamalarındaki ritüellerle doğrudan ilişkilendirilmiştir. Buna bağlı olarak 4. Tabaka sarayının önünde kazılan 32-57 açmasında açığa çıkarılan anıtsal *apsidal planlı* yapıda aynı tip seramiklerin yoğun olduğu görülmüştür. Bu nedenle söz konusu yapının ölü ritüellerinde kullanılmış olabileceği düşünülmüştür (Ingman, 2014).

Mezar analizleri boyunca kent içinde ve dışında bazı kalıplar gözlemlenmiştir. Fakat bu uygulamalar gelecek ya da geçmişin kaygılarından değil ait oldukları anın koşullarına göre oluşmuşlardır. Geçmişin etkisi göz ardı edilemez ama güncel kaygılar ön planda olmalıdır. Mezarlarda ele geçen nesneler, mezarlarda buluntu çokluğundan dolayı gömülerle ilişkilendirilen seramik formları (*Shoulder goblet, piriform jug*) eylemler sırasında iletilmek istenen dini ya da seküler (statü, zenginlik) düşüncenin aracıları rolünü üstlenmişlerdir.

Amik Ovasında M.Ö. 2. binyıl kült peyzajını farklı bir bakış açısından değerlendirilmesini sağlayacak bir örnek ise ovanın güneyinde bulunan sedimantik platoların güneybatısında kalan yaklaşık 1700 metre yükekliğe sahip Keldağ'dır. Dağın üzerinde M.Ö. 2 binyıla tarihlenen arkeolojik veri henüz keşfedilmemesine rağmen Helenistik ve Roma dönemi buluntuları mevcuttur. Yazılı kaynaklar incelendiğinde ise geç dönemlerde *Kasion* olarak anılan dağın Helenistik-Roma dönemlerinde sık sık ziyaret edilen kutsal bir merkez olduğu ayrıca M.Ö. 2. binyıl coğrafyasında sadece Alalah merkezli Amik Ovası toplumu için değil daha geniş bölgelerde *Hazzia* olarak anılan kutsal bir dağ olduğu görülmektedir (Healey, 2020).

M.Ö. 2. binyılda Amik Ovasının güneyindeki platoda saptanan aynı döneme tarihlenen yerleşimlerin kırsal nitelikte oldukları, ovadaki merkezlere bağlı olmaları gerektiği düşünülmektedir (Akar, Kara, 2018). Son yıllarda Akar tarafından söz konusu bölgede bulunan Toprakhisar Höyükte yürütülen çalışmalar eski görüşlere yenilerinin katılabileceğini göstermiştir. Ele geçen buluntulardan sosyal yapının üretime bağlı kırsal topluluklar tarafından oluştuğu anlaşılmıştır. Ayrıca mimari düzenlemeler ve yerel obje üretimi bakımınından merkez Alalah'ın etkisinin olduğu ileri sürelebilir (Akar, Kara, 2020). Ritüel obje olarak ise höyükte inşaa adağı olabilecek boğa tasvirli çivi ve çeşitli süslemeli taş, pişmiş toprak figürin/levhalar ele geçmiştir (Akar, Kara, 2020, 2022). Akar (2020, 2022) Toprakhisar buluntularından hareketle merkeze bağlı yerel topluluğun M.Ö. 2 binyıl gibi bir dönemde olası göç hareketleriyle değişime uğramış olduğu üzerine fikirler belirtmektedir.

Amik Ovasında M.Ö. 1. binyıl (Demir Çağı) verileri başta Tell Tayinat (AS 126), Çatalhöyük (AS 167), Tell Cüdeyde (AS 176) olmak üzere çeşitli höyük tipi yerleşimlerde tespit edilmiştir (Yener vd., 2005; Osborne, 2013; Haines, 1971).

Geçmiş ve güncel araştırmalar dikkate alındığında M.Ö. 1. binyılda Amik Ovasında sosyal koşullar Tell Tayinat buluntuları üzerinden daha anlaşılır durumdadır. Kuzeybatı Suriye bölgesinde M.Ö. 1. binyıl siyasi anlamda tarihsel olarak Geç Hitit, Arami ve Assur etkilerinin hakim olduğu bir dönemdir (Kuhrt, 1995; Van de Mieroop, 2003). Binyılın başlarında Amik Ovasında bağımsız daha sonra Asur'a bağlı vasal bir devletin başkenti olarak kabul edilen Tell Tayinat (antik Kunulua) yerleşiminde ki verileri kısmen benzer süreçleri yaşamış çevre coğrafyalardaki bazı yerleşimlerle karşılaştırmak mümkündür. Güneyde Tell Afis (Akkermans, Schwartz, 2003, 361; Mazzoni, 2015), kuzeyde Zincirli, Karatepe, Maraş (Orthmann, 1971; Harrison, 2021; Marchaetti, Peker, 2018), doğuda Karkamış (Marchetti, 2012), Tell Halaf yerleşimlerinin, Tell Tayinat ile aynı döneme denk gelen tabakaları bölge genelinde benzer siyasi ve sosyal koşulların varolduğunu göstermektedir. Bu çıkarımın nedenleri başta yazılı kaynaklar olmak üzere, mimari form ve öğelerde benzerlikler, sanatsal üslüplar ve çeşitli benzer materyal kültür kalıntılarıdır (Orthmann, 1971; Osborne, 2013; Harrison, 2021; Marchaetti, Peker, 2018). Ayrıca Afrin vadisinde ki Ain Dara tapınağı demir çağı kalıntıları bölgenin tapınak mimarisi geleneklerinin anlaşılması için önemli referans noktasıdır (Novak, 2012; Alexander, 2002).

Dini yapının sorgulanmasında ise genellemelerden kaçınarak yerel bağlamların incelenmesi önemlidir. Araştırmaların geneli erken prehistorik dönemler için ritüele ait izlerin zor tespit edildiği konusunda hemfikirdir. Ancak söz konusu demir çağı gibi dönemler olduğunda ise bu kez standart, tek formlu gibi görünen buluntular karşısında yorumların çerçevesinin daraldığı ve yazılı kaynakların değerlendirmelerde daha çok tercih edilidiği görülür. Tayinat kapsamında erken dönem kazıları (McEvan, 1937) ve yeni dönem kazılarında (Harrison, 2012; Harrison, Osborne, 2012) açığa çıkarılan tapınak yapıları Amik toplumunun kamusal-şehir peyzajında dini yaşamını yansıtabilir. Fakat tapınak kavramına nasıl bakıldığı etken ve aracıların temsili sorgulandığında konu çeşitliliği artabilir. Peyzaj içinde tapınak sadece belirtilen mimari formlarla (*Megaron, İn antis vb.)* sınırlı olmayabilir. Bağlı olduğu alanlarla, aktivitelere ayrılmış etrafındaki çeşitli açık alanlarla daha geniş bir bağlamın parçasıdır (Mazzoni, 2015). Kült peyzajı kavramı bu bakımdan daha geniş bir çerçevenin sorgulanması için yararlıdır.

Tell Tayinat'ta eski-yeni kazılarla açığa çıkarılan ve 2. yapı dönemi (M.Ö. 8. yüzyıl) olarak adlandırılan sürece yerleştirilmiş 2 tapınak yapısı vardır. Yapı II ve Yapı XV olarak adlandırılan iki yapı *Bit Hilani* sarayının (Yapı I) konuma göre inşaa edilmiş gibi görünürler. Yapı 2 tapınağı doğu-batı ekseninde yapılmış sarayın güneyinde kalır. Yapı 16 tapınağı kuzey-güney ekseninde sarayın doğusunda kalır (Harrison, 2009, 2012). Yapı 2, 297 metrekare ve yapı 16, 145 metrekare boyutlarındadır (Petrovich, 2013, 41). Bit Hilani sarayından 9 metre uzaklıkta bulunan Yapı 16 tapınağının etrafının yuvarlak taşlarla döşeli olduğu görülür. Her iki tapınağın muhtemelen merdivenli girişleri vardı. Tapınak 2'nin girişinde bugün biri olmayan çift aslanlı sutun altlığı varken tapınak 16'da bir desenler oyularak süslenmiş 1 bazalt altlık bulunmuştur. Tapınak 2'nin girişinde duvar kenarında hiyeroglif kabartmalı önceden başka bir işlevde kullanılmış olduğu düşünülen kaideli bazalt yalak bulunmuştur. Her iki yapıda girişte sundurma, ortada uzun oda ve arka tarafta altar barındıran kutsal odadan oluşmaktadırlar (Petrovich, 2016). Yapı 16'nın ikinci yapı döneminde büyük bir yangına maruz kaldığı görülmektedir. Bu tahribat 3. Tiglat Pilaser seferleriyle ilişkilendirilmiştir. Fakat geri onarım çalışmalarında asıl mimari katmanlardan çok fazla sapmanın gerçekleşmediği farkedilmiştir. Yapının içinde metal ve değişik malzemeden yapılmış çeşitli küçük buluntular ele geçmiştir. Altın, gümüş şeritler ve fildişi kakma malzemeleri bunlara örnektir (Harrison, Osborne, 2012). Yapı 16 üzerinde zamanla değişimlerin yapıldığı yapının başlangıç evresinde merdivenlere, bazalt sütun altlığı ve ön payandalara sahip olduğu düşünülmüştür (Petrovich, 2016, 41). Bu yapısal özelliklerinden dolayı Suriye, Mezopotamya ve Ege coğrafyası unsurlarının karışımı olarak değerlendirilirler (Harrison, 2012). Kazıcılar her iki yapının son evrelerinin Yeni Asur dönemi olduğu konusunda hemfikirdir. Yapılarda tespit edilen bazı onarımlar ve çift aslan tasviri gibi öğeler Asur dönemi kalıntılarıdır. Fakat Tayinat'ın Asur'a bağlı olmadığı dönemde yapıların kullanılmış oldukları önerilmiş, derinleşme sırasında tespit edilen eski kullanım evrelerine ait mimari kalıntıların varlığı bu öneriği desteklemiştir. Bit Hilani sarayından 9 metre uzaklıkta bulunan Yapı 16 tapınağının etrafının yuvarlak taşlarla döşeli olduğu görülmektedir. Her iki tapınağın muhtemelen merdivenli girişleri vardı. Tapınak 2'nin girişi bugün biri olmayan çift aslanlı sutun altlığı varken tapınak 16'da bir desenler oyularak süslenmiş 1 bazalt altlık bulunmuştur. Tapınak 2'nin girişinde duvar kenarında hiyeroglif kabartmalı önceden başka bir işlevde kullanılmış olduğu düşünülen kaideli bazalt yalak bulunmuştur. Eski ve yeni

dönem kazılarıyla Tayinatta açığa çıkarılan şehir katmanı incelendiğinde (batı merkezi alan) her iki yapının öteki kamu yapılarının doğu tarafında oldukları görülür. Kent kapısı, Bit Hilani yapıları tapınaklara uzaktır (yapı 4 ve 13). yalnızca Yapı 1 olarak adlandırılan Bit Hilani sarayının tapınaklara yakın olduğu görülür. Tapınak çevresinin ise neye benzediği konusunda yeni dönem araştırmaları belirli sonuçlara ulaşmıştır. Kentin doğusunda tespit edilen bir kapıdan batıya, tapınaklar alanına bir törensel yolun olduğu ihtimali üzerinde durulmaktadır (Harrison, vd. 2016). Yapı 16'nın yakınında (güneydoğu) anıtsal bir kapı olduğu varsayılan yapı 17'de ele geçen bazalt kral heykeli bunu desteklemektedir (Harrison, 2021). Arka tarafında hiyoroglif luwice yazıttan heykelin kral II. Şuppiluliuma'ya ait olduğu belirlenmiştir. Belirli mimari ve sanatsal öğelerle kamu binalarının oluşumunu kontrol eden yönetimin Asur etkisinde olduğunu savunmak mümkündür. Ancak Amik toplumunun geriye kalan kısmının dini hayatı için varsayımlar desteklenemez.

Tayinat'ta yapı 16 tapınağının dini boyutlarını ve önemini ele alan bir çalışmada kentin tapınaklar bölgesi hakkında belirli fikirler sunulmaktadır (Petrovich, 2016). Yapı 16 tapınağı içinde bulunan biri Esarhaddon veraset metni olan 11 tablet bulunmuştur. Asur başkenti Kalhu'da bulunan Nabu tapınağı yapıyla karşılaştırılmış ve tapınağın Nabu tapınağı olması gerektiği düşünülmüştür. Yapı 2 tapınağının boyutları, Tayinat'a yakın Halab kenti fırtına tanrısı tapınağı özellikleri ve fırtına tanrısı tapımının bölgede yaygın olduğu dikkate alınarak, yapının fırtına tanrısı tapınağı olduğu ileri sürülmüştür (Petrovich, 2016). Ancak bir Asur eyalet merkezi olarak Tayinat'ta *Akitu* gibi önemli festivallerin kutlanması esnasında yapının Asur tanrısının tapınağı olarak işlev görmüş olması olasıdır (Petrovich, 2016).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIZILKAYA TEPESİ

3.1 Genel Coğrafi Koşullar ve Araştırma Tarihi

Amik bölgesi günümüzde merkezde 30-40 km uzunluğunda yaklaşık 1200 metrekare genişliğinde çoğunluğu tarım alanlarından oluşan bir ovadır. Batısında Amanos dağ sıraları, doğusunda ağırlıklı *neritik* kireç taşından oluşmuş Kurt ve Suriye dağları, güneyinde Miosen, Pliyosen sedimantik kayaçlardan oluşan plato (Casana, Wilkinson 2005a; Ulu vd., 2002; Korkmaz vd., 2011), güney batısında Asi nehrini Akdenize bağlayan delta ve kuzeyinde volkanik yataklardan oluşan bir formasyonla çevrilidir. Güneyden Asi Nehri, doğudan Afrin ve kuzeyden Karasu nehirleri ovaya geçiş yapmaktadır. Amik kuzey-kuzeydoğu, güney-güneydoğu yönelimli fay hattının üzerinde tektonik bir ovadır. Amik-Gölbaşı Grabeni olarak adlandırılan oluşum Kızıldeniz-Doğu Afrika rift vadisi fay hattının kuzey ucudur (Ulu vd., 2002; Korkmaz vd., 2011). Ovada arkeolojik nitelikli kültürel tabakalar 0-300 metre deniz seviyesi yüksekliğinde bulunmaktadır (Casana, Wilkinson, 2005a). Kızılkaya Tepesi ise Amik Ovasının kuzeydoğu sınırında ova zemininden yüksek kayalık bir formasyondur. Tepe kuzeybatı-güneydoğu yönlerinde uzanmakta, yaklaşık 5.5 km uzunluğunda, 600-800 metre genişliğinde deniz seviyesinden 180-210 metre ova zemininden ise 100-110 metre yüksektedir. Muhtemelen doğudaki büyük kütlenin bir uzantısı olan tepe ve civarı oluşumlar Triyas-Kretase dönemlerine ait ayrışmamış çoğunlukla kireç taşı olan sedimantiklerden oluşmaktadırlar (Batiuk, 2005, 89; Ulu vd., 2002). Tepenin kendisi ve karşıdaki kütlelerin batı tarafı Orta Triyas pelajik kireç taşı, radyodolarit çört vb. katmanlardan oluşurken, doğudaki ayrı sedimantik oluşumların doğu tarafı *üst kretase neritik* kireç taşından oluşmuştur (Ulu vd., 2002). Etrafı Pliyosen ve Holesen döneme ait alüvyal ve kolüvyal toprak akıntılarıyla çevrelendiğinden dolayı diğer kayalık formasyonlardan izole durumdadır. Kızılkaya tepesinin ait olduğu sedimantik yükselti ve civardaki benzer oluşumlar daha doğudaki Kurd Dağı (Jebel el Akrad) sıralarının bir parçasıdır. Doğudaki benzer oluşum tepeden 600-800 metre, Kurt Dağı sıraları ise tepeden yaklaşık 8 km uzaktadır. Kızılkaya ve doğusundaki kireç taşı kütleler ile Kurd dağı sıraları arasında bazalt yataklarından oluşmuş başka bir kayalık oluşum vardır. Antik dönem çevresel koşullarında varolan bugün yok olmuş Amik Gölü tepenin batısında, Afrin Nehri güneyinde ve Gölbaşı su birikintisi kuzeyinde kalmaktadır (Casana,

Wilkinson, 2005a; Gerritsen, 2000). Muratpaşa akıntısı tepenin kuzeyinden doğup batısından geçmektedir. Güncel koşullarda tepe üzerinde aktif su kaynağı ve birikintisi yoktur.

Güney tarafa yeni ekilmiş zeytin ağaçları ve bazı yerlerde ki seyrek çalılıklar dışında tepeye yayılmış herhangi bir bitki örtüsü gözlemlenmemiştir. Tektonik hareketler, aşınma vb. süreçlere bağlı küçük çaplı toprak birikinteleri dışında tepede tarıma uygun bir alan yoktur.

Tepe düzgün hatlarla genişleyen ve yükselen bir arazi değildir. Orta kısımlarda yarımada biçimli çıkıntılardan dolayı daha geniştir. Yüzey boyunca yüksek ve alçak noktalar mevcuttur. Yani düz değil engebeli arazi koşulları vardır. Tepede sedimantik kireç taşı kayaçlar dışında yoğun miktarda başka bir kayaç türü saptanmamıştır. Kaya kütlerinin büyük bölümü su ve rüzgarın etkili olduğu süreçlerden dolayı aşırı aşınmış durumdadır.

Kızılkaya tepesi etrafındaki bazı höyük tipi yerleşimler 1930'lu yıllarda Braidwood yüzey araştırmalarında kayıt altına alınmıştır (örnek Tell Wasfe, Tell Kızılkaya, Kırkhızpınar). Tepenin kendisi ise 2000'li yıllardaki Yener dönemi yüzey araştırmalarında iki ayrı AS siti (Amuq Survey) olarak kaydedilmiştir. Tepenin dolmen anıt barındıran kuzey kısmı AS 207-Kızılkaya tepesi, tepenin güneyinde yapı kalıntısı ve kaya mezarları barındıran kısmı AS 2008-Temel Kızılkaya şeklinde kayıt altına alınmıştır. Aynı yıllarda Yükmen-Edens tarafından alandaki ve alanın karşı yükseklikliklerinde bulunan dolmenler incelenmiş (Yükmen-edens, 2003; 2004; 2012), 2014 yılında Özfırat (Özfırat, 2014) tarafından aynı yerde incelemeler yapılmıştır. Kızılkaya daki son yüzey araştırmaları Akar (2019; Akar, vd., 2019) tarafından gerçekleştirilmiş, dolmen dışındaki buluntuların kayıt altına alınması dışında civarda yeni anıt alanları tespit edilmiştir. Tespit edilenler arasında güneyde ki dairesel alan ve M.Ö. 2. binyıl anıtsal yapısı ise dolmen dışı uygulamalar olarak ayrı başlıklarda ele alınacaklardır

Bu çalışmada araştırma sahasında yer alan yapı ve anıtların detaylı analiz, kayıt çalışmaları amaçlanmamaktadır. Bunun nedenleri daha önce bu çeşit çalışmaların varlığı ve araştırmanın Kızılkaya'nın kullanım nedenleri, kültürel hafızadaki konumu vb. sorular üzerine yoğunlaşmış olmasıdır.

3.2 Kızılkaya Tepesi Dolmen Kalıntıları

Kızılkaya tepesinde bulunan dolmen kalıntıları 1998-2002 yılları arasında Yükmen-Edens tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında tanımlanıp incelendiğinden dolayı bu çalışmada tanımlanacak olan dolmen özellikleri çoğunlukla söz konusu çalışmalarda elde edilen bilgilerden aktarılacaktır (Yükmen-edens, 2000, 2002, 2012). Dolmen anıtlar söz konusu çalışmada dolmen benzeri odalar ya da odalar (*chambers*) şeklinde geçtiğinden aynı terim kullanılacaktaır. Dolmenler teknik açıdan inşaa teknikleri, uzunluk, genişlik, yükseklik özellikleri bakımından analiz edilmişlerdir. Bunun yanında tepe boyunca dağılım alanları ve dikkate değer topografya özellikleriyle ilişkileri incelenmiştir. Yükmen-Edens toplamda 292 adet dolmen anıtın tespitini yapmıştır. Tepenin kuzey kısmında her iki yamaçta 1 km'lik uzunluğunda alanda, tepe düzlüğünde yaklaşık 700 metre uzunluğunda alana yayılmış anıtlar yaklaşık 63 hektarlık bir sahayı kaplamaktadır. Yükmen-Edens'in tespit ettiği dolmenler dışında Akar dönemi araştırmalarında tepenin güney kısmında kuzeydekilere kıyasla daha iyi korunmuş az sayıda anıt tespit edilmiştir. Fakat burada sadece Yükmen-Edens'in teknik değerlendirmeleri ele alınacaktır. Dolmen anıtların doğal kaya kullanılarak inşaa edilenler dışında geriye kalanları Zohar'ın (1992) bir ya da birden fazla levhanın dizilip üstünün başka taş levhalarla kapatılmasıyla oluşan A ve B tiplerindelerdir (dolmen tipolojisi için bölüm 5). Dolmenlerin ana odalar dışında bazı örneklerde taş sıralarla çevrelendiği ve toprak/taş malzemeyle etraflarının örtüldüğü bilinmektedir. Eğer burada geçmişte benzeri inşaa edilmişse bile muhtemelen doğal süreçlerden dolayı güncel koşullarda bu izler çoğunda saptanmamaktadır. Bu nedenle bu tür yapılar detaylandırılmamış dolmen mezar olarak belirtilmiştir. 245 adet sadece ortostatla inşaa edilmiş dolmen detaylandırılmamış olarak kaydedilmiştir. Ortostat odaların 11 tanesinde taş ya da toprak zemin düzleştirilerek oluşturulmuş platform vardır. 14 tanesinde toprak ya da taş olabilecek örtü malzemesinin izleri varken, 2 tane ortostat odada platform ve örtü malzemesi bir arada tespit edilmiştir. Bazı dolmenler doğal kaya çıkıntıları kullanılarak inşaa edilmiştir. Bu tür odaların 13 tanesinde detaylar belirgin değilken, 1 tanesinde platform, 2 tanesinde örtülü toplam 16 adet ortostat ve ana kaya karışımı dolmen tespit edilmiştir. Bazı dolmenler ana kaya içinde ki oyukların üstünün taş levhalarla örtülmesi ile oluşturulmuştur. 4 adet dolmen bu yöntemle inşaa edilmiştir. Dolmenlerin dağılım bakımından ise doğuya bakan zirve düzlüklerinde ve doğu

yamaçlarda batıya kıyasla daha çok oldukları görülmektdir. Analiz edilen dolmenlerin yaklaşık yüzde 70'nin doğu taraflarda olduğu bildirilmektedir.

Tepe düzlüklerinde, batı ve doğu yamaçlarda seçilen toplamda 55 adet dolmen kullanılarak odaların ortalama boyutları analiz edilmiştir. 62-300 cm arası uzunluğa sahip odaların ortalama uzunluğu 142 cm'dir. Genişlik bakımından 45-150 cm arası olan odaların uzunluk-genişlik oranı 1.74 olarak belirtilmiştir. Boyut bakımından tepenin üst düzlüklüklerinde bulunan dolmenlerin yamaçlarda bulunanlardan daha büyük oldukları görülmüştür. Dolmen odaların yükseklikleri için herhangi bir gösterge yoktur.

Dolmenlerin inşaa yeri seçimi ve inşaa sırasında yön dizilimlerinde bazı eğilimlerin olduğu saptanmıştır. Fakat tepe genelinde farklı yere konumlanmış çeşitli yönlerde uzanan az miktarda anıt vardır. Çoğu dolmen doğu-batı yönünde bulunurken, kuzeydoğu-güneybatı, kuzey-güney, kuzeybatı-güneydoğu yönünde az sayıda dolmen mezar vardır. Doğu-batı uzantılı dolmenlerin çoğunun girişleri ya da açık tarafları doğu yönüne bakmaktadır. Diğer yönlerde dizilmiş olan mezarların güney taraflarının açık olduğu görülmektedir.

Tepenin kuzey bölümü dışında güney tarafta Akar araştırmaları sırasında az sayıda dolmen anıt görülmüştür. Fakat bu anıtların Yükmen-Edens tarafından kaydedilip edilmediği bilinemediğinden herhangi belgeleme durumunda aynı kalıntıyı iki defa kaydetme olasılığı dikkate alınmıştır. Ayrıca 2000'li yıllarda görülen dolmenlerin bugün ne kadarının tespit edilebilir olduğu tartışmalıdır.

3.3 Kızılkaya Tepesinde Olası Toplanma, Aktivite, Üretim Alanı

2018 yılı yüzey araştırmalarında Kızılkaya tepesinin güney ucunda tepe yüksekliğinden daha alçakta düz bir yamaçta yaklaşık 10 dekarlık alana dağılmış seramik parçaları tespit edilmiştir. Alan doğudan batıya doğru hafif bir yükselme göstermektedir. Devamında drone ile havadan çekilen görüntülerde söz konusu seramiklerin kaya çıkıntıları ve taşlarla sınırlandırılmış dairesel bir alanın içerisinde yoğunlaştıkları görülmüştür. Yerde yapılan gözlemlerde bazı kaya çıkıntılarının dikey yönelimlere sahip olması dairesel alanın insan yapımı duvarlarla bölünmüş ve sınırlandırılmış olabileceğini düşündürmüştür. Fakat jeolog bir ekip tarafından yapılan gözlemlerde alanın tamamen yamaç üstünde doğal bir oluşum olduğu ve

dairesel formu andırdığı önerilmişitir. Ancak doğal dairesel form içinde yapay olma ihtimali yüksek dikey şekilde dizilmiş taş sıraları mevcuttur. Aynı jeolog ekip tarafından alanın yakınında olası kaynak suyu kalıntısı olabilecek karstik malzeme birikintisi tespit edilmiştir.

Yaklaşık 110 metre çapa sahip alanın bazı kısımlarını yüzeye çıkmış doğal kaya çıkıntıları oluşturmaktadır. Bazı büyük boyutlu taşların ise doğal olamayacak şekilde düzgün bir hat izledikleri gözlemlenmiştir. Yapının içinin nasıl bir düzene sahip olduğu bilinmemesine rağmen dış tarafının sınırları hakkında fikir yürütülebilmektedir. Büyük bir kısım yüzey toprağıyla örtülü olmasına rağmen belirli yerlerde yüzey taşlarının yoğun miktarda oldukları gözlemlenmiştir, özellikle güneyde tarafta yer alan taş sıraları örnek gösterilebilir. Alan 10x10 metrelik karelajlara bölünmüş ve yüzeydeki malzemeler kareler içinde kaydedilerek toplanmıştır (Resim, 19).

3.3.1 Seramik ve Diğer Obje Buluntuları

Alanda toplanan seramik parçaları AS 208 birim numarası altında karelaj numarası içinde rakam verilerek kaydedilmiştir. Seramiklerden profil veren 19 adet ağız parçasının çizimleri ve tanımları yapılmıştır. Çizimler 1-4 numaralı levhalarda karelaj ve karelaj içi numaralarıyla verilmektedir. Toplanan parçaların form tipi, mal grubu, hamurun içindeki katkı malzemeleri, ağız kenarı şekli, ağız çapı, korunagelen maksimum yükseklikleri, cidar kalınlığı, yüzey rengi ve öz rengi kaydedilmiştir (Tablo 1). Toplanan seramiklerin el yapımı ya da basit çark üretimi oldukları yüzeydeki yoğun aşınmalardan ötürü tam anlaşılamadığı durumlarda iki olasılık da belirtilmiştir.

Seramiklerin teknik açıdan değerlendirilmeleri Braidwood tarafından (Braidwood, Braidwood, 1960, 228) Amik F evresi seramik sınıflandırması temel alınarak yapılmıştır. 1930'lu yıllarda Amik Ovası genelinde yapılan kazılarda Amik kronolojisinde ki evrelerin karakteritik materyalleri tanımlanabilmiştir. Söz konusu çalışmalarda Kızılkaya tepesinde dairesel planlı alanada ele geçen seramik parçaları Braidwood'un Çatalhöyük, Tell Cüdeydah ve Tell Dahab buluntuları üzerinden Amik F evresi seramikleri olarak tanımladığı mal gruplarıyla benzerlik göstermektedir. Braidwood sınıflandırmasında, *Chaff-faced Simple Ware* (Saman Yüzlü Basit Mal) ve *Smooth-faced Simple Ware* (Düzeltilmiş Yüzeyli Basit Mal)

olarak tanımlanan mal grupları Kızılkaya seramik parçalarının değerlendirilmesinde referans olarak alınmışlardır. Braidwood aynı dönem malzemeleri arasında boyalı, açkılı özelliklere sahip az miktarda ele geçmiş seramik tiplerinide göstermektedir. Fakat söz konusu seramik tipleri çalışma alanında saptanmamıştır.

Yukarıda belirtilen seramik mal grupları dışında iki adet pişirme kabı parçası ele geçmiştir. Ancak, söz konusu örnekler oldukça aşınmış, profil vermeyen gövde parçaları olarak ele geçmiş, bu sebeple kataloglanmamışlardır.

Alandan ele geçen ve *Chaff-faced Simple Ware* (Saman Yüzlü Basit Mal) olarak tanımlanan seramikler Amik F evresinin en belirgin mal gruplarındandır. Bu gruba ait 15 adet parçanın çizimi yapılmıştır. Çoğu el yapımı olan seramik parçaları düzensiz ısıya maruz kaldıklarından kırıklarında düzensiz oksitlenme (özlü pişirim) görülmektedir. Yüzeyleri daha az parlak ve renk bakımından cansızdırlar. (Çoğunlukla 7.5 YR/2.5 YR yüzey renklerine sahiptirler). Seramiklerin yüzeylerine ve taze kırıklarına bakılarak hamur nitelikleri incelendiğinde, parçaların iri tanecikli taşçık ve genelde saman olan organik kalıntıların eklenerek hazırlanmış bir seramik hamuruna sahip oldukları görülmektedir. Braidwood sınıflandırmasından hareketle Kızılkaya'daki seramikler çoğunlukla kase ve çömlek formlarıdır. Düz ağızlı ya da tepesi yivli ağıza sahip orta ya da büyük boy kaseler (Ağız çapları ortalama 30 cm) ve dışa yuvarlatılmış ağızlı çömlekler en yaygın görünen kap tipleri arasındadır. Kızılkaya'da ele geçen Saman Yüzlü Basit Mal seramikleri form açısından Amik F evresindeki örneklere paralellik göstermektedir (Braidwood, Braidwood, 1960). Söz konusu seramikler arasında iki parça ise form bakımından diğer örneklerden farklıdırlar ve krater benzeri forma sahiptirler. Örneklerden biri içe eğik gövde duruşuna sahip (No: 11) diğeri tepesi yivli ağız kenarlıdır (Katalog No: 19).

Braidwood sınıflandırmasına göre *Smooth-Faced Simple Ware* (Düzeltilmiş Yüzeyli Basit Mal) olarak adlandırılarılan seramiklerin Kızılkaya tepesinde benzerlerine rastlanmıştır. Katalog kısmında bu seramik grubuna ait 2 parçanın çizimi bulunmaktadır (Katalog No: 7, 8) Braidwood, 1960, fig. 173.4). Muhtemelen bazı örnekleri yavaş çark ürünü fakat çoğunluğu el yapımı olan seramikler herhangi bir yüzey işlemi ya da dekorasyona sahip değildir. Ele geçen seramiklerin hamurları içinde katkı malzemesi olarak ot ve kum tespit edilmiştir. Cidar kalınlıkları ise Saman Yüzlü Basit Mal grubu örneklerinden daha incedir.

Seramiklerin genel nitelikleri bakımından bazı saptamalar yapılmıştır. Bazı seramiklerin yüzey dokuları düzensiz, yüzey renkleri soluk ve siyaha yakındır. Braidwood'un *Orange-buff* olarak tanımladığı portakal-deve tüyü rengi olarak çevrilebilecek renk tonu alandan toplanan seramiklerin tümünde en çok görülendir. Seramiklerin çoğunun el yapımı olduğu gövde yapılarından anlaşılmasına rağmen ağız kısımlarının orantılı ve düzgün oluşundan dolayı seramiğin bu parçasının sabit bir aksta dönen alet yardımıyla yapılmış olabileceği düşünülmektedir (M. Bulu, kişisel iletişim).

Bu alanda Amik F döneminden farklı özelliklere sahip, muhtemelen Erken Tunç Çağı Düz Basit mal grubuna (*Simple Ware*) ait, yüzeyleri düzgün, ince tanecikli hamura sahip parçalar tespit edilmiş, bunlardan ikisi kataloglanmıştır (Katalog No: 11, 16). Bu tip seramiklerin, özellikle Erken ve Orta Tunç Çağı'nda yaygın olarak görülen şişkin karınlı çömlek parçalarına ait oldukları düşünülmektedir (M. Bulu, Kişisel iletişim). Bu alanın kuzeyinde daha yüksekte yer alan anıtsal yapının etrafında Tunç Çağı seramikleri mevcuttur (bkz. Bölüm 3-5). Buna bağlı olarak, olası toplanma, aktivite ve üretim alanında ele geçen bu seramiklerin, doğal akıntı vb. süreçler sonunda buraya gelmiş olmaları muhtemeldir.

Seramik parçaları dışında alandan belirli sayıda çakmak taşı ve obje parçası olabilecek pişmiş toprak parçaları ele geçmiştir. Kemik, işlenmiş taş vb. parçaların bulunmaması muhtemelen gömülme, korunma vb. unsurlardan dolayıdır.

3.4 Kızılkaya Tepesinde Dolmen Dışındaki Yapı Kalıntıları

Yükmen-Edens tarafından yürütülen araştırmalar dolmen anıtlar üzerine yoğunlaşırken, Akar tarafından 2018 ve 2019 yıllarında tepede dolmen dışı yapı, uygulama kalıntılarının kayıt çalışmaları yapılmıştır. Bu bölümde ki tüm veriler Akar'ın çalışmalarından elde edilmiştir (Akar, 2019; Akar vd., 2019). Yüzey araştırmalarında 6 yapı kalıntı bölgesi tespit edilmiş, tespit edilen alanların çoğu anıtsal ya da geniş çaplı yapılar değil, dairesel, dikdörgen taş sıraları ve yığınları görünümünde toplama taşlardan oluşturulmuş birimlerdir. Yapı kalıntıları etrafında güneyde ki dairesel alanın aksine yoğun seramik parçaları tespit edilmemiş, Roma ve Bizans dönemlerine tarihlenen dağınık seramik malzemesi ele geçmiştir.

Raporda kayıt altına alınan belirli yapı kalıntı bölgelerinin aynı lokasyon etrafında oldukları gözlemlenmiştir. 25 numaralı resimde gösterilen alan Kızılkaya'nın güneydoğusunda tepe zirvesinden yaklaşık 50 metre aşağıda tepeden yarımada şeklinde çıkıntı yapmaktadır. Yapı kalıntı bölgesi 1 ve 2 söz konusu yerin üst yüzey kısmını oluştururken, güneybatısındaki yamaçta taş sıraları ile bölünmüş taş sıralı alan yapı kalıntısı 5, aynı yerin doğusunda ova sınırında olası Roma Dönemi taş ocağı kalıntıları yapı kalıntısı 6 olarak gösterilmektedir. 1 numaralı bölgede 25x25 metre boyutlarında kare formlu bir yapının taş temelleri tespit edilmiştir. Kerpiç duvarlardan oluştuğu düşünülen yapının üst kısmı yok olmuştur. İki ön oda ve bir geniş odaya sahip olduğu düşünülen yapının kuzeybatı-güneybatı yönünde olduğu düşünülmektedir. Girişi kuzeybatıya konumlanan yapının hava fotoğraflarından gözlemlendiği kadarıyla güneyinde bir patikanın olduğu düşünülmektedir. 2 numaralı bölge 1'in yaklaşık 140 metre kuzey batısına konumlanmıştır. Bu alanda yaklaşık 100x75 metre boyutlarında taşlarla sınırlandırılmış bir alan tespit edilmiştir. Alanın içinde ve çevresinde dairesel ve yamuk formlu taş kümelerinin varlığı gözlemlenmektedir. 5 numaralı bölge çıkıntılı alan üzerinde dolmenlerle ilişkili olabilecek tek yerdir. Hava fotoğrafları ve yerden gözlemlendiğinde alanın kuzey-güney hattında taş sıraları ile bölündüğü tespit edilmiştir. Taş sıralarıyla oluşmuş dikdörtgen adalar eşit büyüklükte değildir. Aynı yerin batı sınırında iyi korunmuş dolmen anıtlar tespit edilmiştir. Burası dolmen dışı alan olarak sayılmayabilir çünkü dolmenlerle bağlantılı bir uygulama olasıdır. 6 numaralı bölgede ise işlev ve tarihlendirme için veriler saptanmıştır. Alanda tamamlanmamış kireç taşı sütun altlığı, kayalar üzerinde taş kesme izleri ve Roma dönemi saklama kapı parçaları bulunmuştur.

Geriye kalan 3 ve 4 numaralı yapı kalıntı bölgeleri güneydoğudaki yarım daire uzantının batısında kalmaktadır. 3 numaralı bölgede saptanan dairesel planlı yapılar Akar tarafından çatısız yığma taştan yapılma mezar kalıntıları olarak yorumlanmışlardır. Taşlarla sınırlandırılmış yerler bu alan üzerinde de gözlemlenmiştir. 4 numaralı bölgede yaklaşık 17 metre çapında dairesel planlı bir taş temelli bir yapı tespit edilmiştir. Yapının daha büyük boyutlu bir inşaanın parçası olduğu olası çevre duvarı ve dairesel planlı yapı eklentisinden anlaşılmaktadır. Tespit edilen yapıların tümünde seramik benzeri tarihlemede kullanılacak bir verinin

yokluğu gözlemlenmiştir. Bu nedenle yapılar hakkında kesin bir tarih önermek şimdilik mümkün değildir.

Taş yapı kalıntıları dışında tepede ki diğer dolmen dışı kalıntılar güneyde ki eğimli yamaca oyulmuş 10 kaya mezarıdır. Mezarların oyulduğu zemin eğimli olduğundan uzaktan algılanmaları mümkün değildir. Bazıları dörtgen kireç taşı çerçeve içine oyulmuş kaya mezarların kemerli girişe sahip oldukları görülmektedir. Mezarların birinde benzerlerine Antiokhia ve Selevkia Pieria'da rastlanan ana kayaya oyulmuş, kemerli (Arcosolium) üç adet gömü yeri görülmektedir (Özfırat, 2014). Mezarların tepenin güney ucuna konumlanmış oldukları fakat tepenin başka bir alanının kaya mezar barındırmadığı görülmüştür. Akar araştırmalarında ziyaret edilmemiş kuzeybatı uçta bulunan modern mezarlık, Roma seramiği buluntuları veren mağara ve kaynak suyundan Yükmen-Edens kısaca bahsetmektedir.

3.5 M.Ö. 2. binyıl Anıtsal Yapısı

Yener yüzey araştırmalarında Temel Kızılkaya (AS 208) olarak kayıt altına alınan, Kızılkaya tepesinin güney ucuna konumlanmış alanda M.Ö. 3. ve 2. binyıl malzemesi barındıran bir yapının varlığı bilinmektedir. Akar dönemi araştırmalarında yapının tahrip edilmiş kısımlarından yeni malzemeler toplanmış, yapının havadan fotoğrafları çekilmiştir. Giriş kısmı batıda olan yapı yaklaşık olarak 25x60 metre boyutlarındadır. Alanda yapılan jeofizik taramaları sonucunda yapının ana kaya üstüne konumlanmış olduğu görülmüşür. Yapının en iyi korunmuş kısmı doğu duvarıdır. Büyük boyutlu amorf taşlardan örülmüş olan duvarın üzerinde harç benzeri herhangi bir bağlama malzemesi görülmemektedir. Korunan kısımların tamamı yapının doğu ve güney taraflarını oluşturmaktadır. Yapının uzun güney duvarının ise doğu ve batı uç kısımlarının korunduğu havadan çekilen fotoğrafta görülebilmektedir. Doğu-batı yönünde uzanan yapının etrafı dairesel ve yatay formlu doğal kaya çıkıntılarıyla çevrelenmiştir. Yapı etrafında ona bağlı ek bina ya da yakın herhangi mimari kalıntı tespit edilmemiştir. Dolayısıyla yapı kurmaya müsait doğal bir alanda bağımsız bir binanın varlığı söz konusudur. Doğudaki duvar dışında yapının diğer sınırlarının durumu ve niteliği belirsizdir. Doğu taraftaki arazi zemini batıya kıyasla daha eğimlidir. Doğu duvarı, yapı ana duvarı olmanın dışında kuvvetli istinat duvarı işlevi görmüş olabilir. Doğudaki duvar yapımında kullanılan taşlar

arazinin kayaç yapısıyla uyumlu olmasına rağmen yapının etrafında taş çıkarma izleri görülmemiştir.

Kızılkaya tepesinde yer alan dolmenlerin tamamı yapının kuzeyinde kalmaktadır. Tepede çok sayıda dolmen anıt olmasına rağmen yapıya çok yakın bir anıt yoktur. En yakın dolmen yaklaşık 800 metre mesafededir. Yapının batısında 400 metre mesafede Tell Kızılkaya (AS 36) doğusunda 2 km uzağında Akpınar Höyük (AS 52) görülebilmektedir. Üzerinde çok sayıda seramik parçası saptanan yarı doğal dairesel alan ise yapının güneydoğusunda yaklaşık 200 metre mesafede daha alçak bir seviyededir. Yapıya yakın mesafede, güneybatı yönünde işlik olabilecek anakaya oyulmuş dörtgen biçimli tekneler ve bir kaya mezarı saptanmıştır.

Daha önceki araştırmalarda yapıdan M.Ö. 3. ve 2. binyıla tarihlenen seramiklerin ele geçtiği bilinmektedir. Son araştırmalarda yapı üzerinde tahribat yaratan çukurların yüzyinde söz konusu dönemlere ait Simple Ware (Düz Basit Mal) seramik parçaları tespit edilmiştir. M.Ö. 2. binyıl karakterli olasılıkla Orta Tunç Çağı'na ait seçilen örneklerin çizimi yapılmıştır (Katalog no: 20, 21, 22, 23). Bunlardan 20 No.'lu seramik parçası Orta Tunç Çağı depolama kabı örnekleriyle benzerlik göstermektedir (Bulu, 2016). 21 ve 22 numaralı seramikler hızlı dönen çarkta yapılmış, ince cidarlı ve yüzey işlemine sahip olmayan seramiklerdir. Katkı malzemeleri kum ve ince taşçıktır. 21 nolu parça Orta Tunç Çağı katmanlarında sıklıkla rastlana S profilli kase, 22 nolu parça sığ kase parçasıdır. 24 numaralı parça ise hızlı dönen çark ürünü olan Kızılkaya'da tek bir örnek olarak ele geçen M.Ö. 2. binyıl açkılı, kanca ağızlı kase örneğidir (Bulu, 2016).

3.6 Kızılkaya Civarı Höyük Tipi ve Diğer Yerleşimler

1930'larda Braidwood, 2000'lerde Yener ve son olarak Akar tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında höyük tipi ve doğal kayalık üzerinde farklı dönemlere ait yerleşimler tespit edilmiştir. Bu bölümde Kızılkaya Tepesi etrafına konumlanmış 6 adet höyük ve tepelik yerleşimler açıklanacaktır. Yerleşimler Amik Ovası yüzey araştırmalarında kullanılan AS (Amuq Survey) numaralaına göre sıralanacaklardır. Yerleşimlerde sistemli bir kazı çalışması yapılmadığından sunulacak bilgiler Yener araştırmalarında sunulan verilerden alınacaktır (Casana, Wilkinson, 2005b, Gazetter of Sites). Yerleşimlerin çoğunda Helenistik, Roma, Bizans, Orta Çağ dönemlerine ait malzemeler bulunduğundan söz konusu tarihler,

geç dönemler olarak geçeciktir. Yükmen-Edens'in 6 adet dolmen anıt belgelediği karşı tepelerde ki Sarmaşık bölgesi aşağıda yer almamaktadır. Akar döneminde kayıt altına alınanlar ise belirtilecektir.

Ada Tepe (AS 26)

Kızılkayanın yaklaşık olarak 3.2 km kuzeyinde ortalama 200x140 metre boyutlarında bir yerleşimdir. Höyük doğal kireç taşı çıkıntı üzerine konumlandırılmış ve yaklaşık 5 metre kültür dolgusuna sahiptir. Braidwood ve Yener dönemi ekipleri tepenin Roma, Bizans Ve Orta Çağ dönem kalıntıları barındırdığını bildirmektedir. Bunun dışında Amik kronoloji A,B,C evrelerine (Geç Neolitik) ait seramik parçaları ve olası Tunç Çağı malzesi tespit edilmiştir (Casana, Wilkinson, 2005b, 209).

Baş Pınar (AS 27)

Yaklaşık 3.5 km kuzeydoğuda 150x150 metre boyutlarında, 27 metre yüksekliğe sahip höyük tipi bir yerleşimdir. Kuzey tarafları dik olan höyükte geç dönemler dışında Erken ve Orta Tunç Çağı malzemesi toplanmıştır. Kırmızı-siyah açkılı malzeme M.Ö. 3. binyıl seramikleri arasındadır.

Tell Wasfe (AS 31)

2.4 km metre kuzeyde yer alan höyük ortalama 70x40 metre ölçülerinde, 8 metre yüksekliğindedir. Yerleşimde ikinci dönem araştırmalarında Erken Tunç Çağı ve Neolitik döneme ait malzemeler tespit edilmiştir (Casana, Wilkinson, 2005b, 211).

Tell Kızılkaya (AS 36)

100x80 metre boyutunda ve 16 metre yüksekliğinde ki höyük Kızılkaya tepesinde 207 nolu alanın güneybatısında 208 nolu alanın ise batısında yer almaktadır. Kızılkaya tepesi zemininden 160 metre, zirveden 480 metre uzakta, çevre yerleşimler arasında en yakın mesafedeki höyüktür. Alanda Demir Çağı kırmızı açkılı seramikler ile basit seramikler, Orta Tunç Çağı seramiği ve geç dönemlere (Helenistik, Roma, Bizans dönemleri) ait seramikler bulunmuştur.

Raporda AS 36D olarak bahsedilen alan höyüğün güneybatısında alçak eğimli kireç taşı üzerine konumlandırılmaktadır. Alanın işaret ettiği yer Kızılkaya tepesi

üzerindedir. Betimleme dikkate alınırsa kireç taşı alanın içinde yer almaktadır. Akar dönemi araştırmalarında söz konusu nokta hakkında tespitler yapılmamıştır. Fakat raporda Erken dönem perdahli malzemelerinin, Erken Tunç Çağı perdahlı seramikleri ile basit mal grupları ayrıca Orta Tunç Çağı malzemesinin yerleşimde tespit edildiği görülmektedir (Casana, Wilkinson, 2005b, 212).

Akpınar Höyük (AS 52)

Kızılkaya tepesinin 2 km güneydoğusunda bulunan, 24 metre yüksekliğinde ki tepe çevredeki bazı höyüklerden 230x140 metre boyutuyla biraz daha büyüktür. M.Ö. 3. binyılın kırmızı siyah açkılı seramikleri, goblet parçaları, kalisiform, basit mal grupları höyükte tespit edilmiştir. Yerleşimin Erken Tunç Çağında yerleşilmiş olduğu kesindir, ayrıca Braidwood olası erken yerleşim için Geç Kalkolitik dönemi işaret etmektedir. Bunun dışında höyükte M.Ö. 2. binyıl, Demir Çağı ve Roma Dönemi malzemesi vardır.

Gölbaşı Höyük (AS 196)

Güncel koşullarda su birikintisinin içinde bulunan höyüğün ölçülebilir kısımlarıyla 250x150 metre büyüklüğünde ve 13 metre yüksekliğinde olduğu bildirilmektedir. Kızılkayanın yaklaşık 7 km kuzeydoğusuna konumlanmıştır. Höyükler arasında iyi durumda tarihlenebilir Kalkolitik dönem malzemesi veren yerleşimde saman yüzlü malzemler, Kalkolitik Dönem kase parçaları, ve Erken Tunç Çağı pişirme amaçlı seramik parçaları bulunmuştur. Olası M.Ö. 2. binyıl seramikleri ve Orta Çağ seramikleri höyükte mevcuttur.

Kastal Çiftliği (AS 206)

Kızılkaya Tepesinin karşısındaki kireç taşı yükselti üzerinde bulunan Helenistik, Roma ve İslami dönemlere tarihlnen 500x100 metre ölçülerinde bir yerleşimdir. Alanda islami döneme ait mezarlık içinde dörtgen yapı, mezarlık dışında olasılıkla geç dönemlere ait 4 adet oda mezar, kayaya oyulmuş bir sarnıç, bir arada kümelenmiş 3 mezar daha vardır (Casana, Wilkinson, 2005b, 243).

Kızılkaya (Resuloğulları Çiftlik) (AS 209)

Kastal çifliğinin yakınındakireç taşı tepelik üstünde 54x40 metrelik bir alandır. Alana yapılan iki ziyaret sırasında da çok az sayıda seramik malzemesinin

varlığı belirtilmiştir. İslami ve Helenistik dönem dışında alanda M.Ö. 2. binyıl seramiği vardır. Ayrıca alanda yaklaşık 2.5 metre duvar kalınlığına sahip dörtgen bir yapının varlığı tespit edilmiştir (Casana, Wilkinson, 2005b, 244).

Başpınar Tepesi (AS 400)

Akar dönemi araştırmalarında tespit edilen iki kalıntı alanından biridir. Kızılkaya tepesinin kuzeydoğusunda yaklaşık 7 km uzaklıkta kireç taşı tepeliktir. Alanda tespit edilen iki bölümlü, yığma taştan oluşmuş dairesel planlı bir yapı ve yapının etrafında kümelenmiş 16 adet küçük dairesel oluşumlar olası bir Türkmen mezarlığıyla ilişkilendirilmiştir (Akar, 2019). Tepede tarihleme için kullanılabilecek seramik malzeme azlığı yapıların işlevleri konusunda yorumları sınırlamaktadır.

Adalar Tepe (AS 401)

Kızılkaya'nın 7.5 km kuzeydoğusunda, Gölbaşı Höyüğün doğusunda yer alan Akar tarafında kayıt altına alınmış tepelik bölgedir. Gölbaşı höyüğe bakan yamaçların üst kısımlarında dairesel forma sahip içinde dikdörtgen odalar bulunduran bir yapı ve aynı yapının güney batısında 3x6 metre boyutlarında başka bir yapı tespit edilmiştir. Yapıların kurgan mezar kalıntısı olabilecekleri ve benzerlerinin tepenin geri kalan kısımları boyunca varoldukları bildirilmektedir (Akar, 2019).

3-7 Kızılkaya Etrafındaki Topografyada Olası Anıt Kalıntıları

Coğrafi açıdan Kızılkaya etrafında benzer sedimatik yükseklikler vardır. Akar tarafından (2019) civar topografyalarda yürütülen yüzey araştırmalarında Kızılkaya Tepesinin yapı ve anıtların inşaası için tek yer olmadığı, doğusundaki ve kuzeyinde ki kireç taşı tepelerde benzer yapı kalıntılarının varoldukları gözlemlenmiştir. Kızılkayanın kuzeyinde Başpınar Tepesi üzerinde belirli kalıntıların olası dolmen bazılarının ise tarihi belirlenemeyen mezar tipi yapılar oldukları görülmektedir. Fakat bozulmamış durumda tartışmasız dolmen olabilecek bir yapı tanımlanamıştır. Ayrıca çeşitli buluntulara rağmen Kızılkaya daki miktar bakımından çok sayıda yapının varolmadığı belirtilmelidir. Yapıların korunma durumları ve nitelikleri dikkate alındığında alanın geç dönemlerde kullanım görmüş oldukları düşünülebilir. Başpınar Tepesi'nde dikdörtgen odalara bölünmüş bir yapıya benzer örnekler Kızılkaya'da görülmelerine rağmen farklı zamanlara ait olabilirler. Akar tarafından

Başpınar Tepesi ve Adalar Tepede tespit edilen yapıların benzerleri Kızılkaya tepesine yaklaşık 25 km uzaklıkta, Amik Ovasının kuzey sınırını oluşturan Hassa bölgesinde ki bazalt kaya yataklarında, Yükmen-Edens'in (2012) yaptığı yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir. Yükmen-Edens söz konusu yapıları gömü uygulamasıyla ilişkilendirmiş, kesin tarihlendirme önerisinde bulunmazken, yapılar için oda mezar terimini kullanmıştır. Akar ise kendi araştırma sahasında tespit ettikleri için kurgan benzeri mezar terimini kullanmaktadır.

Kızılkaya tepesinin dolmen anıtlar bakımından civar coğrafyada tek lokasyon olmadığı bilinmektedir. Yükmen-Edens doğudaki karşı yükseltilerin kuzeybatısında bulunan Sarmaşık tepede 6 adet dolmen anıt tespit ettiğini bildirmektedir (Yükmen-Edens, 2012). Güncel koşullarda söz konusu alanda taş ocağı çalışmalarından dolayı aşırı tahribat söz konusudur. Fakat Başpınar, Adalar Tepe gibi yerlerde miktar bakımından az sayıda anıta rastlanması dikkat çekicidir.

Yüzey araştırmalarında yaya olarak ziyaret edilemeyen Kızılkaya'nın doğusundaki büyük kireç taşı tepede Google Earth üzerinden yapılan gözlemlemelerde farklı boyutlarda dairesel, taş sıraları ile belirlenmiş alanların oldukları tespit edilmiştir. Tepenin batısında, Kızılkaya'ya bakan yamaçlarında dikdörtgen formlu bir yapının kalıntıları olabilecek taş sıraları tespit edilmiştir. Bu kalıntıların Amik Ovası yüzey araştırmaları sırasında kayıt altına alınan AS 209 numaralı sit olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GENEL KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

4.1 Dolmen, Megalitik Anıt Araştırmaları, Tanım ve Tipoloji Önerileri

Arkeolojik bağlamlar incelendiğinde megalitik anıtların bağımsız bir şekilde Yakındoğu, Kafkasya, Balkan, Batı Avrupa, Güney Avrupa ve Kuzey Afrika coğrafyalarında karşılaşılan toplumsal uygulamalar oldukları görülmektedir. Erken araştırmalar söz konusu arkeolojik buluntu grupları üzerinden eski toplumların etkileşim halinde olabilecekleri ya da aynı sosyal koşullar altında gelişmiş olabilecekleri vb. önerileri savunmuş olmalarına rağmen güncel arkeolojik araştırmaların verileri incelendiğinde, anıtları inşaa eden toplumların sadece coğrafya değil ayrıca zamansal kapsam, jeolojik-coğrafi lokasyon tercihleri, sosyal doku, örgütlenme biçimleri, geçim stratejileri vb. çok sayıda unsurlar bakımından birbirlerinden bağımsız oldukları ve farklı koşullar, amaçlar doğrultusunda peyzajdan faydalandıkları sonucuna varmak mümkündür (Renfrew, 1983; Hodder, 1995; Markovin, 2002; Erdoğu, 2005; Fraser, 2018). Bu bölüm kapsamında yukarıda adı geçen bölgeler dışında megalitik-dolmen anıtların Levant coğrafyasında gelişim süreçleri, araştırılma tarihleri, tanım sorunları gibi konular üzerinde durulacaktır. Söz konusu buluntuların dağılım alanları Güney Levant'ta yoğunlaştığı için oradaki verilerden daha çok bahsedilecektir.

Buluntuların tanımlanması ve adlandırılmasında hangi terimlerin kullanılacağı konusunda fikir birliğinin olmadığı görülmektedir. Genel kabul gören Megalithik terimi yunanca ***Megos-Lithos*** kelimelerinden türemiş ve büyük taş anıt gibi bir anlama çevrilebilir. Metin boyunca megalitik anıt terimi, ***dolmen, menhir, cromlech***, ***cairn*** vb. mezar, sembolik amaçlı yapıların birinin ya da birden fazlasının kümelenmiş olduğu buluntu çeşitleri için kullanılacaktır. Dolmen anıt ise Yakındoğuda farklı formlarda tespit edilen kült peyzajı anıtlarının bir çeşididir. Bu çalışmada açıklanmak istenen Dolmen mezar-anıt brittonik dillerde dol-masa, men-taş kelimelerinden türemiş (Vinitzky, 1992) ve biçim, kullanım amaçları bakımından öteki kalıntılardan ayrılmaktadır. Dolmen özelliklerinden bahsetmeden önce literatürde sıklıkla karşılaşılan terimlerden bahsetmek gereklidir, çünkü erken araştırmalarla başlayan terim karmaşası günümüzde bazı çalışmlarda hala

görülmektedir. Levant bölgesinde 20. yüzyılın başlarında erken araştırmalarda Avrupa'da saptanan örneklerden esinlenerek farklı boyut ve formlara sahip anıtsal buluntular dolmen olarak adlandırılmışlardır. Yani dolmen anıtı ifade eden kesin bir form yoktur. 1960'lı yıllardan itibaren bölgede gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalarla beraber dolmen olarak tanımlanacak kalıntıların sınıflandırıldıkları görülmektedir (Epstein, 1985; Zohar, 1992; Yassine, 1985; Prag, 1995; Fraser, 2018). Güncel araştırmalarda ise henüz kesin tanım için bir fikir birliği olmamasına rağmen çeşitli buluntular bazı ortak terimler altında incelenmektedir. Örnek olarak tek başına ya da kümeler halinde dikilmiş, bazı durumlarda mezarlıklara yakınlıklarından dolayı gömü alanlarıyla ilişkilendirilen ancak doğrudan ilişkili olmak zorunda olmayan dikili taş anıtlar *Menhir* olarak adlandırılmaktadır (Kafafi, Scheltema, 2005). ***Men-taş, hir-uzun*** kelimelerinden türemiş *brittonik* kökenli bir terimdir. Yerleşim içi ya da etrafın tespit edilen benzer buluntular bazı durumlarda ***Maşşebot*** olarak adlandırılmaktadır (Kafafi, Scheltema, 2005; Greasser, 1972). ***Dolmen*** terimi ise genelde, yer üstünde (*Above-ground*) bir tarafı açık şekilde üç dikey taşın ya da iki tarafı açık şekilde iki dikey taşın üstlerinin taş bir levhayla örtülmesiyle oluşturulan kaba mimari formun olduğu durumlarda kullanılmaktadır (Fraser, 2018, 6). Bu tanım mimari form bakımından dolmenlerin en basit formu olarak kabul edilmektedir. Genelikle anıt, yüksekliğinden daha uzun ve genişliğinden daha yüksekitir (Fraser, 2018, 6). Benzer mimari form yer altında (under-ground) bulunduğunda, gömü amaçlı olup, genelde yerleşim içi ya da yakınında konumlandığında ***cist*** (eski nordik dili kökenli kelime gömü sandığı anlamında kullanılır) teriminin kullanıldığı görülmektedir (Kafafi, Scheltema, 2005; Gilead, 1968). Dolmenin üstü ve etrafı taş malzemeyle yığılmış, dairesel bir formu andırdığı koşullarda anıt **tümülüs** (Latince kökenli) olarak adlandırılmakadır (Epstein, 1985). Örtü malzemesi taş yerine toprak olduğu zaman '***barrow, earthenwork'*** terimleri Avrupa örneklerine benzediği için kullanılmıştır. Bu durumda ortadaki dolmen anıt gömü odası/kısmı (***Burying chamber)*** şeklinde tanımlanmaktadır. Ayrıca Levant bölgesi peyzajında dairesel taşlarla oluşturulmuş bazı koşullarda halka biçiminde şekillendirilmiş gömü yapılarının ***Cairn*** (İskoç dilinden), ***Cromlech*** (Gal dilinden), gibi terimler altında sınıflandıkları görülmektedir. Cairn mezar, dolmen gibi yer üstü gömü odasının olmadığı koşullarda da kullanabilmektedir. Kuzeydoğu Ürdün'de Jebel Qurma alanında demir ve bronz çağlarına tarihlenen taş yığınlarının (Akkermans vd., 2020), Güney Ürdün'de Al-Thulathuwat'ta dairesel mezarların

cairn olarak adlandırıldıkları görülmektedir (Abu-Azizeh vd., 2014). Negev çölünde ise yüksek dağ çıkıntıları üzerine yığılmış cairnler, yanlarındaki açık hava mabedleriyle ilişkilendirilmiştir (Eisenberg-Degen vd., 2021). Negev bölgesinin genelinde tespit edilen yüzlerce cairn yerleşim içi ve dışındakiler olmak üzere iki şekilde gözlemlenmişlerdir. Yerleşimlerin içinde bulunan cairnler gömü barındırırken yerleşim dışı cairnlerde gömülere ait izler saptanmamıştır (Haiman, 1992). Cairnlerin ortasındaki mezar cist olarak da adlandırılmaktadır. Buradaki terminoloji Levant coğrafyası arkeolojik bağlamları için geçerli olduğundan başka bir bölgede, örnek olarak Anadolu coğrafyasında kullanılan ***tümülüs*** ve ***kurgan*** gibi mezar adlarıyla karıştırılmamalıdır.

Dolmen anıtları tipoloji ve inşaa teknikleri bakımından sınıflandırma çalışmaları ise 1960'lı yıllardan sonra Golan Tepeleri ve Ölüdeniz'in kuzey doğusunda yapılan araştırmalardan sonra yapılmıştır (Epstein, 1985; Yassine, 1985; Swauger, 1966; Zohar, 1992). Genel kabul gören sınıflandırmalar, Epstein, Zohar ve Steimer-Herbert tarafından yapılanlardır. Steimer-Herbert dolmenleri açık ve kapalı olanlar şeklinde ayırırken Epstein (1985) örtü ve dikme elemanlarının sayısı, yan-ön duvarların uzunluk ölçüleri, giriş yönleri gibi özellikler bakımından alt tipler hariç, dolmenleri 6 ayrı tipe ayırmıştır. Zohar'da Epstein kriterlerinin benzerlerine dayanarak 6 ayrı tip önerisi yapmıştır (1992).

Zohar'ın Dolmen tipolojisinde A tipi en basit ve sık rastlanan, *trilithon* olarak adlandırılan tiptir. Karşılıklı iki taşın dikilip üstlerinin taş bir levhayla örtülmesiyle oluşturulmaktadır. Genelde iki tarafı açıktır ama üç tarafı kapalı örneklerine rastlanmıştır (Epstein 1b tipi). Mezarın zemini ana kayanın kendisi, bütün bir taş levha ya da sıkıştırılmış küçük boyutlu taşlardan oluşabilmektedir (Zohar, 1992). B tipinde anıt dikey ve yatay taş sıraları artırılarak yapılmıştır. Bu şekilde mezar odası dikdörgen biçimli uzun bir forma sahip olmaktadır. Girişler kısa tarafta olmakta ve odanın üç tarafı kapalı olmaktadır. C tipinde uzun yan duvarlar taşların dikey yerine yatay olarak birbirleri üstüne yerleştirilerek oluşturulmaktadır. Dolmen kademeli biçimde zeminden yukarı doğru daralmaktadır. Birden fazla levhayla örtülen oda, diğer örneklere kıyasla daha büyük boyutlu olmaktadır. Bu tipe ait örneklerin doğrudan ana kaya üzerinde inşaa edildikleri görülmektedir (Zohar, 1992). D tipinde üç dikey taş arka arkaya sıralanarak iki bölümlü, üstü tek levhayla örtülü iki bölümlü dolmen oluşturulmaktadır. E tipide iki odalı bir dolmendir ancak bu örnekte bölümler

üst üste yapılmaktadır. Cepheden bakıldığında iki katlı şeklinde görülmektedir. Bu tipin örneklerine Ürdün Nehrinin doğusunda ad-Damieh alanında rastlanmaktadır (Swauger, 1966; Yassine, 1985). F tipi ise kaya parçası oyularak oluşturulduğundan öteki tipler gibi bağımsız değildir. Bazı durumlarda üstünün levha ile örtüldüğü görülmekte, öteki dolmen tipleriyle aynı alanlarda bulunduğundan ayrı bir tip olarak kabul edilmiştir. Epstein ise dolmenleri 1'den 6'ya numarandırarak sınıflandırmıştır. Genelde dolmen mezarların etraflarının taşlarla halka biçiminde sınırlandırıldıkları görülmektedir. Zohar'ın yukarıdaki tanımları bir genellemedir ve Epstein gibi detaylandırmalara girilmemektedir. Fakat Epstein tipolojleri Galile denizinin kuzeyi, Golan Tepeleri ve civarında yapılan kazılardan elde edilen bulgularla oluşturulmuştur. Zohar ise Güney Levant tamamında görülen tipleri tanımlamaktadır. Dolmenler tipolojileri dışında tarihlendirme çalışmaları, işlev ve onları inşaa eden toplululukların özellikleri bakımından araştırılmışlardır.

Golan civarında kazılan dolmenler dışında Güney Levant coğrafyasında saptanan dolmen anıtların coğunluğu Erken Tunç Çağı 1, yaklaşık M.Ö. 3400-3100,3000 (M.Ö. 4. binyılın sonları, Levant kronolojisi için Sharon, 2014; Richard, 2014) yıllarına tarihlendirilmişlerdir (Yassine, 1985, Fraser, 2018). Erken dönem araştırmalarında bazı dolmen alanlarının Erken Tunç Çağı yerleşimlerine yakınlığını ifade edilmiş ancak dikkate alınmadan dolmenler için farklı tarihleme önerileri yapılmıştır. 1960'lı yıllardan sonra yapılan dolmen araştırmalarında ise çoğunlukla Erken Tunç Çağı materyalleri tespit edilmiş ve aynı tarihlerde Tell es Snuneh, ed Debah, Tell el Qas gibi Erken Tunç Çağı 1'e tarihlenen yerlerin dolmen alanlarına yakın oldukları vurgulanmıştır (Yassine, 1985). Fakat anıtları Erken Tunç Çağı yerleşimleriyle ilişkilendirilmek yerine söz konusu tarih aralığının Levant kronolojisinde geçiş evresi olduğu vurgulanarak dolmenlerin Erken Tunç Çağı nomadik toplulukluklara ait oldukları düşünülmüştür (Zohar, 1992; Gilead, 1968). Güncel araştırmalarda ise ele geçen materyeller ve dolmen alanlarının etrafındaki kalıcı (*sedentary*) yeni keşfedilen yerleşimlerin varlığı dikkate alınarak, anıtlar Erken Tunç Çağı 1 dönemine tarihlenmişlerdir. Başta Ürdün nehrinin doğusundaki (Transjordan) vadiler olmak üzere, Damiyeh dolmen alanları, Jebel Mutawwaq (Muniz vd., 2016), Tell Umayri (London, 2011), a-Salaam dolmen alanlarında (Clayton, 2002), Tel Iktanu, al Mataba, Rawda bölgelerinde (Prag, 1995, 2006) Murayghat dolmenlerinde (Kerner, 2015), Güney Suriye Leja bölgesi dolmenlerinde

(Steimer-Herbert vd., 2008), gerçekleştirilen araştırmalarda küçük çaplı Erken Tunç Çağı yerleşimlerine (en büyüğü Jebel Mutawwaq yak. 28 hektar) ve araştırmacıların tarihlendirme önerileri için referans aldıkları Erken Tunç Çağı malzemelerine rastlanmıştır. Dolmenlerden çıkan malzemeler Erken Tunç Çağı 1 karakterli, çoğunlukla içe dönük ağızlı kase, gri perdahlı ve devetüyü renkli, kırmızı astarlı seramik gruplarıdır (Yassine, 1985). Ölüdeniz'in kuzeydoğusundaki vadilerde M.Ö. 4. binyıl yerleşiminin saptanmadığı alanlarda dolmen kalıntılarının da olmadığı görülür (Fraser, 2018, 25). Kalıntıların sonraki dönemlerde yeniden kullanımları ya da tahribatları ele geçen Demir Çağı, Roma ve Bizans Dönemi malzemelerinden anlaşılmaktadır. Güney Levant'ta bölgesel olarak farklı zaman aralığana tarihlenen diğer dolmen kalıntıları ise yukarı Galile'nin kuzeydoğusunda, Hula vadisinin doğusunda Golan bölgesinde yer almaktadır. Epstein tarafından kazılan 11 dolmen yaklaşık M.Ö. 2250-1950 zaman aralığına tarihlendirilmiş ve bölgede dolmenlerle çağdaş bir yerleşim saptanmamıştır (Epstein, 1985). Eldeki veriler dikkate alındığında dolmen inşaasının Güney Levant coğrafyasında birbirleri ile doğrudan ilişkili olmak zorunda olmayan iki ayrı süreçte gelişim göstermiş olduğu düşünülmektedir (Fraser, 2018). M.Ö. 3. binyıl Golan dolmenleri M.Ö. 4. binyıl örneklerinin teknik ve kültürel açıdan ayrı varyasyonları olmaları yanında daha çok bölgenin kuzeyinde, Güney Suriye'de az sayıda saptanan megalitik anıtlarla ilişkili olabilirler (Fraser, 2018).

Dolmen çalışmaların geneli anıtların mezar/gömü amaçlı kullanılmış olduklarını vurgulamaktadır. Kazılan dolmenlerde dağınınk insan kemiği parçaları ve mezar objesi olduğu varsayılan malzemelerin varlığı bunu desteklemiş olmasına rağmen çoğu dolmenin herhangi bir buluntu barındırmaması kullanım amaçlarıyla ilgili yeni soruların sorulmasına neden olmaktadır (Gilead, 1968). Sonraki dönemlerde tekrar kullanımları, tahribat görmüş olmaları dolmenlerin buluntu eksikliğini kısmen açıklamada kullanılmıştır fakat daha farklı öneriler mezarları kullanan toplulukların gömü gelenekleri üzerinden yapılmıştır. Gilead (1968) dolmenleri kullananların iki aşamalı gömü geleneğine sahip olabileceklerini, dolmenlerin ise ilk aşamada kullanılmış olduklarını vurgulamaktadır. Dolmenlere birincil gömü yeri olarak bedenlerin yerleştirildiği daha sonra beden çürüdüğünde ise kalan kemiklerin toplanıp ikincil saklama yerine yerleştirildiği ileri sürülmüştür. Dolmenlerde kemiklerin dağınık halde ele geçmeleri, farklı zamanlarda birden fazla

gömü için kullanılmış oldukları vb. tespitler bu öneriyi desteklemektedir. Ayrıca bu öneri bazı alanlarda dolmen sayılarının nufüsa oranla neden az olabileceğini de açıklayabilir. Dolmenler akraba gömülerinin yapıldığı yerler olduklarından grup kullanımlarına aittir. Bu nedenle aynı dolmen alanının sürekli aynı gruplar tarafından kullanılmış olduğu düşünülebilir. Bazı alanlarda dolmenlerin birbirlerinden ayrılmış şekilde konumlandıkları dikkate alındığında grup tanımı desteklenmektedir. Fakat güncel veriler kapsamında Gilead'ın önerisi henüz tam anlamıyla desteklenememektedir. Örnek olarak Shamir alanında yeni dönemde kazılan dolmenlerde ele geçen insan kemiklerinin ikincil gömü oldukları düşünülmektedir (Sharon vd., 2017). Bazı dolmenlerin mezar yeri olarak kullanıldığı, boş olanların ise sembolik nitelikli, grupların sosyal organizasyonlarının bir parçası olabilecekleri dikkate alınmalıdır.

Dolmen araştırmalarına konu olan bir başka soru ise anıtları inşaa eden toplulukların sosyal örgütlenme biçimleridir. 20. yüzyıl araştırmaları dolmen anıtların sürekli göçebe-nomadik toplulukların kalıntısı olabileceklerini vurgulamışlardır. Bu tezin önemli savunucuları olan Epstein (1985) ve Zohar'ın (1992) kendi dönemlerinde bunu destekleyecek belirli dayanakları vardı. Golan coğrafyasında tespit edilen dolmenlerin etrafında dolmenlerle çağdaş kalıcı bir yerleşim olmadığından, anıtlar doğudan, Suriye tarafından gelen göçebe topluluklarla ilişkilendirilmişlerdir (Epstein, 1985). Güney Levant geneline bakıldığında dolmen alanlarının, tarımın mümkün olmadığı ancak otlak alanlarının geniş yer kapladığı kayalık, yüksek alanlara konumlandığı gözlemlenmiş ve agro-pastoral olarak tanımlanan topluluklarla ilişkilendirilmişlerdir (Zohar, 1992; Fraser, 2018). 20. yüzyıl etnografik çalışmalarında Yakındoğuda görülen göçebe bedevi toplulukların dolmenlere benzer mezarlara sahip oldukları, ayrıca bedevilerin hayvanları için kurdukları taşla çevrili alanlar, dolmen alanlarında tespit edilen taşla bölünmüş alanlarla karşılaştırılmış ve koyun-keçi ağılları olarak isimlendirilmişlerdir (Gilead, 1968). Ayrıca Zohar ve Epstein'nın makalelerini yazıdıkları dönemlerde Avrupa'daki bazı megalit anıtlar göçebe topluluklarla (artık savunulmayan) ilişkilendirilmiştir. Dolmenlerde ele geçen dağınık insan kemik bulunutuları, göçebe gelenekleriyle ilişkilendirilmiş yolculukları sırasında ölen bireylerin grupla beraber tutulduğu daha sonra gömü yerine varıldıktan sonra kalan etten ayrılmış kemiklerin mezara yerleştirildiği düşünülmüştür (Gilead, 1968). Öncelikle burada göçebe

terimiyle ifade edilmek istenenin kısa zamanlı küçük göçebe gruplar olmadığı belirtilmelidir. Bu nedenle yayınlarda *Relative Mobile* ya da *Agro-Pastoral* topluluklar olarak geçmektedirler. Hayvancılıkla uğraşan bu topluluklar ayrıca tarım yapma olanaklarına sahip ve uzun dönemli göç hareketleri gerçekleştiren sosyal katmanlı gruplardır. Bir başka önemli gösterge ise dolmenlerin tarihlendikleri zaman aralıklarının Levant kronolojisinde geçiş süreçleri olmalarıdır. Levant coğrafyasında Kalkolitik Çağ M.Ö. 4. bin yıl toplumları, yerleşimlerde kamu yapıları, lüks mezar objeleri, metal objeler vb. bulgularla tanımlanmışlardır (Rowan, Golden, 2009; Rowan, Ilan, 2007). M.Ö. 4. binyılın sonunda ise (dolmenlerin tarihlendiği dönem) yerleşimlerin terkedildiği görülmektedir. Bir geçiş sürecinden sonra M.Ö. 3. binyılın başlarında (Levant kronolojisi, Erken Tunç Çağı 2, 3) surlu, büyük yerleşimlerin tekrar ortaya çıktığı görülmektedir. Bununla orantılı olarak bu döneme tarihlenen dolmen sayılarında azalış ve bazı anıt alanlarının terkedilişi gözlemlenmektedir (Nigro vd., 2008; Fraser, 2018). Ayrıca Epstein'ın Golan'da ulaştığı tarihler (M.Ö. 2200-1950) Levant'ta bir başka geçiş sürecini temsil etmektedir. Nomadik topluluklar önerisinin literatürde yoğun olmasına ve erken dönem araştırmalarının dolmenleri nomadik gruplarla ilişklendirmesine rağmen güncel araştırmalarda dolmen alanları etrafında küçük çaplı kalıcı yerleşim birimlerinin olduğu tespit edilmiş ve yerleşimlerde yaşayanların anıtların kullanıcıları oldukları düşünülmektedir. Jebel Mutawwaq (Muniz vd., 2016), Tell Umayri (London, 2011), a-Salaam dolmen alanlarında (Clayton, 2002), Güney Suriye Leja bölgesi dolmenleri (Steimer-Herbert, Criaud, 2008) yakınlarında Erken Tunç Çağı yerleşim alanları mevcuttur.

Fraser ise (2018) genel tespitler dışında dolmen anıtların, inşaa edildikleri coğrafyanın jeolojik yapısıyla doğrudan ilişkili olduklarını ileri sürmüştür. Ürdün nehrinin doğusunda Wadi er-Rayyan ve civarında bulunan dolmen alanların kaya yataklarının niteliklerine göre dağılmış olduğu görülmektedir. Tepe yamaçlarında, işlenmesi kolay, yumuşak dokulu kayaçların (kumtaşı, marl vb.) olduğu alanlarda dolmen yerine, zemine oyulmuş cist mezarlar, kaya mezarları görülürken, kaya yapısının dayanıklı olduğu ancak taş levhaların kesilebildiği alanlarda dolmen anıtların inşaa edildiği görülmektedir. Ayrıca söz konusu alanlarda dolmenlerle beraber aynı tepe yamaçları ve dağ çıkıntılarında cist, kaya mezar vb. kalıntılarının da bir arada oldukları görülmektedir (Fraser, 2018).

Araştırma alanlarının geneline bakıldığında ise dolmen anıtlarla ilgili belirli benzer uygulamalar ya da tercihlerin varolduğu görülmektedir. Öncelikle dolmen anıtların inşaa edildikleri lokasyonlarda farklı formlarda mezarlarla (*cairn, cist*) bir arada oldukları görülmektedir. Dolmenler yüksek yerlerin, tepelerin düz yamaçlarına doğru konumlanmışlardır. Dolmenlerin teknik açıdan yönelimleri ya da ağızlarının baktıkları yönlerde bir sınırlama ya da kural yoktur. Mezarların girişleri farklı yönlere bakabilmektedir. Bazı dolmen alanlarında (örnek Juffain ve Murayghat, Shiyab vd., 2018; Kerner, 2015) anıtların yanında *cup-hole* (kayaya oyulmuş yuvarlak çukurlar), niş vb. uygulamalar, sıralanmış taş grupları (*stone alightment*) görülmektedir. Dolmen alanlarının konumlandığı lokasyonda büyük çaplı dairesel mimari formlara rastlanmaktadır (Rujm el Hiri, Murayghat). Bazı alanların civarında nehir, su akıntısı kalıntıları ya da *spring* olabilecek doğal oluşumlar bulunmaktadır. Olası kaynak suyu kalıntıları Tell Hamam (Clayton, 2014, 179), Jebel Mutawwaq (Muniz vd., 2016), ve Ademieh dolmen alanlarında tespit edilmiştir. Bazı alanlar ise vadi girişlerine konumlanmışlardır.

4.2 Levant Coğrafyası Dolmen Dağılım Alanları

Zohar'ın (1992), dolmen anıtlar için dağılım haritası referans alındığında megalit anıtların Anadolu'da Toros Dağlarının güneyinden başlayarak, Suriye, Ürdün kayalık topografyaları boyunca Sina Yarımadasına kadar uzanan bir coğrafyaya dağılmış oldukları görülmektedir. Ancak dolmen anıt terimi için birden fazla mezar uygulaması ve formunun kullanılmış olduğu dikkate alındığında söz konusu haritanın asıl buluntu yerlerini ifade etmedği görülecektir. Güncel araştırmalarda Lübnan'nın Bekaa Vadisi'nde ki kalıntılar, Suriye'nin Ghab Vadisi civarı mezarları, Homs bölgesinin bazalt çökeltilerinde olası megalit anıt olduğu düşünülen yaklaşık 30.000 kalıntı cairn ve cist mezar olarak adlandırılmışlardır (Armenderiz vd., 2008; Philip, Bradbury, 2010, 146). Sina yarımadasında Negev bölgesinin farklı alanlarında tespit edilen dairesel anıtlar cairn olarak geçmektedir (Haiman, 1992). Zohar (1992) ve Epstein'nın (1985) çalışmalarında detaylıca tanımladığı basit formlu trilithon ya da öteki sınıflandırmalara dahil dolmen tipleri ise Güney Levant bölgesinde Ölü Deniz'in kuzeydoğusundaki vadilerde, Galile denizinin kuzeydoğu-kuzeybatı platolarında, Lübnanın güneyinde Hula vadisinde ve Güney Suriye'nin Leja bölgesinde görülmektedir (Prag, 1995; Fraser, 2018). Aynı tip dolmenlere Kuzey Suriyede Latakia-Kilis fay hattı üzerinde bulunan Jebel El Akrad

kireç taşı yükseltisinde ve Yukarı Fırat havzasının bazı alanlarında rastlanmaktadır (Yükmen-Edens, 2012).

Güney Levant coğrafyasında dolmen alanlarının dağılımın belirli bölgelerle sınırlı kaldığı görülmektedir (Fraser, 2018). Kuzeyde Galile gölünden güneye Ölüdenize doğru akan Ürdün Nehrinin iki su kütlesi arasındaki güzergahı dikkate alındığında Erken Tunç Çağı 1'e tarihlenen tüm dolmen anıt alanlarının nehrin doğusundaki (Tranjordan) vadilere konumlanmış oldukları görülmektedir. Nehrin batısında kalan bölgede (Cisjordan) ise dolmen anıt olmadığı görülmektedir. Cisjordan bölgesinde dolmen anıt barındıran alanlar sadece Galile gölününün kuzeybatısında kalan yüksek bölgelerdir. Bunlardan en büyüğü Korazim Platosunda güncel araştırmalarla beraber yaklaşık 450 dolmen anıtın olduğu bildirilmektedir (Stepanksy, 2005). Genelde Epstein'ın (1985) 1, 2 numaralı dolmen tiplerinden oluşan Korazim dolmenleri, Golan'dakiler gibi Orta Tunç Çağına tarihlendirilmektedirler. Aynı duruma örnek bir başka dolmen alanı ise Galile'nin Kuzeyinde kalan Hula vadisinin kuzeyindeki Shamir dolmen alanıdır (Berger, Sharon, 2017; Sharon, 2017). Dolmenlerin buradaki miktarı 300 civarındadır. Galilenin batısında küçük çaplı başka dolmen alanları da bulunmaktadır (Stepansky, 2005). Ürdün nehrinin doğusunda, Galile gölünün kuzeydoğusunda, Korazim'e yakın Golan bölgesinde Orta Tunç Çağına tarihlenen çok sayıda dolmen alanı bulunmaktadır. Epstein (1985) kazı ve araştırma süreçlerinde bölgede 11 tane dolmen sahası tespit etmiştir.

Güney Levant'ta M.Ö. 4 binyıl sonlarına tarihlenen çok sayıda dolmen sahası modern Ürdün coğrasyasında, Transjordan bölgesinde kalmaktadır. Kafafi ve Scheltema (2005) Ürdün megalit yapıları çalışmasında, İrbid, Zerga vadisi, Ürdün Vadisi, Belqa ve Ard al Kerak bölgelerini Ürdün'ün önemli dolmen sahaları barındıran bölgeler olarak belirtmişlerdir. Fraser (2018, 91-143) ise kuzeyde İrdib Platosu, güneyde Madaba ovaları ile sınırladığı alanda büyük ve küçük çaplı vadi sistemlerinde dolmen sahalarını ve onlara yakın Erken Tunç Çağı yerleşimlerini detaylıca açıklamaktadır. İrbid bölgesi Galile gölünün güneydoğundadır. Wadi ar Rayyan, Juffein (Shiyab vd., 2018), yaklaşık 1000 dolmen barındıran Kafr Yuba bilinen dolmen sahaları arasındadır. Zerga vadisi ise daha doğuda konumlanmıştır. Bu bölgenin en büyük dolmen alanı Jebel Mutawwaq'tır (Muniz vd., 2016). Kafafi ve Scheltema (2005) makalesinde Ürdün Vadisi (Ölüdenizin kuzeydoğusu, orta ürdün vadileri) olarak tanımlanan bölge, Ademiyeh, Al Rawda ve Al-Adhemieh gibi

önemli dolmen sahalarından oluşmaktadır (Swauger, 1966, 1971; Fraser, 2018, 102). Aynı bölgeye yakın doğuda Hammam dolmen bölgesi Matabi, Quttein ve Salaam alanlarından oluşmaktadır (Fraser, 2018, 103). Belga bölgesinde Wadi Jadidah, Nebo dağı civarı Hesban, dolmen sahalarından bazılarıdır (Prag, 2009). Ard el Kerak bölgesi ise Ölüdeniz ve Ürdün'ün güneyindedir. Ash-Shawbak kalesine yakın Umm Tumeyrat dolmenleri bu bölgede bilinmektedir (Dubis vd., 2004). Ürdün dolmen sahalarına yakın bir başka önemli dolmen bölgesi ise Güney Suriye'de bulunan Leja Bölgesidir (Steimer-Herbert, 2008). Güneydeki çok sayıda dolmen sahasının varlığına rağmen kuzey suriye bölgesinde Kızılkaya tepesi dolmen sahası nadir örneklerdendir.

4.3 Kızılkaya Tepesi Anıtlarının ve Topografyasının Değerlendirilmesi

Sahip olduğu dolmen yapıları ve farklı uygulama kalıntılarından dolayı Kızılkaya tepesi ritüel uygulamaların gerçekleştirildiği bir coğrafi nokta olarak değerlendirilmiştir. Başından beri çalışmanın ana önerilerinden biri Kızılkaya'yı Amik Ovasında yaşayan grupların ziyaret ettiği, gömü, şölen ritüellerinin hakim olduğu faaliyetlere hizmet eden kalıcı ev yerleşimi barındırmayan bir merkez olarak görmektir. Yakındoğu genelinde benzer modele sahip olduğu savunulan Levant ve Anadolu'da çok sayıda yerleşim vardır (Göbeklitepe, Kfar Horeesh). Bu yaklaşım aşırı basitleştirilmiş bir model olarak görülebilir. Bunun nedenlerinden biri ritüel eylemler bağlamlarda sürekli tanımlanmaya çalışılmakta ve bazı uygulamalar (mezar, anıt) onlara atfedilmektedir. Araştırmacı bazı koşullarda objelere kendi ilgisi ve alanında eğimli olduğu düşünceler doğrultusunda tanım koyma uğraşındadır. Böyle bir yanılgı ihtimali dikkate alınarak herhangi bir arkeolojik bağlamda bazı koşullar kendi yerel dinamikleriyle sunulabilir. Kızılkaya'da öncelikle bu amaçlanmalıdır. Ayrıca ritüel tek başına bir etken olarak görülmeden toplumun yer-eylem ilişkisi sorgulandığında, gömü içeren anıtsallığın sosyal merkez olduğu, bölünmüş (*segmantary*) toplumlarda bu anıtsallığın territoryal model, sosyal paylaşım vb. konuları belirlemek adına önemli olduğu arkeolojik alanlarda değerlendirilmiştir (Hodder, 1995). Örnek olarak Renfrew (1983) Orkney adaları, Batı Britanya'da Wessex bölgelerinde bulunan kümelenmiş cairn mezarların toplulukların buluşma yerleri, dini içerikli ritüellerin yapıldığı lokasyonlar olduklarını, aynı şekilde Hodder (1995) Neolitik çağ Orta Avrupa ve Batı Avrupa'da bulunan konut biçiminde tasarlanmış mezarların toplulukların farklı güç kontrol

mekanizmalarını yansıtabileceğini düşünmektedir. Kızılkaya kısmen böyle bir amaca hizmet etmektedir.

4.3.1 Dolmenlerin Tarihlendirilmesi İşlevleri ve Dağılımları

Kızılkaya dolmenlerini tarihlendirme, işlev, sosyal etkenler ve lokasyon özellikleri bakımında değerlendirme söz konusu olduğunda karşılaştırma için benzer örneklerin Doğu Ürdün vadi sistemlerinde olduğu görülmektedir. Fakat böyle bir karşılaştırma her iki coğrafyadaki kalıntıların değerlendirilmesinde aynı sonuçlara ulaşılması gerektiği ile ilgili değildir. Ayrıca coğrafi farklılıkların varlığı yanında Kızılkaya özelinde bazı araştırma soruları bağımsız olarak ele alınmalıdır. Ürdün nehri doğusu vadileri ile Kızılkaya coğrafi yapısı karşılaştırıldığında, Levant'taki vadilerin çok geniş alanlara yayılmış, büyük boyutlu jeolojik kütleler oldukları ve yüksek rakımda oldukları görülmektedir. Kızılkaya Tepesinin ova zemininden yüksekliği kısıtlıdır. Diğerlerinin aksine Kızılkaya etrafi kireç taşı kütleleler yerine Holesen dönem alüvyal dolgularla çevrelenmiştir. Önceleri göçebe toplulukluklarla ilişklendirmelerine rağmen Güney Levant'taki dolmen alanlarının etraftaki Erken Tunç Çağı yerleşimlerini kullanan topluluklara ait oldukları kabul edilmektedir. Kızılkaya Tepesi'nin de etfrafında Erken Tunç Çağına tarihlenen yerleşimler vardır. Fakat Levant bölgesindeki alanlar sedimantik yerlere kurulmuş tek katmanlı yerleşimlerdir. İlk yerleşim katmanları dışında bazılarında Roma Dönemi kalıntıları vardır. Kızılkaya'daki yerleşimler tarımsal ovanın üzerinde yükselmiş höyük tipindedirler. Kalkolitik, tunç ve demir çağlarında yerleşim gördükleri yüzey araştırmalarında ele geçen buluntulardan tespit edilmiş, dolayısıyla farklı zaman aralıklarında insan gruplarının etkisiden bahsetmek mümkündür.

Kızılkaya Tepesi dolmenlerinin tarihlendirilmesi için belirli göstergeler mevcuttur. Yükmen-Edens Kızılkaya dolmenlerini güney Levantta M.Ö. 4. binyılın sonlarına tarihlenen dolmen anıtların kuzeye yayılmış kültürel uzantıları olarak değerlendirdiğinden, Levant kronolojisinde Erken Tunç Çağı, Amik Kronolojisinde F dönemine denk gelmekte ve bu dönem için M.Ö. 4. binyılın sonları tarihi önerilmektedir. Benzer dolmen kalıntılarının Yukarı Fırat havzasında varlıkları yine Yükmen-Edens tarafından tespit edilmiş bu nedenle Kızılkaya dolmenlerinin kuzeyden M.Ö 3. binyılın başlarında gerçekleştiği düşünülen Erken Transkafkasya göçleriyle ilişkilendirmek öneriler arasındadır (Fraser, 2018). Temel Kızılkaya'da

(AS 208) anıtsal yapıda bulunan Kura-Aras toplulukları malzemesi olan perdahlı-açkılı seramikler bu tür önerileri desteklemektedir (Casana, Wilkinson, 2005, 244). Fakat söz konusu tarih önerisi üzerinden kesin sonuçlara varılması için veriler yeterli değildirler. Ayrıca çevredeki höyükler üzerinden yapılacak tarihlendirmenin dayanakları henüz yetersizdir. Yerleşimlerde birden fazla döneme ait izler vardır. Höyük tipi yerleşimler olan Tell Kızılkaya, Akpınar ve Gölbaşı Höyükte M.Ö. 4. binyıl ile M.Ö. 3. binyıl malzemeleri tespit edilmiştir. Böyle bir yaklaşım dolmenleri inşaa edenlerin çevredeki topluluklar olduğunu varsaymakla ilgilidir. Dolmen anıtları inşaa eden ve kullanan toplulukların kimler oldukları varsayımları sahadan toplanan veriler ve geniş çapta yapılan araştırmaların ulaştığı sonuçlarla desteklenmektedir. Dolmen anıtlları yerleşimlerle ilişkilendirmenin herhangi bir sakıncası yoktur fakat ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi için anıtlar ve höyüklerde yapılacak kazı çalışmalarının sonuçları beklenmeli ve diğer ihtimaller gözardı edilmemelidir. Tepeden toplanan seramikler ve çevredeki höyüklerden elde edilen veriler doğrultusunda tepenin en erken kullanımı için M.Ö. 4. binyıl gibi bir tarih önermek mümkündür. M.Ö. 4. binyılın sonlarına tarihlenen güney Levant'taki dolmen sahalarının Kızılkaya ilişkileri tam olarak anlaşılmamasına rağmen topografyaların doğal ve yapay karakterleri uyumlu olabilir. Yükmen-Edens'in idda ettiği gibi güney etkili bir anıt inşaası varsa anıtların mimari bakımdan yani iki yerde de yoğun bulunan A ve B tipi dolmenlerin coğrafi olarak bağlantılı görülmemesi dikkat edilmesi gereken noktalardandır. Güney Levant ve Amik Ovası coğrafyaları arasında bulunan Hama, Ghab vadisi ve diğer bölgelerde *cist, cairn* vb. mezarların hakim olduğu görülmektedir.

Dolmenlerde kazı yapılmadığı için henüz dolmenlerin ne kadarının gömü içerdiği, sembolik olduğu ya da iki amaçla birden kullanıldığı ile ilgili bilgiler sınırlıdır. Güney Levant dolmenlerinde gömüler bulunmasına rağmen boş çıkan örnekler vardır. Yükmen-Edens araştırmalarında tahrib edilmiş birkaç dolmende insana ait el kemikleri, süsleme amaçlı kabuk ve boncuk parçalarının bulunduğu bildirilmektedir. Buluntular tahrip edilen söz konusu dolmenlerin gömü ya da gömüler barındırmış olduğunu desteklemektedir. Ayrıca Güney Levant bölgesinde araştırılan dolmenlerin bazılarının Roma ve Bizans dönemlerinde gömü amaçlı tekrar kullanıldıkları bilinmesine rağmen, Kızılkaya dolmenlerinde yapı ve kullanım bakımından geç dönemlere ait somut izler yoktur. İyi korunmuş bazı dolmen anıtlar

etrafında ve içinde herhangi bir döneme ait kullanım gösteren malzemeler yoktur. Tespit edilen dolmenlerin ne kadarının gömü barındırdığı ya da sembolik olduğu henüz bilinmemesine rağmen dolmen sayısının yaşayan nüfüsla orantılı olduğu söylenemez. Muhtemelen her birey dolmen gömüsüne sahip değildi ya da Gilead'ın (1968) öne sürdüğü gibi dolmenler belirli gruplardaki bireylerin birincil gömü yeri olarak kullanılmış olabilir.

Dolmen anıtların Kızılkaya tepesi üzerinde yayılımlarında dikkat çeken unsurlar vardır. Kuzeyden güneye yaklaşık 5 km uzanan tepenin kuzeyinde 2 km'lik alanın yoğun dolmenler barındırdığı görülmektedir. Güney taraf ise iyi korunmuş az sayıda anıt barındırmaktadır. Tepe üst yüzeyinin düz kısımlarına ve yamaçlarına yerleştirilmiş olan anıtların doğu yamaçlarda sayısal bakımdan daha fazla oldukları görülmektedir. Dağılımın yoğunlaştığı yön ve dolmenlerin yön dizilimleri üzerinden kesin bir sonuca varmak mümkün değildir. Tüm alanda doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde inşaa edilmiş girişleri farklı yönlere bakan anıtlar vardır. Tepede doğu yönüne doğru konumlanmış anıtların yoğun oldukları görülmektedir. Tepenin doğusunda daha büyük kireç taşı tepeler ve yerleşimler vardır. Batısında ise ova düzlüğü vardır. Çevrede şimdiye kadar bahsedilen yerleşimler arasında Tell Kızılkaya (AS 36) tepenin batısında kalan tek ve en yakın yerleşimdir. Dolmenlerin tepe üzerinde dağılımını bakış mesafesi, yönü (*visual landscape*) üzerinden değerlendirmenin bazı sakıncaları olabilir. Tepe ova zemininden yüksekte yer aldığından çevre coğrafyadaki bazı yeryüzü şekillerinin görünmesi olasıdır. Hatta Hatay ilinin güneyinde bulunan ve Orta Tunç Çağından itibaren kült içerikli nitelikleri bulunan Kel Dağın açık bir günde güneydeki yapıdan göründüğü tespit edilmiştir. Aynı şekilde tepenin anıtlarının uzaktan görünmek ve algılanmanın dağılımlarına şekil verdiğinin düşünmek yeterli olmayabilir. Sadece dolmenlerin doğu tarafta olup, girişlerinin doğuya bakmaları üzerinden Kızılkaya'nın doğusundaki yerleşimlerle varsayıma dayalı bir ilişki kurulabilir.

Genel tespitler dışında Kızılkaya topografyasına bağlı olarak şekillenmiş bazı durumların olduğu gözlemlenmiştir. Tepe üzerinde anıtların inşaası için gerekli malzemenin tedariki için oluşturulmuş bir taşıma yolu tespit edilmemiştir. Dolmen yapınında kullanılan malzeme arazinin kayaç yapısıyla aynıdır. Akar tarafından 6 numaralı yapı buluntu bölgesinde tespit edilmiş ve muhtemelen Roma dönemine ait taş ocağı dışında tepede geniş çaplı taş çıkarma ve işlemeye ait bulgular yoktur.

Bununla uyumlu olarak, dolmen odaları oluşturan ortostatların dikdörtgen forma benzemelerine rağmen üzerlerinde taş kesme esnasında oluşabilecek izler çoğunda yoktur. Muhtemelen doğal dikdörtgen levhalardan yararlanılmıştır, ancak ana kaya kullanılarak inşaa edilmiş dolmenlerde kayanın işlendiği ve burdan elde edilen malzemeden yararlanılmış olabileceği unutulmamalıdır. Dolmenlerin grup halinde kümelendiği ya da tek olarak dikildiği bazı noktalarda, tepenin kayaç yapısı ile tektonik sallantılara bağlı olarak dikey görünümlü doğal yol güzergahlarının ve kayaçsız açık toprak alanların oluştuğu görülmektedir. Bazı anıtların söz konusu patikalara yakın ya da içinde konumlandıkları görülmüştür.

Tüm tepenin anıtlarla donatılma sürecinin nasıl gerçekleştiği ve ne kadar sürdüğü ile ilgili belirli tartışmalar yapmak mümkündür. Dolmen alanı boyunca anıtları inşaa eden grubun ya da grupların toplumsal müzakere ve rekabet adına tepede nasıl hareket ettikleriyle ilgili sınırlı veriler vardır. Bunlardan biri güneydoğu tarafında bulunan dolmen alanıdır. Alanın belirli bölümlerden oluştuğu varsayılabilir. Çünkü havadan incelendiğinde dikey taş sıralarının alanı böldüğü görülmektedir. Birbirlerine yakın konumlanmış diğer dolmenlerin aralarında bir çeşit sınırlamalar görünmemektedir. Tepenin ne kadar süre boyunca dolmen anıtlar için kullanıldığı bilinmemektedir. Ama eğer söz konusu alan bir aidiyetle ilgiliyse tepenin diğer alanlarının dolu olduğu ya da toplulukların müzakere edecek düzeyde örgütlendikleri bir evreye işaret edebilir. Fakat bu sadece bir varsayımdır eğer alan paylaşılacak kadar önemli ise kendi döneminde barındırdığı ayrı bir nitelikten (doğal, yapay) böyle bir sonuç ortaya çıkmış olabilir. Toplumsal müzakere için bir başka örnek ise Yükmen-Edens'in belirttiği, tepe düzlüklerindeki dolmenlerin aşağı yamaçlarda yer alanlardan daha büyük olmalarıdır. Mezar anıtın konumu ve boyutu bakımından topluluk içinde bir anlaşma olduğu fikri cazip görünmesine rağmen veriler detaylıca incelenmeden bir sonuca varmak mümkün değildir.

Çok sayıda dolmen anıtın varlığından dolayı Kızılkaya kalıcı konut tipi yerleşim barındırmayan yerleşim dışı bir kült merkezi olarak görülebilir. Yüzey araştırmalarında dolmenlerle aynı döneme tarihlenebilecek yerleşim amaçlı alan tespit edilmemiştir. İleride gerçekleştirilecek kazı çalışmaları bunun aksini kanıtlayabilir. Bunun dışında Yener dönemi araştırmalarında AS 36D olarak kayıt altına alınan alanın nitelikleri konusunda bilgiler sınırlıdır. Alan AS 208 içine konumlanabilir. As 207 ve As 208 alanları coğrafi olarak tek parça olduklarından,

güncel koşullarda da bağlamsal olarak tek parça olarak görülüp Kızılkaya tepesi olarak adlandırılmaktadır. Fakat kalıntıların dağılımları incelendiğinde geçmişteki topluluklar için nitelikleri farklı olabilir. Yani güneydeki dairesel alan ve anıtsal yapı, kuzey taraftaki dolmen anıtlardan bağımsız, 36D alanıyla ilişkilendirilebilirler. Fakat henüz söz konusu alanın işlevi ile ilgili veriler sınırlı olduğundan böyle bir varsayımın ihtimali düşüktür. Anıtsal yapının olası ilişkisi ise onunla ilgili bölümde tartışılacaktır.

Dolmen sahasında toplulukların konut tipi yerleşimlerde barınmış olabilecekleri fikri Güney Suriye'de Leja bölgesinde yapılan araştırmalarla desteklenebilir. Söz konusu bölgede araştırmacılar Ürdün'deki anıtların aksine Leja bölgesinde üç dolmen sahasının göçebe topluluklar tarafından kullanıldığını bildirmektedir (Steimer-Herbert, vd., 2008). Anıtların yanında yerleşim amaçlı küçük konut ünitelerinin varlığı açığa çıkartılmıştır. Bölgede höyük tipi yerleşimlerin varoldukları farkedilmiş fakat dolmenlere uzak mesafede yer aldıklarından dolayı ilişkili oldukları düşünülmemiştir. Kızılkaya'da dolmen dışında konut nitelikli olabilecek yapı uniteleri olmasına rağmen kronolojik olarak ilişki kurulması mümkün değildir. Kayıt altına alınan dörtgen ve dairesel yapılar geç dönem seramikleri içermektedirler. Ayrıca etraflarında farklı nitelikte malzemeler bulunmaması toplulukların göçebe karakterlikleriyle ilişkilendirilebilir. Fakat güneydeki dairesel alanın dolmen anıtlarla çağdaş bir yerleşim birimi olması mümkündür. Alandan toplanan yoğun miktarda seramik parçaları bir çeşit insan akvitesinin izleridirler. Alanın asıl işlevi üzerine farklı yorumlar olduğundan bu tür varsayımlar yeterli buluntularla desteklenmelidir. Leja bölgesindeki dolmen sahalarının Kızılkaya dolmen sahalarıyla benzer yönleri bulunmaktadır. Her iki yerde dolmenler verimli toprak topografyasının sınırında (*margin zone*) kayalık toporafya üzerinde yer almaktadırlar. İki bölgedeki alanlar üzerinde dolmen dışında belirli yapı üniteleri mevcuttur. Steimer-Herbert makalesinde mesafe belirtilmemesine rağmen civardaki höyük tipi yerleşimlerin alanlardan uzakta yer aldıkları bildirilmektedir. Kızılkaya'da ise yaklaşık 400 metre uzaklıktaki Tell Kızılkaya (AS 36) dışında diğer yerleşimler 2 km ve üzeri uzaklıkta yer almaktadırlar.

4.3.2 Dolmenler Dışında Aktivite Alanları

Kızılkaya Tepesi üzerinde taş anıtların varlığına rağmen anıtlarla çağdaş daha uzun süreli insan meşguliyetine işaret eden tek yer güneyde seramik parçaları barındıran eğimli alandır. Kayalık formasyunun güney ucunda yaklaşık 10 dekarlık alana dağılmış ve dokusal özellikleri bakımından Amuq kronolojisinde F evresine tarihlenen (M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısı) seramik parçaları alanın nasıl bir işleve sahip olması gerektiği üzerine önerilerde ana bulgulardır. Öncelikle alanın communal-ortak buluşmalar için kullanılmış olabileceği akla gelmektedir. Özellikle dolmen mezarlar dikkate alındığında şölen, gömü yemekleri kavramlarının olasılığı artmaktadır. Arkeolojik bağlamlarda şölen birden fazla belirteçle değerlendirilmektedir (Twiss, 2008). Kent içinde açık alanlar, bunlara bağlı ocaklar, pişirme alanları gibi yerler, zooarkeolojik kalıntılar, tüketilen hayvanların artıklarının depolandığı yığınlar, yemek yemeyle ilişkilendirilebilecek kap, seramik formları, objeler vb. çok sayıda kalıntı topluca yemek yemeye işaret etmektedir. Söz konusu alanda ise eldeki bulgular şimdilik seramikler ve çakmak taşlarıyla sınırlıdır. Alanda mimari kalıntı eksikliği kalıcı yerleşim yokluğu bir başka dikkat edilmesi gereken unsurdur. Fakat söz konusu alanı şölen içerikli bir uygulamayla doğrudan ilişklendirmek gerekli değildir.

Alandan toplanan seramiklerden yapılacak bir değerlendirme yerin işlevleri hakkında başka öneriler yapılmasına da katkı sağlayabilir. Braidwood analizleri dikkate alındığında dokusal özellikler bakımından alandan toplanan seramiklerin M.Ö. 4. binyıla ait oldukları düşünülmektedir. Parçalar boya, astar izleri barındırmayan, dekorsuz, basit seramiklerdir. Özellikle saman yüzlü kase ve çömlek formlarının yoğun, pişirme kabı parçalarının ise çok az sayıda ele geçmesi alanın kısa süreli aktivite yeri olduğunu düşündürebilir. Form bakımından incelendiğinde seramiklerin sıvı benzeri bir gıda için kullanışlı olamayacakları düşünülmektedir (M. Bulu, Kişisel iletişim). Aktivite alanı olduğu varsayılan bir bağlamda seramik dışında az sayıda objenin ele geçtiğine dikkat edilmelidir. Çakmak taşları ve obje parçası olabilecek pişmiş toprak malzemesi dışında yüzeyde bir şey gözlemlenmemiştir. Elde ki bulgular değerlendirildiğinde alanın ritüel amaçlı kullanılmış olabileceğini varsaymak için yeterli verinin olmadığı görülecektir. Belirli bir zamanda bir şeyin üretildiği ya da tüketildiği eylemlere ait kalıntılar söz konusudur. Ritüelle ilişkilendirmenin ana nedenlerinden biri alanın dolmenlerin inşaa edildiği bir tepenin

üzerinde bulunmasıdır. Diğer dolmen sahalarında da benzer oluşumlar tespit edilmiştir.

Güney Levant'ta Ein el Judeydah (Thuessen, 2009) Rujm el Hiri (Freikman, Parrot, 2017), Murayghat (Kerner, 2015) yerlerinde dolmen alanlarına yakın lokasyonda doğal ya da yapay dairesel yapılar vardır. Kızılkaya'daki dairesel alanı dolmenlerle birebir ilişkilendirmek için henüz yeterli veri yoktur. Bu nedenle alanda ele geçen seramik parçalarını dolmenlerin tarihlenmesi için kullanmak konusunda temkinli davranılmalıdır. Dairesel alanı farklı kılan özelliklerinde biri tamamen yapay olmamasıdır. Jeolojik tespitlerde alanın doğal çıkıntıların durumuna göre şekillenmiş olabileceği düşünülmektedir. Geç dönemlere tarihlenen kaya mezarlar alanın güney ve batı taraflarındadırlar. Mezara dönüşmeden önce oyukların doğal mağara ve alanın yerleşim gördüğü tarihlerde doğal kaynak suyunun olabileceği düşünülmektedir. Alanın yakınında görülen yer altı suyunun dışarı akıntısıyla oluşmuş malzeme kalıntıları kısmen bu öneriği desteklemektedir.

Dolmen dışı aktive alanlara dairesel alan dışında Akar döneminde kayıt altına alınan Kızılkaya'daki taşlarla sınırlandırılmış alanlar, dairesel, dörtgen yapı kalıntıları ile karşı tepede Google Earth'ten tespit edilen yapısal formlar örnek olarak gösterilebilir. Bazı yapılar dairesel bazıları ise yamuk dörtgen biçimindedirler. Muhtemelen çoğu geç ya da modern dönemlerde kullanım görmüşlerdir. Özellikle modern çobanların ağıl benzeri yapılara ihtiyaçları gözlemlendğinde, bu yapıların benzer amaçlarla kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Fakat böyle bir tutum Kızılkaya tepesi ve civarı topografyada tek ya da az sayıda açık hava mabedi olabilecek kalıntılar varsa görmezden gelinmelerine neden olabilir. Söz konusu yapılar havadan incelendiğinde Levant bölgesinde Negev Çölünde bulunan bazı yapılara benzedikleri tespit edilmiştir (Avner, 2002). Avner'in tezinde Neolitik dönem mabedleri olarak tanımlanan yapılarla karşılaştırma tamamen keyfidir ve herhangi bir ilişki kurma amacı yoktur. Benzerlik kurulmasının ana nedenleri form olarak yakınlıklar ve benzer topografya üzerinde olmalarıdır.

Kaya mezarlar ise Kızılkaya Tepesi hakkında kültürel hafıza adına önemli buluntulardır. Gömü yerinin peyzaj içinde rastgele seçiminin nadir olduğu ve topluluk için değer ifade eden lokasyonların gömüler barındırdığı dikkate alındığında, kaya mezarların bulunduğu yer geçmişten gelen geleneğin devam

etmekte olduğuna işarettir. Kızılkaya civarı kireç taşı tepeler üzerinde kaya mezarlarının olası tespiti ilerdeki araştırmalarla mümkündür. Ayrıca Yener döneminde AS 206'da İslami dönem mezarlığı ve geç dönemlere ait mezarlıklar bilinmektedir. Bu nedenle eldeki veriler ışığında Kızılkaya tepesi civarında yaşayan insan nesillerinin sosyal hafızalarında yerin farklı bir niteliğinin olduğu vurgulanmalıdır. AS 206 civarında geç dönem mezarlıklar bulunmasına rağmen sit dışında kalan fakat sitin konumlandığı kireç taşı tepenin en kuzeyinde Sarmaşık tepede saptanan dolmen anıtlar dışında Kızılkaya'daki gibi erken dönemlere ait birden fazla buluntu yoktur. Burada vurgulanmak istenen, kaya mezarların bu lokasyonda konumlanmaları topografik nitelikler dışında, eğer varsa tepenin güneyinin geçmişten gelen kutsal, ritüel içerikli uygulamalar barındırması ve toplum hafızasında bu karakterini koruduğudur.

4.3.3 M.Ö. 2. binyıl Yapısının Önemi

Temel Kızılkaya'da bulunan yapının M.Ö. 2. binyıl malzemesi bulundurması, dairesel alana, kaya mezarlarına yakınlığı, Kızılkaya'nın gömü içerikli karakteri ve Kuzey Suriye coğrafyasında tapınak yapıları dikkate alındığında yapının işlevi konusunda belirli öneriler ön plana çıkarılmıştır. M.Ö. 2. binyıl Kuzey Suriye bölgesi incelendiğinde merkezi yerleşimlerde tapınak olarak tanımlanan benzer formlu yapıların varolduğu görülmektedir. Yapılar form bakımından teknik terimler dikkate alınmadan genel özellikler bakımından incelendiğinde, büyük boyutlu, dikdörtgene yakın formlu, kesme taşlarla örülmüş duvarlara sahip ve yerleşimlerin önemli, kamusal alanlarına konumlandıkları görülmektedir. Kızılkaya tepesine yakın merkez niteliğindeki kentlerin tapınakları önemli örneklerdir. Bunlardan Alalah (Orta Tunç Çağı), Ebla (Orta Tunç Çağı), Tilmen Höyük (Orta Tunç Çağı, Duru, 2013, 32, D yapısı), Ain Dara (Genç Tunç Çağı, Alexander, 2002) yerleşimleri söz konusu mimari forma benzer tapınak yapıları barındırmaktadır (Marchetti, Nigro, 1997;). Kızılkaya'daki yapı önceleri kale benzeri bir işlevlevle ilişkilendirilirken, ayırt edici mimari formu, yüzey araştırmasında tespit edilen materyal örnekleri ve üzerine konumlandığı tepenin dini içerikli karakterinden dolayı Akar (2019) tarafından tapınak yapısı olarak önerilmektedir. Yapıyı farklı kılan niteliklerden biri de doğrudan bir kent içinde ya da bağlı olmamasıdır. Sabit formlu bağlamları anımsatmasından dolayı 'tapınak' terimini bilinçli bir şekilde kullanmadan, bu

niteliklerle tanımlanmış bir yapının olasılıkla dini ritüel içerikli eylemler için kullanılmış olabileceği vurgulanmalıdır.

M.Ö. 2. binyıl gibi bir dönemde Kuzey Suriye coğrafyasında bazı geçiş ve göç hareketleri yaşanmıştır. M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısında, İkinci şehircilik dönemi olarak adlandırılan dönemde Kızılkaya'ya yakın Ebla kentinde anıtsal büyük yapıların varlolduğu bilinmektedir (Akkermans, Schwartz, 2003; 235). Ardından M.Ö. 2. binyılın başları geçiş sürecinde doğudan Hurri göçleri ve güneyden Amorri göçleri vardır. Daha geniş bir coğrafya kapsamında meydana gelen süreçleri ilişkilendirme çabası bu çalışmanın amaçladığı bazı bağlamsal nitelikli yaklaşımlara aykırı olabilir. Bu nedenle Kızılkaya yapısını öncelikle yakın topografyadaki konumu üzerinden tartışmak gerekir fakat bu tutum Amik Ovası genelinde yaşanan olayların tamamen tartışılmaması anlamına da gelmez. Amik Ovasında M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısı Transkafkasya göçlerinin etkisinin kısmen azaldığı kuzey Suriyede şehirleşmenin arttığı ve M.Ö. 2. binyılın başları Alalah'ın merkez olarak çok büyük olmadığı, Suriye'de Schwartz'ın (2003) kompleks toplumların yeniden oluşumu olarak adlandırdığı süreçlerde kültürel, politik anlamda hangi koşulların varolduğu henüz tam olarak anlaşılmamıştır. Akarın (2021) son dönemde ovanın güneyinde yüksek topografyaya konumlanmış Toprakhisar'da yaptığı araştırmalarda bu dönemler için belirli fikirler edinilmiştir. Kuzey Suriye genelinde meydana gelen politik ve iklimsel değişimlerde dolayı bir takım göç hareketlerinin Amik Ovasında kültürel değişimlere neden olduğu düşünülmektedir (Akar, kişisel iletişim). Toprakhisar kazılarından ulaştığı sonuçlarla değerlendirmeler yapan Akar, Kızılkaya tepesinin bu süreç içinde benimsenme ya da sahiplenme eylemlerine maruz kalabileceğini bildirmektedir.

Güncel koşullarda yüzeyde görünür olan duvar ve malzeme kalıntılarından dolayı yapı M.Ö. 2. binyıl civarı bir tarihe yerleştirilmektedir. Fakat ilerde yapılacak olan bir kazı çalışmasında daha erken tarihli ve daha küçük çaplı bir yapının açığa çıkartılacağı düşünülmelidir. Bunu destekleyen belli başlı buluntular vardır. Öncelikle Yener dönemi araştırmalarında yapıda bulunan Erken Kura Aras malları dışında ritüel karaktere sahip bir topografyanın özellikleri incelendiğinde önceki dönemlerden kalan uygulamaların sürdürüldüğü görülmektedir. Dairesel alan ve dolmen kalıntıları birbirine yakın dönemlere tarihlendiklerinden, bu yapının bulunduğu noktanın aynı dönemde bir yapı barındırması mümkündür. Güney

Levant'ta Neolotik döneme tarihlenen Ramat Sharonim ile Erken Tunç Çağına tarihlenen Dhra alanında tümülüs, cairn mezarların civarında dikdörtgen yapıların, taş anıtların varolduğu görülmektedir (Rosen, 2015; Anderson, 2015). Kızılkaya'da anıtsal yapının çevredeki höyüklerle ilişkisini dolmen anıtlar olmadan değerlendirmek mümkündür. Ölü deniz'in batısında M.Ö. 4 binyıla tarihlenen Tell Goran yakınında Ein Gedi tapınağı (Ussishkin, 2014) yüksek yere ve su kaynağı yanına konumlanmıştır. Kızılkaya yapısı eğer tapınak ise benzer koşullara sahiptir. Bu karşılaştırma sadece fikir yürütme amaçlıdır ve aynı işlevleri tartışma amacı yoktur. Dolmen anıtların varlığını dikkate alarak Güney Levant'tan benzetmeler yapmak mümkündür. Erken Tunç Çağına tarihlenen Dhra dörtgen mabedleri doğu-batı uzantılı bir vadi kenarının batısında yer almaktadırlar (Anderson, 2015). Mabedlerin belirli bir mesafe uzağında ise tümülüs mezarlar vardır. Yapılar bir çeşit giriş (*liminal zone*) işlevi görüyor olabilirler (Sadece bir tahmindir). Bu nedenle alandaki yapının farklı işlevleri konusunda çeşitli fikirler yürütülebilir.

4.3.3.1 Olası Tapınak ve Sacred Spring Önerisi

Kızılkaya tepesinin kutsal kaynak suyu (*Sacred Spring*) barındıran bir kült alanı olarak değerlendirmek bazı koşullar bir arada ele alındığında kısmen kabul edilebilir. Asıl arkeolojik kaynaklar M.Ö. 2. binyıl Orta Anadolu coğrafyasından gelmektedir. Yalburt, Eflatunpınar, Hattuşa gibi Geç Tunç Çağı yerleşim amaçlı ya da anıtsal Hitit yerleşimlerinde, kaynak sularının biriktiği kutsal havuzlar, anıtsal nitelikli yapılar ve çeşitli öğelerin bir arada olduğu kült peyzajı gözlemlenmektedir. Söz konusu kült peyzajı lokasyonları çevredeki yerel halk ve merkezi yönetim tarafından faaliyetlerle korunmuştur. Harmanşah (2015) Hitit anıtları üzerine olan değerlendirmelerinde, kült peyzajı lokasyonlarının önceden yerel halklar tarafından benimsenmiş olduklarını, dağ, tepelik gibi peyzajda farklı oluşumların kullanıldığını, bu alanların toplum için sosyal rekabet ve dayanışma için önemli noktalar olduklarını vurgulamaktadır. Merkezi otoritenin yerel kült peyzajına politik amaçlı müdahalesiyle oluşmuş büyük anıtsal alanlar Harmanşah'ın (2015) Hitit dönemi Orta Anadolu coğrafyasında vurguladığı unsurlardan biridir. Kızılkaya'da ise Hitit yayılım sürecinden önce anıtsal yapının bu boyutlarda olduğu düşünülmektedir. Eğer Hitit döneminde tepede belirli uygulamalar yer almışsa bu inşaa amaçlı bir müdahale yerine benimsenme sürecinin ön plana çıkarıldığı bir süreç olarak görülmelidir.

Kızılkaya'daki yapının Hitit öncesi muhtemelen M.Ö. 2. binyıl öncesine ait malzemeler barındırdığı bilinmektedir. Yapının güneyinde kaya mezarların konumlandığı yerde olası kaynak suyu kalıntısı olabilecek depozitler tespit edilmiştir. Bu nedenle bir zamanlar tepenin yüksek noktasında bir yapı ve tepenin yamaçlarında su kaynağının varolduğunu söylemek mümkündür. Kızılkaya bağlamlarını karşılaştırmak için Orta Anadolu arkeolojik kalıntılarını değerlendirdirmek mümkündür. Aşırı spekülatif olmasına rağmen Hitit yazılı kaynaklarında kaynak suyu, dağ ya da yüksek alanlar ve mağara içerikli ritüeller ve kutsal alanların yaygın olduğu görülmektedir (Müller, 2015; Steitler, 2019; Hawkins, 2015; Erbil ve Mouton, 2012). Alanı Hitit kaynaklarına birebir dayandırmanın gerçekçi bir tarafı olmaz. Orta Anadolu etkisinden bağımsız ve çok önceden sosyal hafıza, konum ve kaynak suyu vb. ilişkilerin Kızılkaya'nın güneyini ritüel amaçlı bir merkez haline dönüştürdüğü söylenebilir. Karşılaştırma için Hitit ve Güney Levant örneklerinin kullanılmasının ana nedeni Kızılkaya'nın dolmen anıtlar, kaynak suyu, anıtsallık ve yüksek topografya özellikleri bakımından bölgede (Yükmen-Edens'in Adana, Hassa dolmen araştırmaları dışında) nadir olmasıdır. Ayrıca Orta Anadolu Hitit dönemi alanları bu konuda araştırıldıklarından yeterli bilgiler mevcuttur. Örnek olarak Harmanşah dışında Ökse (2019) dağlık alanlarda kutsal su havuzlarının varolduğunu bildirmektedir. Ayrıca Amik Ovası'nın merkez kenti Alalah'ta Geç Tunç Çağına tarihlenen Hitit kökenli çok sayıda kült malzemesi ve yapıların varlığı bilinmektedir (Yener, 2015; Yener, Akar, 2014).

Geç Tunç Çağında Kızılkaya Tepesinde gerçekleşen süreç hakkında sınırlı bilgiler mevcuttur. Öncelikle mimari açıdan Geç Tunç Çağına ait olabilecek herhangi bir mimari müdahale kalıntısı yoktur. M.Ö. 3. binyıl sonu M.Ö. 2. binyıl başları gibi orta doğu coğrafyasında hurri kaynaklı göçler, bunlara bağlı geçiş süreçleri Amik Ovasında kısmen anlaşılabilmiştir (Akar, Kara, 2022). Söz konusu yapıyı ise bu geçiş süreçlerine tarihlemek için elde yeterli bulgular mevcuttur (Akar, 2019; Akar vd. 2019). Geç Tunç Çağı söz konusu olduğunda ise kült peyzajı anlamında Hitit kontrolündeki bölgelerde su havuzları, dağ tapınakları vb. unsurlar mevcuttur (Müller, 2015; Steitler, 2019; Hawkins, 2015; Erbil ve Mouton, 2012). Fakat Kızılkaya, Hititli unsurlar bu bölgeye gelmeden asırlar önce benzeri yapılar ve aktiviteler zincirine ev sahipliği yapmış olabilir. Bu da gerçek anlamda tepenin Hitit siyasi yayılımında oluşmuş yeni sosyo-kültürel yapının bazı kült alışkanlıklarını

etkilediği ve ortaya çıkan etkilenmenin yayılım sürecine girdiği vurgusu üzerinde durmayı gerekli kılabilir. Bu etkileşim kısa zamanlı kültürel hafızanın gerekli kıldığı bir etkileşim olmalıdır (‘kısa zaman’ terimi göreceli ve alanın genel tarihiyle ilgilidir, çünkü olası etki 100 yıllık bir sürece yayılmış olabilir).

SONUÇ VE TARTIŞMA

Anadolu, Doğu Akdeniz ve Yakındoğu coğrafyaları ritüel ve kült peyzajı araştırmaları bakımından barındırdıkları geniş nesnesel veri ve çeşitli arkeolojik bağlamlarla çok sayıda çalışmanın yapılmasına imkan sağlamaktadır. Hatay ili sınırları içinde yer alan konumu ve kültürel dokusu gereği farklı coğrafi bölgelere ait sosyal uygulamaların ürünü olan Amik Ovası arkeolojik kalıntıları bu kapsamda incelenmiş, kült peyzajı unsurları değerlendirilmiştir.

Birinci bölümde din ve ritüel gibi konuların arkeolojik bağlamlarda varlığı tartışılmadan önce toplumsal düşünce tarihinde bu kavramların ne ifade ettikleri üzerine bir literatür çalışması yapılmıştır. Sosyal bilim dallarında ritüel ve din olarak tanımlanan kavramların farklı tanımları olmasına rağmen söz konusu kavramların toplulukların toplumsal uzlaşma süreçlerinde meydana gelen sosyal ilişkiler ağının düzenlenmesinde katkılarının olduğu belirtilmelidir. Pratikte dini eylemler bir topluluk içinde topluluğa aidiyet katıp ilişkilerin düzenlenmesinde rol oynamaktadırlar. Toplum bu düzeni sınırları belirlenmiş bir coğrafi lokasyonda elde etmektedir. Bu nedenle tezin diğer bir önemli başlığı olan peyzajın ya da kült peyzajının nitelikleri sorgulanmıştır. Peyzaj içinde ise asırlar boyunca süren sosyal ilişkiler sosyal hafızanın önemli parçası olduğundan sosyal hafıza adı geçen kavramlarla irdelenmiştir. Ritüel, kült pezajı, sosyal hafıza ve arkeolijik nitelikli bağlamların varlığı birbiri ilişkili olarak tezin ilk bölümünde tartışılmıştır. Anadolu, Levant ve civar coğrafyalarda M.Ö. 10. binyıllarından Tunç ve Demir çağlarına tarihlenen arkeolojik alanlarda açığa çıkarılan öğelerin ritüel içerikli nitelikleri konusunda çeşitli görüşler sunulmuştur. Söz konusu arkeolojik bağlamlar Göbeklitepe gibi Erken Neolitik dönem toplanma alanı, Çatalhöyük Geç Neolitik yerleşimi, Güney Levant'ta gömü barındıran mağaralar, Anadolu'da Hitit dönemine ait anıtsal mekanlar vb. çeşitli buluntular olduğundan ortaya çıkan çeşitlilik, eski toplumların sahip olduğu ritüel, kült peyzajı kavramları üzerine yapılacak tanımlamarın her zaman geçerli sabit fikirler etrafında yapılabileceğinin olası olmadığını göstermektedir. Arkeolojik bağlamlarda ritüel eylemlere ait olan kalıntıların tespit ve tanım çalışmalarında ritüellerin tek tip, sürekli yapı ve objelerde saptanamayacağı farklı koşulların varolduğu görülmüştür.

Coğrafi olarak Kızılkaya tepesi Amik Ovasında yer aldığından ikinci bölümde Amik Ovası genelinde yapılan araştırmalarda olasılıkla ritüel amaçlı kullanılmış yapı, obje, yerler tartışılmış, özelikle özel olduğu varsayılan yapılar ve figürinler sunulmuş toplumların materyal kültüründe dini ritüellerin varlığı sorgulanmıştır. Amik Ovasında M.Ö. 6. binyıla tarihlenen Tell Kurdu'da, M.Ö. 2. binyıla ait Tell Aççana ile Toprakhisar Höyükte ve M.Ö. 1. binyıla tarihlenen Tell Tayinat'ta yerleşim yeri düzeyinde belirli yapılar, katmanlar ve bağlamlarda ritüele ait izlerin saptanması mümkündür. Özellikle Aççana ve Tayinatın tapınak yapıları, Aççana ve Kurduda ele geçen mezarlar üzerinden bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Fakat bu değerlendirmeler kuramsal nitelikli ilk bölümde tartışıldığı gibi dini ritüelleri değil sosyal yapının unsurlarını anlamakla ilgilidir. Geriye kalan tarihsel aralıklar için orta doğu genelinde bulunan ritüel nitelikli olabileceği düşünülen objelerin benzerleri üzerinden yorumlar yapılmaya çalışılmıştır. Örnek olarak M.Ö. 4. binyılda yaygın olan göz figürinleri ve M.Ö. 3. binyılda yaygın olan at nalı biçimli taşınabilir ocaklar Amik Ovası özelinde tartışılmıştır.

Üçüncü bölümde Kızılkayada saptanan yapı kalıntıları ayrı olarak değerlendirilmiş, Dolmen anıtların genel nitelikleri tanımlanmıştır. Dolmenler dışında yapı kalıntıları, kalıntılarda ele geçen seramikler ve Kızılkaya civarında arkeolojik kalıntı alanları sunulmuştur. Jeolojik açıdan orta kretase sedimantik tabakalarından oluşmuş olan Kızılkaya tepesi ova zemininden yaklaşık 100 metre yüksektedir. Kuzeybatı-güneydoğu uzantılı yaklaşık 5 km uzunluğundadır. Tepenin özellikle kuzey ve doğu kesimlerini kapsayan Yükmen araştırmalarında (Yükmen-Edens, 2012) saptanmış farklı yönlere doğru konumlanmış 292 adet dolmen anıtın lokasyonları, çevreleriyle bağlantılı özellikleri hakkında yorumlar tezin içine dahil edilmiştir. Yükmen'in ölçüm, yönelim ve dağılım ile ilgili fikirlerine ek olarak bazı tespitler üzerinde durulmuştur. Örnek olarak bazı dolmenli alanlar taşlarla sınırlandırılmış dörtgen bölmeler şeklindedir. Bu toplumsal müzakerenin ön planda olduğu bir sürecin parçası olabilir. Bazı dolmenler jeolojik aktiviteye bağlı olarak oluşmuş doğal patika yollar üzerine konumlandırılmışlardır. Ayrıca dolmenlerin dağılım bakımından büyük bir kısmının tepenin güney taraflarından izole oldukları farkedilmiştir.

Kızılkaya Tepesi üzerinde taş anıtların varlığına rağmen anıtlarla çağdaş daha uzun süreli insan meşguliyetine işaret eden tek yer güneyde seramik parçaları barındıran

eğimli alandır. Tepenin güneyinde 10 dekarlık alana dağılmış ve dokusal özellikleri bakımından Amuq kronolojisinde F evresine tarihlenen (M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısı) seramik parçaları alanın nasıl bir işleve sahip olması gerektiği üzerine öneriler yapılmasını sağlamaktadır. Öncelikle alanın *communal-ortak* buluşmalar için kullanılmış olabileceği akla gelmektedir. Özellikle dolmen mezarlar dikkate alındığında şölen, gömü yemekleri kavramlarının olasılığı artmaktadır. Güney Levant'ta Ein el Judeydah (Thuessen, 2009) Rujm el Hiri (Freikman, Parrot, 2017), Murayghat (Kerner, 2015) yerlerinde dolmen alanlarına yakın lokasyonda doğal ya da yapay dairesel yapılar vardır.

Kızılkaya'daki dairesel alanı dolmenlerle birebir ilişkilendirmek için henüz yeterli veri yoktur. Bu nedenle alanda ele geçen seramik parçalarını dolmenlerin tarihlenmesi için kullanmak konusunda temkinli davranılmalıdır. Dairesel taşlı buluntu alanını farklı kılan özelliklerinde biri tamamen yapay olmamasıdır. Jeolojik tespitlerde alanın doğal çıkıntıların durumuna göre şekillenmiş olabileceği düşünülmektedir.

Dolmen dışı aktive alanlara dairesel alan dışında Akar döneminde kayıt altına alınan Kızılkaya daki taşlarla sınırlandırılmış alanlar, dairesel, dörtgen yapı kalıntıları ile karşı tepede Google Earth'ten tespit edilen yapısal formlar örnek olarak gösterilebilir. Bazı yapılar dairesel bazıları ise yamuk dörtgen biçimindedirler. Muhtemelen çoğu geç ya da modern dönemlerde kullanım görmüşlerdir. Özellikle modern çobanların ağıl benzeri yapılara ihtiyaçları gözlemlendğinde, bu yapıların benzer amaçlarla kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Fakat böyle bir tutum Kızılkaya Tepesi ve civarı topografya da tek ya da az sayıda daha erken tarihli işlevi farklı olabilecek kalıntılar varsa görmezden gelinmelerine neden olabilir.

Dördüncü bölümde öncelikle dolmen benzeri megalitik anıtların araştırma tarihi, terminolojik uyuşmazlıklar, tipolojik öneriler vb. tartışmalar sunulmuştur. Erken araştırmaların Avrupa merkezli başlamasından dolayı megalitik anıtlar için kullanılan terimlerin Avrupa kaynaklı dillerden oluştuğu görülmektedir. Araştırmalardan hareketle dolmenlerin Orta Doğu coğrafyasına yayılımı konusunda bilgiler verilmiştir. Orta Doğu'daki geçmiş ve güncel araştırmalarda megalitik anıtların belirli teknik farklardan dolayı hangi terimlerle adlandırılmaları gerektiği üzerine fikir birliğinin olmadığı belirgindir. Arkeolojik araştırmaların verileri

incelendiğinde, anıtları inşaa eden toplumların sadece coğrafya değil ayrıca zamansal kapsam, jeolojik-coğrafi lokasyon tercihleri, sosyal doku, örgütlenme biçimleri, geçim stratejileri vb. çok sayıda unsurlar bakımından birbirlerinden bağımsız oldukları ve farklı koşullar, amaçlar doğrultusunda peyzajdan faydalandıkları sonucuna varmak mümkündür. Dolmen araştırmalarının geniş coğrafyalarda dağılımları ve nitelikleri tartışıldıktan sonra Kızılkaya dolmenlerinin olası işlev, tarihleri hakkında fikirler sunulmuştur. Kızılkaya dolmenlerinin güncel şartlarda herhangi biri kazılmadığı için hangilerinin gömü barındırdığı ya da anıtsal olabileceği tam olarak anlaşılmamaktadır. Gömü barındırma ihtimalleri düşüncesi Yükmen'in 2000'li yıllarda yaptığı yüzey araştırmalarında gözlemlediği insan kemiklerine dayanmaktadır (Yükmen-Edens, 2012). Güney Levant bölgesindeki dolmen anıtlar ise gömü barındırmalarına rağmen bazılarının boş olduğu, bazı anıtların ise Roma ve Bizans dönemlerinde tekrar mezar olarak kullanıldığı bilinmektedir. Güney Levant'ta dolmen alanları genellikle yerleşim barındırmayan mezarlık alanlar olarak görülmüşlerdir. Bu çalışmada da Kızılkaya'nın bu işlevi olası olmasına rağmen Steimer-Herbert'in (2008) Suriye Leja bölgesinde ki dolmenlerin yanındaki yapı kalıntılarının yerleşim yeri oldukları önerisi doğrultusunda Kızılkaya içinde bu ihtimal gözardı edilmemiştir.

Dolmenler dışında Kızılkaya daki arkeolojik kalıntıların nitelikleri ve birbirleriyle ilişkileri tartışılmıştır. Uygulamaların çevredeki yerleşimlerde yaşayan toplulukların kalıntıları olabilecekleri görülmüştür. Bu ilişkinin tek dönemli, tek yönlü değil geniş zaman aralığına yayılmış ve toplumsal ölçekte karşılığı olan bir bağlantı olduğu düşünülmektedir.

Dolmen dışı bir başka kalıntı ise tepenin güneyinde saptanan dörtgen planlı yapıdır. Güncel koşullarda yüzeyde görünür olan duvar ve malzeme kalıntılarından dolayı yapı M.Ö. 2. binyıl civarı bir tarihe yerleştirilmektedir. Fakat ilerde yapılacak olan bir kazı çalışmasında daha erken tarihli ve daha küçük çaplı bir yapının açığa çıkartılacağı düşünülmelidir. Bunu destekleyen belli başlı buluntular vardır. Öncelikle Yener dönemi araştırmalarında yapıda bulunan erken Kura Aras malları dışında ritüel karaktere sahip bir topografyanın özellikleri incelendiğinde önceki dönemlerden kalan uygulamaların sürdürüldüğü görülmektedir. Dairesel alan ve dolmen kalıntıları birbirine yakın dönemlere tarihlendiklerinden, bu yapının bulunduğu noktanın aynı dönemde bir yapı barındırması mümkündür. Alanı Hitit

kaynaklarına birebir dayandırmanın gerçekçi bir tarafı olmaz. Orta Anadolu etkisinden bağımsız ve çok önceden sosyal hafıza, konum ve kaynak suyu vb. ilişkilerin Kızılkaya'nın güneyini ritüel amaçlı bir merkez haline dönüştürdüğü söylenebilir. Kızılkaya Tepesinin kutsal kaynak suyu (*Sacred Spring*) barındıran bir kült alanı olarak değerlendirmek bazı koşullar bir arada ele alındığında kısmen kabul edilebilir. Tepenin güneyinde yer alan dörtgen planlı yapı, kaya mezarları kireç taşı nitelikli zemin göz önüne alındığında benzer koşuların olduğu görülmektedir. Karşılaştırma için Hitit ve Güney Levant örneklerinin kullanılmasının ana nedeni Kızılkayanın dolmen anıtlar, kaynak suyu, anıtsallık ve yüksek topografya özellikleri bakımından bölgede (Yükmen-Edens'in Adana, Hassa dolmen araştırmaları mevcuttur) nadir olmasıdır.

Ovanın kuzeydoğusunda çevresine göre farklı jeolojik oluşuma sahip Kızılkaya sosyal ilişkiler ağının düzenlenmesinde ritüel ile sosyal hafızanın etkin rol aldığı, eylemlerin manipüle edildiği ve topoğrafyanın bazı doğal elementlerinin kısmen aracı olduğu kültürel bir bağlamdır. Kızılkaya bağlamının irdelendiği bu çalışmada binyıllar bakımından birbirinde uzak farklı nitelikler taşıyan insan uygulamaları tartışılmıştır. Amik Ovasının kuzeydoğu sınırındaki bu kayalık topografyada anıtsal ve gömü amaçlı belirli bölümü kaplayan dolmen anıtlar, yarı doğal alana konumlanmış aktivite amaçlı yapı, tepe noktasında anıtsal yapı, kaya mezarları ve işlevleri belirsiz taş sıralarından oluşmuş sınırlandırılmış alanların ilişkeleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Kısmen doğal özelliklerinden ve genel coğrayadaki konumundan dolayı M.Ö. 4. binyılda tepenin bir bölümünün insan grupları meşguliyeti barındırdığı söylenebilir. Ancak alandaki diğer oluşumların bu süreçlere dahil edilme süreçleri ve diğer uygulamaların anıtlardan önce, onların ardılı ya da çağdaşı gibi olasılıklar belirsizdir. Kabul edilmesi gereken unsurlardan biri buluntular üzerinde tarihlendirme konusundaki eksikliktir. Çalışma boyunca bazı kalıntıların olası tarihleri önerilmiştir. Hangi konularda bilgilerin ve verilerin eksik olduğu bilinçli olarak belirtilmiştir. Bunun nedeni genel karşılaştırma ve benzer bağlamlardan ulaşılan sonuçların ana referans olarak kullanılmasından kaçınılması ve ileride değiştirilebilirlikleri göz önüne alınarak kesin önermelerin tercih edilmemesidir.

Çalışmanın ana amaçlarından biri ise belgeleme ve sayısal analiz dışında insan topluluklarının sosyal ilişkiler adına aynı yeri birkaç binyıla yayılmış zaman

aralığında sürekli kullandığını vurgulamaktır. Yerin kullanım amacının toplumsal koşullarda meydana gelen maddi ihtiyaçları karşılamaya yönelik olmadığı, mezar, olası tapınak kült gibi uygulamalarla insanların dini ritüelleri için tercih edilen bir lokasyon olması gerektiği düşünülebilir. Özellikle Dolmen yapılar ile yakın dönemlerle tarihlenen alanlarda işlevleri benzer olan seramik, buluntularının saptanması, Kalkolitik Çağda gömü vb. amaçlarla insan gruplarının Kızılkaya bölgesinde toplanmış olduğu varsayımının önerilmesine neden olmuştur. Kızılkaya tepesinin toplum tarafından benimsenen kült içerikli karakterinin MÖ. 2. binyılına kadar korunduğu ya da toplumun bunu tekrar canlandırdığı görülmüştür. M.Ö. 2. binyıla tarihlenen mimari anlamda tapınak özellikleri taşıyan yapının daha erken tarihli buluntu veren alana yakın bir yerde inşa edildiği saptanmıştır. Söz konusu alanda Roma-Bizans dönemlerine ait kaya mezarlarının varlığı saptanmış dolayısıyla belirli ritüeller için kullanılan bir peyzajın sosyal hafızada nesiller boyunca aynı amaçlar doğrultusunda şekillendiği ve kült peyzajı kavramının toplumsal hafıza boyunca aynı lokasyon üzerinde yaşatıldığı sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

Abu-Azizeh, W., vd., (2014). Variability within Consistecy: Cairns and Funerary Practices of the Late Neolithic/Early Chalcolithic in the Al-Thulaythuwat Area, Southern Jordan, Levant vol. 46, no. 2, 161-185.

Algaze, vd., (1989). The Uruk Expansion: Cross-Cultural Exchange in Early Mespotamian Civilization, Current Anthropology, Vol, 30, 561-608.

Akar, M., Bulu, M., (2018). Amik Ovası Dijital Peyzajı: M.Ö. 2. Bin yıl Yerleşim Modelini Tanımlamada Yeni Metodolojik Yaklaşımlar, Amisos 3:4, 2-27.

Akar, M., Kara, D., (2018). Toprakhisar Höyük Kazısı: M.Ö. 6. Bin yıldan 1. Bin yıla Amik Ovası Merkezleri ve Altınözü Kırsal Yerleşimleri Arası Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler, Anatolia 44, 237-276.

Akar, M., (2019). Amik Ovası Bölgesel Yüzey Araştırması, 2019 Yılı Çalışmaları Sonuç Raporu.

Akar, M., vd., (2019). Amik Ovası Bölgesel Yüzey Araştırması 2018 Yılı Çalışmaları, 37. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt.

Akar, M., Kara, D., (2020). The Formation of Collective, Political and Cultural Memory in The Middle Bronze: Foundation and Termination Rituals at Toprakhisar Höyük, Anatolian Studies 70, 1-27.

Akar, M., Kara, D., (2022). Northern Mesopotamia Contribution to the Iconography and Functionality of Magico-Ritual Objects during the EBIVB-MBI Periods in Syro-Anatolia: A Mould-made Lead Foundation Peg from Toprakhisar Höyük (Altınözü, Hatay), Anatolian Studies.

Akkermans, P. M., Schwartz, G. M., (2003). The Archaeology of Syria, Cambridge University Press.

Akkermans, P., vd., (2020). Desert Tombs: Recent Research into the Bronze Ae and Iron Age Cairn Burials of Jebel Qurma, North-east Jordan, Proceedings of the Seminar for Arabian Studies 50, 1-17.

Alexander, R. L., (2002). The Storm-God at 'Ain Dara, Recent Developments in Hittite Archaeology and History, Papers in Memory of Hans G. Güterbock, Eds: Yener, K. A., Hoffner, H. A., Eisenbrauns.

Anderson, A., (2015). Thoughts on Material Expression of Cultic Practices. Standing Stone Monuments of The Early Bronze Age in the Southern Levant, Defining The Sacred, Ed: Laneri, N., Oxbow Books.

Arabella, C., (2016). The Eyes Have It, An In-Depht Study of the Tell Brak Eye Idols in the 4th Millennium BCE: with a Primary Focus on Function and Meaning, Honour Thesis, University of Sydney.

Archi, A., (2015). Hittite Religious Landscapes, Sacred Landscape of Hittites and Luwians, Eds: D'Agositino, A., Orsi, V., Torri, G., Proceedings of the İnternational Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence, February 6th-8th 2014.

Arponen, V. P. J., Ribeiro, A., (2019). Ritual and Landscape: Theorotical Considerations, The Past Landscapes: The Dynamics of İnteraction between Societies, Ed: Haug, A., Kappel, I., Müller, J., Leiden, Sidestone Press.

Atakuman, Ç., (2019). Giriş: Arkeolojide Ritüel ve Toplum, Arkeolojide Ritüel ve Toplum, TAS 5, Ed: Atakuman, Ç., İstanbul, Ege Yayınları, 1-7.

Avner, U., (2002). Studies in the Material and Spritual Culture of the Negev and Sinai Populations, During the 6th-3rd Milennia B.C., Doktora Tezi, Hebrew Universitesi, Jeruselam.

Baird, D., vd., (2011). Ritual in the Landscape: Evidence from Pınarbaşı in the seventh-millenium cal BC. Konya Plain, Antiquity 85: 380-394.

Baker, J. L., (2015). The Funeral Kit, Mortuary Practices in the Archaelogical Record, Left Coast Press.

Barret, J., Bradley, R., Green, M., Eds: (1991) , Landscape, Monuments and Society: The Prehistory of Cranborne Chase, Cambridge University Press.

Barret, J., (1991). The Archaeology of Social Reproduction, Landscape, Monuments and Society: The Prehistory of Cranborne Chase, Eds: Barret, J., Bradley, R., Green, M., Cambridge University Press.

Batıhan, Ö. Ö., Batıhan, M., (2019). Ritüelleştirilmiş Bir Nesne Olarak Göz İdolleri, Arkeolojide Ritüel ve Toplum, TAS 5, Ed: Atakuman, Ç., İstanbul, Ege Yayınları, 215-226.

Beck, L. A., (1995). Regional Cults ans Ethnic Boundaries in Southern Hopewell, Ed: Beck, L. A., Regional Approaches to Mortuary Analyses, New York, Springer Science.

Bell, C., (2009). Ritual Theory, Ritual Practise, Oxford, Oxford University Press.

Berger, U., Sharon, G., (2017). Shamir, the Dolmen Field: Preliminary Report, Israel Antiquities Authority.

Bernard, A., (2012). Genesis of Symbolic Thought, Cambridge University Press.

Binford, L. R., (1962). Archaeology as Anthropology, American Antquity, Vol. 28, No. 2., 217-225.

Binford, L., R., (1982). The Archaeology of Place, Journal of Anthropological Archaeology 1, 5-31.

Bloch, M., (1992). Prey into Hunter, The Politics of Religious Experience, Cambridge University Press.

Bloch, M., (2004). Ritual, History and Power, Selected Papers in Antropology, London School of Economics Monographs on Social Anthropology, Berg Yayınları, Oxford.

Bloch, M., (2013). In and Out of Each Other's Bodies, Theory of Mind, Evolution, Truth and The Nature of the Social, Routledge Publications.

Bonacossi, M. D., (2012). Ritual Offering and Termination Rituals in a Middle Bronze Age Sacred Area in Qatna's Upper Town, Leggo! Studies

Presented to Frederick Mario Fales, Eds: Lanfranchi, G. B., Bonacossi, D. M., Pappi, C., Ponchia S., Wiesbaden, Harrassowitz: 539–82

Bradbury, J., Phlip, G., (2011). The World Beyond the Tells: Pre-Clasical Activity in the Basalt Landscape of the Homs Region, Syria, BAR International Series, Archeopress.

Braidwood R. (1937). Mounds in the Plain of Antioch, Chicago, Chicago University Press.

Braidwood, R., Braidwood, L., (1960). Excavations in The Plain of Antioch 1: The Earlier Assemblages Phases A-J, The University of Chicago Press.

Bradley, R., (2001). The Significance of Monuments, Routledge Publications.

Bradley, R., (2005). Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe, Routledge Taylor & Francis Group.

Bulu, M., (2016). An Intact Palace Kitchen Context from Middle Bronze Age Alalakh: Organization and Function, 9th ICAANE 2014, vol: 3, 301-314.

Butterlin, P., (2015). Late Chalcolithic Mesopotamia: Towards a Definition of Sacred Space and its Evolution, Defining The Sacred, Ed: Laneri, N., Oxbow Books.

Campbell, S., Kansa, S. W., Bichener, R., Lau, H., (2014). Burying Things: Practices of Cultural Disposal at Late Neolithic Domuztepe, Southeast Turkey, Remembering The Dead in the Ancient Near East, Ed: Porter, B. A., Boutin, A. T., University Press of Colorado.

Carter, T.H., (1970). The stone spirits, Expedition 12: 22–40.

Cauvin, J., (2002). The Birth of the Gods and the Origin of Agriculture, Çev. Watkins, T., Cambridge University Press.

Casana, J., Wilkinson, T. J., (2005a). Settlement and Landscape in the Amuq Region, ed: Yener, K. A., The Amuq Valley regional projects. Vol.1, Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey,1995-2002. Chicago, University of Chicago Press.

Casana, J., Wilkinson, T. J., (2005b). Gazetter of Sites, ed: Yener, K. A., The Amuq Valley regional projects. Vol.1, Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey,1995-2002. Chicago, University of Chicago Press.

Chapman, R., (1995). Ten Years After-Megaliths, Mortuary Practices and The Territorial Model, Ed: Beck, L. A., Regional Approaches to Mortuary Analyses, New York, Springer Science.

Clare, L., vd. (2018). Establishing İdentities in the Proto-Neolithic: 'History Making' at Göbeklitepe from The Late Tenth Millenium BCE., Religion, History and Place in the Origin of The Settled Life, Ed: Hodder, I., University Press of Colorado.

Clayton, L. A., (2007). A-Salaam 2006 Pilot Season: Social Spaces and Dolmen Landscape, Archaeology in Jordan, American Journal of Archaeology.

Clayton, L. A., (2015). Death and Renewal: Creating Community at the Tell A-Hammam Dolmen Field in the Southern Jordan Valley, State University of New York, Doktora Tezi.

Collon, D., (1975). Seal Impressions from Tell Aççana/Alalah, Verlag Butzon&Bercker Kevelaer.

Darvill, T., (1999). The Historic Environment, Historic Landscapes, and Space-Time-Action Models in Landscape Archaeology, The Archaeology and Anthropology of Landscape, Eds: Ucko, P. J., Layton, R., Routledge Publications.

David, B., Thomas, J., (2016). Landscape Archaeology: Introduction, Handbook of Landscape Archaeology, Eds: David, B., Thomas, J., Routledge Taylor & Francis Group.

David, B., vd, (2016). Living Landscapes of the Dead: Archaeology of the Afterworld among the Rumu of Papua New Guinea,), Handbook of Landscape Archaeology, Eds: David, B., Thomas, J., Routledge Taylor & Francis Group.

Dietrich, O., Notroff, J., (2015). A Sanctuary, or so Fair A House? İn Defense of an Archaeology of Cult at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, Defining The Sacred, Ed: Laneri, N., Oxbow Books.

Dubis, E., vd., (2004). Two New Dolmen Fields in the Ash-Shawbak Area, ADAJ 48, 15-24.

Durkheim, E., (1995). The Elementary Forms of Religious Life, Çev: Fields, K. E., New York, The Free Press.

Duru, R., (2013). Tilmen Höyük Kazıları 1, Türk Tarih Kurumu.

Eisenberg-Degen, D., vd., (2021). Before God: Reconstructing Ritual in the Desert in Proto-historic Times, Entangled Religions 12,2.

Eliade, M., (2003). Dinler Tarihine Tarihine Giriş, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.

Engels, F., (2004). The Origin of The Family, Private Property and The State, Chippendale, Resistance Books.

Epstein, C., (1985). Dolmens Excavated in the Golan, ATIQOT English Series, Volume XVII, Jeruselam.

Erbil, Y., Mouton, A., (2012). Water in Ancient Anatolian Religions: An Archaeological and Philological Inquiry on the Hittite Evidence, Journal of Near Eastern Studies, Vol. 71, No. 1, 53-74.

Erdoğu, R., (2005). Megalithic Monuments of Turkish Thrace, University of Durham, Yüksek Lisans Tezi.

Fogelin, L., (2007). The Archaeology of Religious Ritual, Annual Review of Antropology, 36: 55-71.

Frazer, J., G., (2009). The Golden Bough: A Study of Magic and Religion, The Floating Press.

Freikman, M., Porat, N., (2017). Rujm el-Hiri: The Monument in the Landscape, Journal of the Institute of Archaealogy of Tel Aviv University, 44:1, 14-39.

Garfinkel, Y., (1994). Ritual Burial of Cultic Objects: The Earliest Evidence, Cambridge Archaeological Journal 4:2 159-188.

Geertz, C., (1973). The İnterpretation of Cultures, New York, Basic Books.

Genç, E., (2019). Tilbaşar Orta Tunç Çağı Mezarı Işığında Pişmiş Toprak Çıplak Kadın Figürinleri ile ilgili Bazı Düşünceler, Anatolia 45, 81-112.

Gerritsen, F., (2008). Landscape and Geo-morpohology of the Amuq Valley, Makale Bölümü, Gerritsen, F., vd., Settlement and Landscape Transformations in the Amuq Valley, Hatay, A Long-Term Perspective, Anatolica.

Gilead, D., (1968). Burial Customs and the Dolmen Problem, Palestine Exploration Quarterly, 100:1, 16-26.

Gimbutas, M., (2001). The Living Goddesses, University of California Press.

Graesser, C. F., (1972). Standing Stones in Ancient Palestine, Vol, 35, 33-65.

Grifoni, C., Palumbi, G., (2020). Feasting the Collapse. Ceremonial Buildings at the Beginning of the Early Bronze Age Between Highlands and Lowlands: Some Considirantions, Ed: Balossi, F., vd., Pathways Through Arslantepe: Essays in Honour of Marcella Frangipane, Universita Sapienza di Roma.

Grima, R., (2010). Landscape and Ritual in Late Neolithic Malta, Cult in Context, Eds: Barrowclough, D. A., Malone C., Oxbow Books.

Haaland, R., Haaland, G., (2011). Landscape, The Archaeology of Ritual and Religion, Ed: Insoll, T., Oxford University Press.

Haiman, M., (1992). Cairn Burials and Cairn Fields in the Negev, BASOR, 25-45.

Haines, R. (1971). Excavations in the Plain of Antioch 2, Chicago, Chicago University Press.

Hamilton, S., vd, (2016). Quarried Away: Thinking About Landscape of Megaliths Construction on Rapa Nui (Easter Island), Handbook of Landscape Archaeology, Eds: David, B., Thomas, J., Routledge Taylor & Francis Group.

Harmanşah, Ö. (2015). Place, Memory and Healing, New York, Routledge Publications.

Harrison, T., (2012). West Syrian Megaron or Neo-Assyrian Langraum? The Shifting Form and Fuction of the Tell Tayinat (Kunulua) Temples, Temple Building and Temple Cult, Architecture and Cultic Paraphernalia of Temples in Levant (2.-1. Mill. B. C. E.), Ed: Kamlah, J., Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Harrison, T., (2021). The Iron Age I-II Transition in the Northern Levant: An Emerging Consensus, Jeruselam Journal of Archaeology 1, 325-351.

Hart, J. G., (1997). Religion, Encyclopedia of Phenomenology, Eds: Embree, L., vd., Springer Science-Business Media.

Hawkins, J. D., (2015). Hittite Monuments and Their Sanctity, Sacred Landscape of Hittites and Luwians, Eds: D'Agositino, A., Orsi, V., Torri, G., Proceedings of the İnternational Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence, February 6th-8th 2014.

Healey, J., (2020). The Sacred Mountain of Ugarit? Mount Kasion and Related İssues, Alalah and İts Neighbours: Proceedings of the 15th Anniversary Symposium at the New Hatay Archaeology Museum, 10-12 June 2015. Eds: Yener, K. A., İngman, T., Petters.

Heffron, Y., (2016). Stone Stelae and Religious Space at Kültepe-Kanes, Anatolian Studies 66, 23-42.

Hnila, P., vd., (2019). Prehistoric Sacred Landscape in the High Mountains: The Case of the Vishap Stelae Between Taurus and Caucasus, Ed., Engels, B., vd., Natur und Cult in Anatolien, Byzas 24, Ege Yayınları.

Hodder, I., (1982). Theoretical Archaeology: A Reactionary View, Ed: Hodder, I., Symbolic and Structural Archaeology, Cambridge University Press.

Hodder, I., (1995). Theory and Practise in Archaeology, London, Routledge.

Hodder, I., Hutson, S., (2003). Reading The Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology, Cambridge University Press.

Hodder, I., (2012). The Present Past: An İntroduction to Anthropology for Archaeologist, South Yorkshire, Pen&Sword Books.

Hodder, I., (2016). Studies in Human-Thing Entanglement, Wiley-Blackwell.

Hooke, S. H., (2015). Ortadoğu Mitolojisi, Çev: Şenel, A., Ankara, İmge Kitabevi, 5. Baskı.

Humprey, C., Laidlaw, J., (2007). Sacrifice and Ritualization, Kyrikadis, E., Ed., The Archaeology of Ritual, Costen Institute of Archaeology, University of California.

Hundley, M. B., (2013). Temples in the Ancient Near East: An İntroduction, Gods in Dwellings: Temples and Divine Presence in the Ancient Near East, Ed: Hundley, M. B., Society of Biblical Literature.

Ingman, T., (2014). Mortuary Practices at Tell Aççana, Ancient Alalah in the Middle and Late Bronze Ages, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Koç Üniversitesi.

Ingold, T., (1993). The Temporality of the Landscape, World Archaeology, 25:2, 152-174.

Insoll, T. (2004). Archeology, Ritual, Religion, London, Routledge Press.

Insoll, T., (2017). Miniature Possibilities? An Introduction to the Varied Dimensions of Figürine Research, Ed, Insoll, T., The Oxford Handbook of Prehistoric Figürines.

Işıklı, M., (2011). Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kafafi, Z. A., Scheltema, H. G., (2005). Megalithic Structures in Jordan, Mediterrenean Archaeology and Archaeometry, Vol. 5, 5-22.

Kharyuchi, G., Lipatova, Y., (1999). Traditional Beliefs, Sacred Sites and Rituals of Sacrifice of the Nenets of the Gydan Peninsula in Modern Context, The Archaeology and Anthropology of Landscape, Eds: Ucko, P. J., Layton, R., Routledge Publications.

Kerner, S., (2015). The Ritual Landscape of Murayghat Project, 2015 Report of 2. Season to the Department of Antiquities of Jordan.

Kohlmeyer, K., (2009). The Temple of The Storm God in Aleppo During The Late Bronze and Early İron Ages, Near Eastern Archaeology 72:4, 190-202.

Korkmaz, H., vd., (2011). Hatay Coğrafyası, Hatay Valiliği Tanıtım Kitabı İçinde Makale.

Koşay, H. Z., (1976). Keban Projesi, Pulur Kazısı, ODTÜ Yayınları, Ankara.

Koşay, H. Z., (1979). Kebanın Pulur Höyüğü Kazısında Bulunan Kutsal Ocaklar, Türk Tarih Kongresi 8 Bildirileri, 77-80.

Kuhrt, A., (2015). Eski Yakın Çağ'da Yakındoğu, Cilt I-II, Çev: Şendil, D., İşbankası Kültür Yayınları.

Kuijt, I., (2008). Regeneration of Life, Neolithic Structures of Symbolic Remembering and Forgetting, Current Antropology, 49, 171-197.

Kyrikadis, E., Ed., (2007). The Archaeology of Ritual, Costen Institute of Archaeology, University of California.

Kyrikadis, E., (2007). Finding Ritual, Calibrating Evidence, Kyrikadis, E., Ed., The Archaeology of Ritual, Costen Institute of Archaeology, University of California.

Laneri, N. (2007). An Archeology of Funerary Rituals, Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in The Ancient Near East and Mediternean, Ed: Laneri, N. Chicago, Oriental İnstitute Pub.

Laneri, N. (2015). İntroduction: İnvestigating Archeological Approaches to the Study of Religious Practices and Beliefs, Defining The Sacred, Ed: Laneri, N., Oxbow Books.

Laneri, N. (2018). Funerary Customs and Religious Practices in the Ancient Near East, Encyclopedia od Global Archaeology, Ed: Smith C., Springer Nature Switzerland.

Laneri, N., vd., (2015). Ritual and Identity in Rural Mesopotamia: Hirbemerdon Tepe and the Upper Tigris River Valley in the Middle Bronze Age, American Journal of Archaeology 119.4: 533–64.

Lauinger, J., (2003). The Temple of İshtar at Old Babylonian Alalah, JANER 3.2, 181-217.

London, G., (2011). A Ceromonial Center for the Living and the Dead, Near Eastern Archaeology, Vol. 74, 216-225.

Malone, C., Barrowclough, D. A., Stoddart S., (2007). Reconsidering Ritual in Archaeology, İntroduction, Eds: Barrowclough, D. A., Malone C., Oxbow Books.

Marchetti, N., Nigro, L., (1997). Cultic Activities in the Sacred Area of İshtar at Ebla During The Old Syrian Period: The Favissae F.5327 and F.5238, Journal of Cuneiform Studies 49, 1-44.

Marchetti, N., (2000). A Middle Bronze Age I Ritual Deposit from the Amuq Plain: Note on the Dating and Significance of the Metal Anthropomorphic Figurines from Tell Judaidah, Vicino Oriente, 117-131.

Marchetti, N., (2012) Karkemish on the Euphrates: Excavating a City's History, Near Eastern Archaeology, 132-143.

Marchetti, N., Peker, H., (2018). The Stele of Kubaba by Kamani and the Kings of Karkamish in the 9th Century BC, Zeitschrift für Assyriologie, 81-89.

Markovin, V. I., (2002). Western Caucasian Dolmens, Mysticism, Scientific Opinions and Perspectives on Further Study, Anthropology & Archaeology of Eurasia, Vol 41, 68-88.

Mazzoni, S., (2015). Open Sapces Around The Temples and Their Ritual Use: Archeological Evidence from the Bronze and Iron Age Levant, Defining The Sacred, Ed: Laneri, N., Oxbow Books.

McEvan, C. W., (1937). The Syria Expedition of the Oriental Institute of th University of Chicago, American Journal of Archaeology, 8-16.

Meskell, L., (2017). The Archaology of Figürines and the Human Body in Prehistory, Ed, Insoll, T., The Oxford Handbook of Prehistoric Figürines.

Mithen, S., (1998). The Supernatural Beings of Prehistory and External Symbolic Storage, Ed: Renfrew, C., Scarre, C., Cognition and Material Culture: The Archaeology of Symbolic Storage, McDonald Institute for Archaeological Research.

Molleson, T., Campbell, S., (1995). Deformed Skulls at Tell Arpaciyah: The Social Context, Ed, Champbell, Green, A., The Archaeology of Death in the Ancient Near East, Oxford Monographs, 99.

Morris, I., (1991). The Archaeology of Ancestors: The Saxe/Goldstein Hypothesis Revisited, Cambridge Archaeological Journal, Vol 1, 147-169.

Müller-Karpe, A., (2015). Planning Sacred Landscape: Examples from Sarissa and Hattusa, Sacred Landscape of Hittites and Luwians, Eds: D'Agositino, A., Orsi, V., Torri, G., Proceedings of the İnternational Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence, February 6th-8th 2014.

Muniz, J., vd., (2016). New Spanish-Italian Excavation at Mutawwaq Dolmen Field on the middle Wadi az-Zarga, Preliminary Results of the 2012 Season, Department of Antiquities of Jordan, 477-478.

Na'aman, N. (1980). The İshtar Temple at Alalah, JANES 39:3, 209-214.

Nikolaidou, M., (2007). Ritualized Technologies in the Aegean Technologies, The Crafts of Adornment, Kyrikadis, E., Ed., The Archaeology of Ritual, Costen Institute of Archaeology, University of California.

Niknami, K. A., vd., (2011). Ali Kosh Lady and her Artificially Modified Head: An Appraisal, Iranian Journal of Archaological Studies, 1:2.

Novak, M., (2012). The Temple of Ain Dara in the Context of Imperial and Neo-Hittite Architecture and Art, Temple Building and Temple Cult, Architecture and Cultic Paraphernalia of Temples in Levant (2.-1. Mill. B. C. E.), Ed: Kamlah, J., Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Orthmann, W., (1971). Untersuchungen zur Spathethitischen Kunst, Rudolf Habelg Verlag Bonn.

Osborne, R., (2004). Hoards, Votives, Offerings: The Archaeology of the Dedicated Object, World Archaeology 36:1, 1-10.

Ökse, A. T., (2002). Gre Virike: Fırat Kutsal Kenarında bir M.Ö. 3. Bin Kutsal Alanı, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 19:2, 53-74.

Ökse, A. T., (2012). Önasya Arkeolojisinde Çanak Çömlek, Teknik Özellikler Biçimler, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ökse, T., (2019). Hittite Mountain-Pool Sanctuaries as Rain-Cult Places, Ed., Engels, B., vd., Natur und Cult in Anatolien, Byzas 24, Ege Yayınları.

Özbal, R. D., (2006). Households, Daily Practise and Cultural Appropriation at Sixth Millenium Tell Kurdu, Phd Thesis, Northwestern University.

Özdoğan, M., Özdoğan, A., (1998). Buildings of Cult and the Cult of Buildings, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar, Eds: Arsebük, G., vd, İstanbul, Ege Yayınları.

Özfırat, A., (2014). Kızılkaya Yüzey Araştırması, Ed: Özfırat, A., Özdilek, B., Arkeoloji Yolculuğunda Hatay, Hatay Mustafa Kemal Universitesi Yayınları.

Palumbi, G., Chataigner, C., (2014). The Kura-Araxes Culture from The Caucasus to İran, Anatolia and The Levant: Between Unity and Diversity A Synthesis, Paleorient, 40:2 247-260.

Paz, Y., (2005). The Megalithic Manifestation of the Urban Process at the Golan during the Early Bronze Age, Mediterrenean Archaeology and Archaeometry, Vol. 5, 5-14.

Pearson, M., P., (2013). Stonehenge: A New Understanding, New York, The Experiment Publications.

Petrovich, D. N., (2016). Tayinat's Building XVI: The Religious Dimensions and Significance of a Tripartite Temple at Neo-Asyyrian Kunulua, Phd Thesis, University of Toronto.

Pfalzner, P., (2017). Cultural Memory and the İnvisible Dead: The Role of "Old Objects" in Burial Contexts, Engaging with the Dead: Exploring Changing Human Beliefs about Death, Mortality and the Human Body. Ed: Bradbury, J., Scarre, C., Oxford, Oxbow Books.

Polcaro, A., (2013). The Stone and the Landscape: The Phenomenon of Megalithic Construction in Jordan in the Main Historical Contex of Southern Levant at the Beginning of the 3rd Millenim BC, BAR International Series, Archepress.

Polcaro, A., vd., (2014). The New Spanish-Italian Expedition to the EB I site of Jebel al-Mutawwaq, Middle Wadi az-Zarga, Jordan: Preliminary Results of the 2012-2013 Campaigns, Proceedings 9th ICAANE, Basel 2014, 1633-1645.

Polcaro, A., Muniz, J. R., (2018). Dolmen 534: A Megalithic Tomb of the Early Bronze Age II in Jebel Mutawwaq, Jordan, Proceedings of the 10th ICAANE, Harrossowitz Verlag, 2018.

Porter, B. A., Boutin, A. T., (2014). Bringing Out the Dead in the Ancient Near East, Remembering The Dead in the Ancient Near East, Ed: Porter, B. A., Boutin, A. T., University Press of Colorado.

Prag, K., (1995). Dead Sea Dolmens, Ed, Champbell, Green, A., The Archaeology of Death in the Ancient Near East, Oxford Monographs, 99.

Prag, K., (2009). The Foothill Cemeteries Behind Iktanu: The Vanishing Landscape, Studies in History and Archaeology of Jordan 10, 405-412.

Ramazotti, M., (2014). The Mimesis of a World: The Early and Middle Bronze Clay Figürines from Ebla-Tell Mardikh, Occasional Papers in Coroplastic Studies 1, 39-64.

Ragavan, D. (2013). Heaven on Earth: Temples Ritual and Cosmic Symbolism in The Ancient World, Heaven on Earth: Temples, Ritual and Cosmic Symbolism in The Ancient World, Ed: Ragavan D., Chicago, Chicago University Press.

Rappaport, R. A., (1999). Ritual and Religion in Making of Humanity, Cambridge, Cambridge University Press.

Renfrew, C., (1983). The Social Archaeology of Megalithic Monuments, Scientific American, 152-163.

Renfrew, C., (1985). The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi, The British School of Archaeology at Athens, Thames and Hudson.

Renfrew, C., Bahn, P., (1996). Archaeology: Theories, Methods and Practise, London, Thames and Hudson.

Renfrew, C., (2000). The Archaeology of Religion, Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology, Eds: Renfrew, C., Zubrow, E. B. W., Cambridge University Press.

Renfrew, C., (2001). Symbol Before Concept: Material Engagement and The Early Development of Society, Archaeological Theory Today, Ed: Hodder, I., Polity Press ve Blackwell Publishers.

Renfrew, C., (2016). 'The Unanswered Question': İnvestigating Early Conceptualisation of Death, Death Ritual, Social Order and Archeology of İmmortality in the Ancient World, Ed: Renfrew, C., Boyd, M. J., Morley I., Cambridge University Press.

Reynolds C., Erikson E., (2017). Agency, İdentity and Emergence of Ritual Experience, Socius, Vol: 3, 1-14.

Richard, S., (2014). The Southern Levant (Transjordan) During The Early Bronze Age, ed: Steiner, M. L., Killebrew, A. E., Oxford University Press.

Robb, J, G., (1998). The Ritual Ritual Landscape Concept in Archaeology: A Heritage Construction, Landscape Research, 23:2, 159-174.

Roller, L. E., (2013). Ana Tanrıça'nın İzinde, Çev: Avunç, B., İstanbul, Alfa Yayınları.

Romano, L., (2015). A Temple Lifecycle: Rituals of Construction, Restoration and Destruction of some ED Mesopotamian and Syrian Sacred buildings, Defining The Sacred, Ed: Laneri, N., Oxbow Books.

Rosen, S, A., (2015). Cult and Rise of Desert Pastoralism: A Case Study from The Negev, Defining The Sacred, Ed: Laneri, N., Oxbow Books.

Rowan, Y. M., (2001). Beyond Belief: The Archaeology of Religion and Ritual, Archaeological Papers of The American Antropological Association, Vol. 21, İssue 1, 1-10.

Rowan, Y. M., Golden, J., (2009). The Chalcolithic Period of the Southern Levant: A Synthetic Review, Journal World Prehistory 22, 1-92.

Rowan, Y. M. (2013). Sacred Space and Ritual Practice at The End of Prehistory in The Southern Levant, Heaven on Earth: Temples, Ritual and Cosmic Symbolism in The Ancient World, Ed: Ragavan D., Chicago, Chicago University Press.

Sagona, A., (1998). Social Identity and Religious Ritual in The Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observations from Sos Höyük, Mediterranean Archaeology, Vol:11 13-25.

Scarre, C., (2011). Monumentality, The Archaeology of Ritual and Religion, Ed: Insoll, T., Oxford University Press.

Schanks, M., Tilley, C., (1982). Ideology, Symbolic Power and Ritual Communication: A Reinterpretion of Neolithic Mortuary Practices, Ed: Hodder, I., Symbolic and Structural Archaeology, Cambridge University Press.

Sharon, I., (2014). Levantine Chronology, ed: Steiner, M. L., Killebrew, A. E., Oxford University Press.

Sharon, G., vd., (2017). Monumental Megalithic Burial and Rock Art Tell a new Story about the Levant İntermediate Bronze Dark Ages, Plos One 12(3).

Schmidt, K., (2000). Göbeklitepe Southeastern Turkey. A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations, Paleorient, 26, 45-54.

Schmidt, K., (2002). Norşuntepe 1 2, Kleinfunde, İstanbul Alman Arkeoloji Ensititüsü.

Schwartz, G. M. (2013). Status, İdeology and Memory in Third-Millenium Syria: 'Royal' Tombs at Umm El-Marra, Heaven on Earth: Temples, Ritual and Cosmic Symbolism in The Ancient World, Ed: Ragavan D., Chicago, Chicago University Press.

Schwartz, G. M., (2012). Archaeology and Sacrifice, Sacred Killing, The Archeology of Sacrifice in the Ancient Near East, Ed: Porter, A. M., Schwartz, G. M., Eisenbraus, İndiana.

Shiyab, A., vd., (2018). New Discoveries and Documentation of Megalithic Structures in Juffain Dolmen Archaeological Field, Jordan, Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Vol. 18, 1..

Simonyan, H., Rothman, M. S., (2015). Regarding Ritual Behaviour at Shengavit, Armenia, Ancient Near East Studies 52, 1-46.

Smith, C., (1999). Ancestors, Place and People: Social Landscape in Aboriginal Australia, The Archaeology and Anthropology of Landscape, Eds: Ucko, P. J., Layton, R., Routledge Publications.

Smogorzewska, A., (2004). Andirons and Their Role in Early Transcaucasian Culture, Anatolica 30, 151-177.

Snodgrass, A. (2016). Putting Death in its Place: The İdea of Cemetery, Death Ritual, Social Order and Archeology of İmmortality in the Ancient World, Ed: Renfrew, C., Boyd, M. J., Morley I., Cambridge University Press.

Solecki, R., vd., (1992). Artificial Cranial Deformation in the Proto-Neolithic and Neolithic Near East and its Possible Origin: Evidence from four Sites, Paleorient, Vol, 18, 83-97.

Spielmann, K. A. (2002). Feasting, Craft Specialization and the Ritual Mode of Production in Small Scale Societies, American Antropologist 104:1 195-207.

Steimer-Herbert, T., Criaud, H., (2008). Funerary Monuments of Agro-pastoral Populations of the Leja (Southern Syria), Proceedings of 5th ICAANE, Madrid.

Stein, D. L., (1997). Alalah, The Oxford Encyclopedia of Archaeology in The Near East, Ed: Meyers, E. M., Oxford University Press.

Steitler, C., (2019). Sacred Springs, Spring Sanctuaries and Spring-deities in Hittite Religion, Ed., Engels, B., vd., Natur und Cult in Anatolien, Byzas 24, Ege Yayınları.

Stepansky, Y., (2005). The Megalithic Culture of the Corazim Plateau, Eastern Galilee, Israel: New Evidence for A Chronological and Social Framework, Mediterrenean Archaeology and Archaeometry, Vol. 5, 39-50.

Swauger, J. L., (1965). Three Dolmen Sites in Jordan, Annuala of Department of Antiquities of Jordan.

Swauger, J. L., (1966). Dolmen Studies in Palestine, The Biblical Archaeologist, Vol. 29, 105-114.

Swenson, E., (2015). The Archaeology of Ritual, Annual Review of Antropology, 44: 329-345.

Şenyürek, M. S., Tunakan, S., (1951). The Skeletons from Şeyh Höyük, Belleten 60, 439-445.

Takaoğlu, T., (2000). Health Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia, Anatolian Studies, Vol:50 11-16.

Tekin, H., (2019). Domuztepe 2018 Kazılarının İlk Raporu, 41. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt.

Thomas, J., (2001). Archaeologies of Place and Landscape, Archaeological Theory Today, Ed: Hodder, I., Polity Press ve Blackwell Publishers.

Thuessen, I., (2009). From Jericho to Mout Nebo: Result of Recent Excavations of Conder's Circle, Studies in History and Archaeology of Jordan 10, 603-609.

Tilley, C., (1994). A Phenomology of Landscape: Places, Paths and Monuments, Oxford, Berg Publishers.

Tsoraki, C., (2018). The Ritualization of Daily Practice, Exploring the Staging of Ritual at Neolithic Çatalhöyük, Religion, History and Place in the Origin of Settled Life, Ed: Hodder, I., University Press of Colorado.

Twiss, K. C., (2008). Transformations in an Early Agricultural Society: Feasting in the Southern Levantine Pre-Pottery Neolithic, Journal of Antropological Archaeology 27, 418-442.

Tylor, E. B., (1871). Primitive Culture, London, Jonh Murray, Albemarle Street.

Ulu, Ü., vd., (2002) Türkiye Jeolojik Haritası- Hatay, Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü, Ankara.

Ussishkin, D., (1970). The Syro-Hittite Ritual Burial of Monuments, JANES 29:2, 124-128.

Ussishkin, D., (2014). The Chalcolithic Temple in Ein Gedi, Fifty Years after its Discovery, Near Eastern Archaeology 77:1, 15-26.

Valentini, S., (2015). Communal Place of Worship: Ritual Activities and Ritualised ideology during Early Bronze Age Jezireh, Defining The Sacred, Ed: Laneri, N., Oxbow Books.

Van de Mieroop, M., (2018). Eski Yakındoğu Tarihi, Çev: Gül, S., Homer Kitabevi.

Van Dyke, R. M., Alcock, S. E., (2003). Archaeologies of Memory: An Introduction, Ed: Van Dyke, R. M., Alcock, S. E., Archaeologies of Memory, Blackwell Publishing.

Verhoeven, M., (2002). Ritual and Ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and Southeast Anatolia, Cambridge Archaeological Journal, 233-258.

Vinitzky, L., (1992). The Date of the Dolmens in the Golan and the Galilee – A Reassesment, Tel Aviv 19, 100-112.

Watkins, T., (2015). Religion as Practice in Neolithic Societies, Defining The Sacred, Ed: Laneri, N., Oxbow Books.

Weber, M., (1965). The Sociology of Religion, London, Methuen & Co Ltd.

Wilhelm, G., (2015). The Sacred Landscape of Sarissa, Sacred Landscape of Hittites and Luwians, Eds: D'Agositino, A., Orsi, V., Torri, G., Proceedings of the İnternational Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi, Florence, February 6th-8th 2014.

Woolley, L., (1955). Alalah: An Account of Excavations at Tell Aççana in the Hatay, 1937-1949, London, The Society of Antiquaries.

Yassine, K., (1985). The Dolmens: Construction and Dating Reconsidered, BASOR, 63-69.

Yener, K. A., (1995). Swords, Armor and Figürines, The Biblical Archaeologist, 58, 2, 101-107.

Yener, K.A., Edens, C., Harrison, T., Verstraete, J., Wilkinson, T., (2000). The Amuq Valley Regional Project, 1995–1998, American Journal of Archaeology, 104:2, 163-220.

Yener, K.A (ed.) (2005). The Amuq Valley regional projects. Vol.1, Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey,1995-2002. Chicago, University of Chicago Press.

Yener, K. A., (2007a). The Anatolian Middle Bronze Age Kingdoms and Alalah: Mukish, Kanesh, and Trade. Anatolian Studies 57: 151-160.

Yener, K. A., (2007b). A Zoomorphic Vessel from Alalah: Diplomatic Emblems in Three Dimensional Form, Refik Duru'ya Armağan, Eds: Umurtak, G., Dönmez, G., Yurtsever, A., 217-228, İstanbul, Ege Yayınları.

Yener, K. A., (2013). A Plaster Encased Multiple Burial at Alalah: Cist Tomb 3017, Amilla: The Quest for Excellence. Studies in Honor of Günter Kopcke on the occasion of his 75 Birthday. Ed: Koehl, R. B., Philadelphia, INSTAP Academic Press.

Yener, K. A., (2015) Material Evidence of Cult and Ritual at Tell Aççana, Ancient Alalah: Deities of the Transitional Middle-Late Bronze Period Eds: Ciafardoni, P., Giannessi, D., From the Treasures of Syria. Essays on Art and Archaeology in Honour of Stefania Mazzoni. Leiden, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten: 203-215

Yener, K. A. (2017). Cult and Ritual at Late Bronze Age II Alalah: Hybridity and Power Under Hittite Administration, Hittiology Today: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatolia in Honour of Emmanuel Laroche's 100 Birthday, Ed: Mouton, A., İstanbul.

Yorke, M. R., Ilan, D., (2007). The Meaning of Ritual Diversity in the Chalcolithic of the Southern Levant, Reconsidering Ritual in Archaeology, Ed: Barrowclough, D. A., Malone C., Oxbow Books.

Yükmen, B., (2000). 1998 Yılı Adıyaman, Gaziantep, Hatay, Kars İlleri Yüzey Araştırmaları, Araştırma Sonuçları Toplantısı 17, 293-300.

Yükmen, B., (2003a). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Dolmenleri Işığında Anadolu Megalitleri, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Yükmen-Edens, B., (2003b). Hatay ve Kahramanmaraş İlleri 2001 Yüzey Araştırması, Araştırma Sonuçları Toplantısı 19, 299-310.

Yükmen-Edens, B., (2004). Adana, Şanlıurfa, Hatay İlleri 2002 Yılı Megalitizm Yüzey Araştırması, Araştırma Sonuçları Toplantısı, 315-324.

Yükmen-Edens, B., (2012). Dolmens of Hatay (Southern Turkey) and their Connections in Anatolia and the Levant, Levant 44:2, 186-204.

Zimansky, P., (2002). The ‘Hittites’ at ‘Ain Dara, Recent Developments in Hittite Archaeology and History, Papers in Memory of Hans G. Güterbock, Eds: Yener, K. A., Hoffner, H. A., Eisenbrauns.

Zohar, M., (1992). Megalithic Cemeteries in the Levant, ed: Bar-Yosef, O., Khazanov, A., Pastoralism in the Levant: Archaelogical Materials in Antropological Perspectives, Prehistory Press.

HARİTALAR

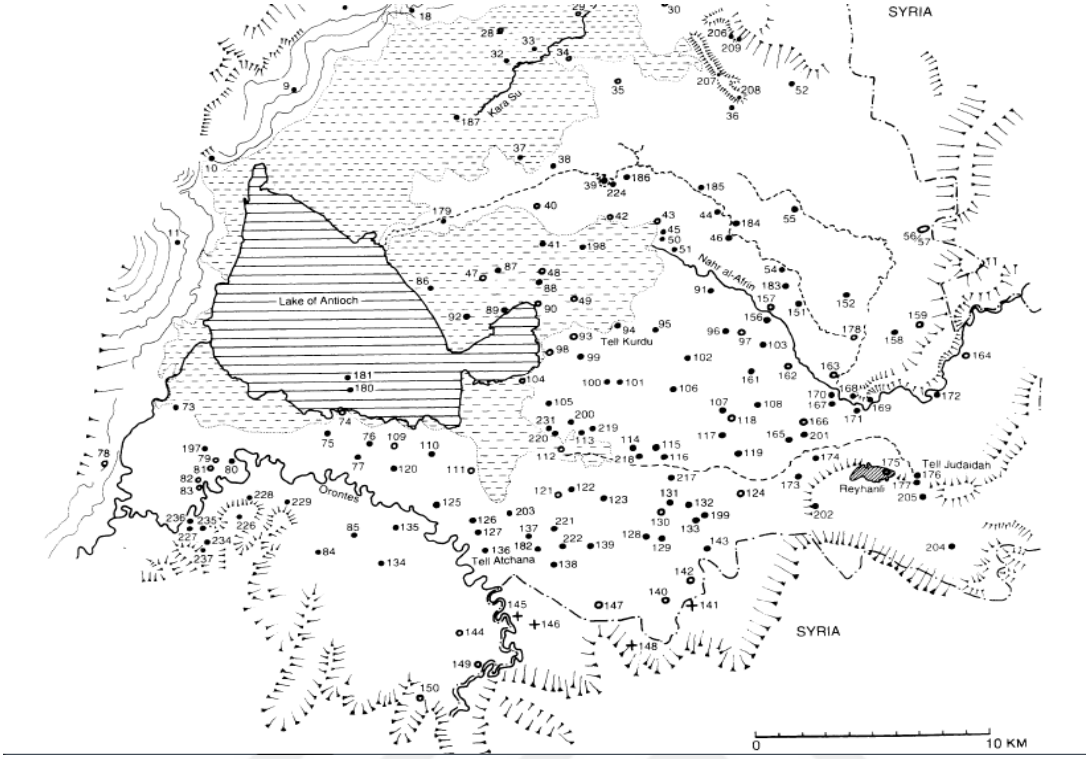

Harita 1.

Amik Ovası yerleşimlerinin dağılım haritası (Yener, vd., 2000).

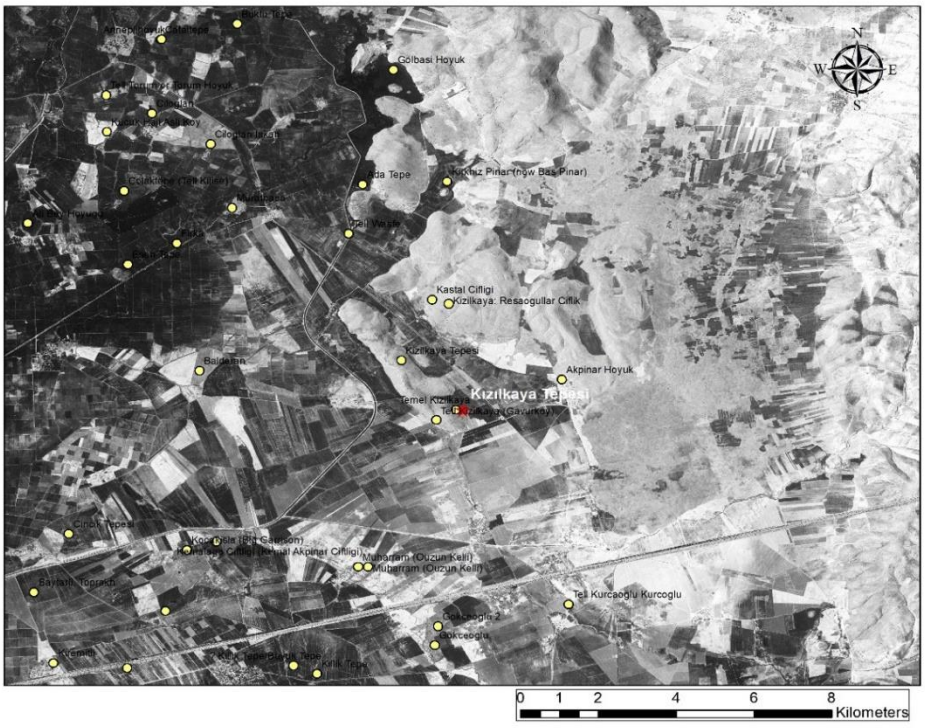

Harita 2.

Kızılkaya Tepesi etrafındaki yerleşimler (M. Akar Arşivi).

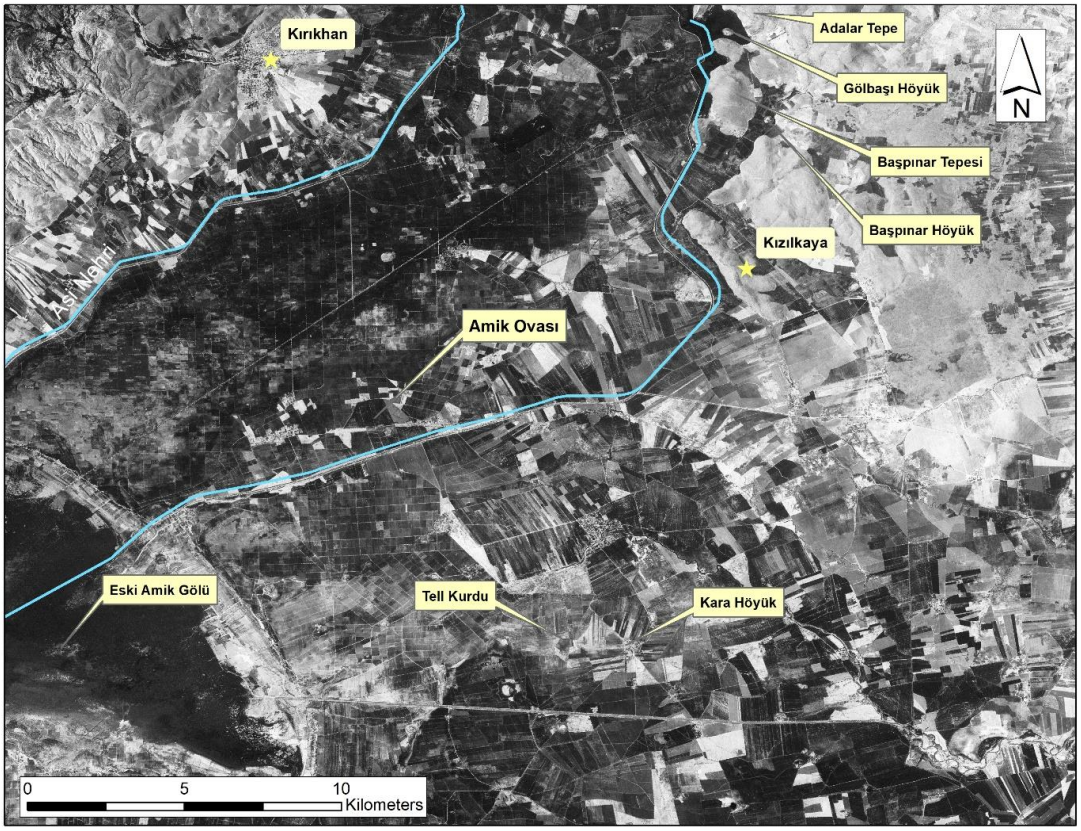

Harita 3.

Kızılkaya'nın büyütülmüş haritada konumu (M. Akar arşivi).

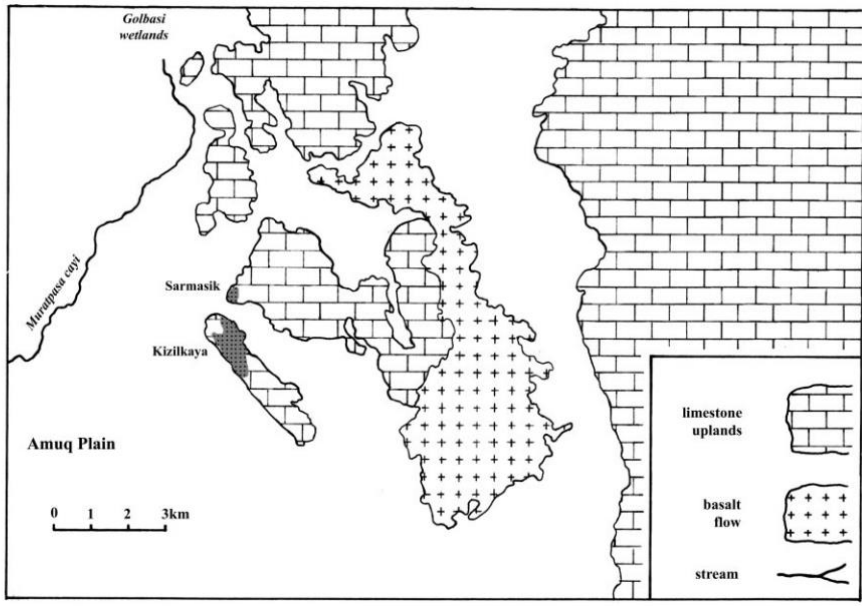

Figure 2 The Kızılkaya ridge and its surroundings (site locations stippled)

Harita 4.

Kızılkaya tepesi üzerinde koyu renkli alan Yükmen-Edens araştırmalarında belirtilen dolmen dağılım modelidir (Yükmen-Edens, 2012).

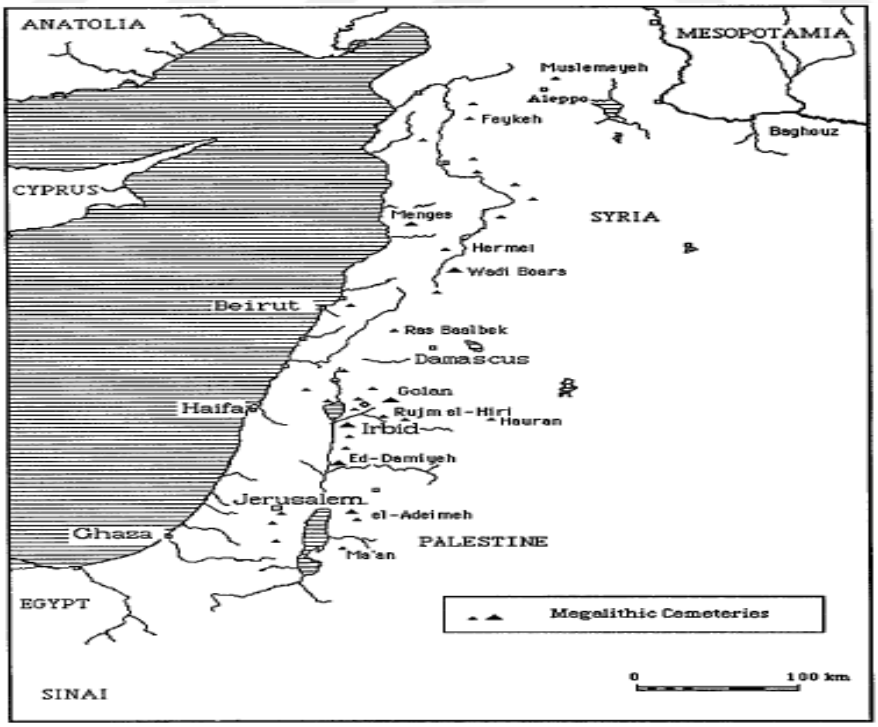

Figure 4. Map of the Levant.

Harita 5.

Zohar'a göre levant bölgesi megalit mezarlar dağılım haritası (Zohar, 1992)

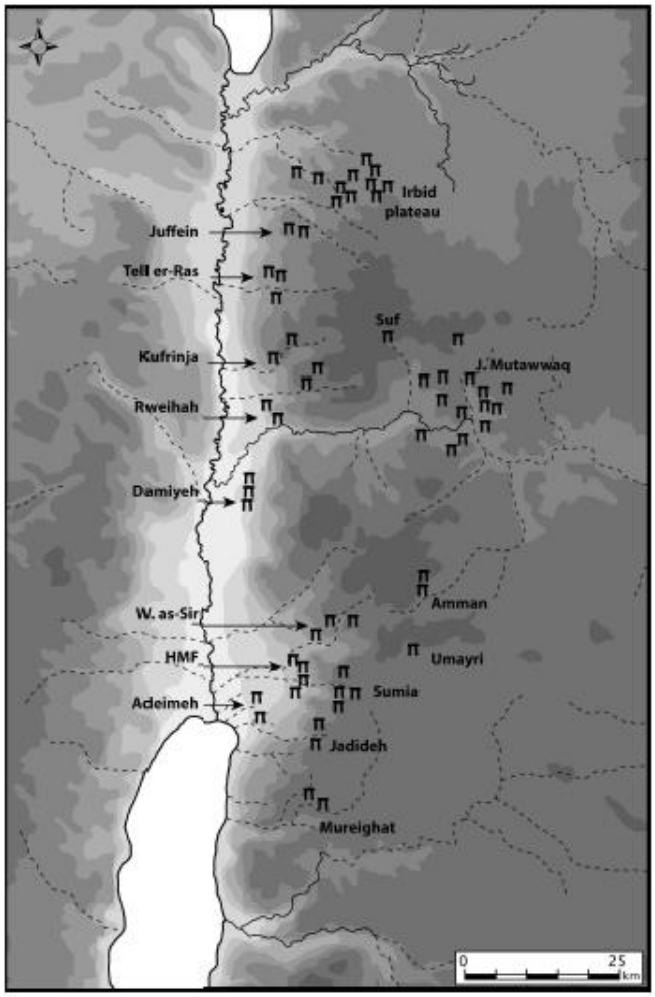

Harita 6.

Ürdün vadi sistemlerinde dolmen sahalarının dağılımı (Fraser, 2018, 91).

RESİMLER

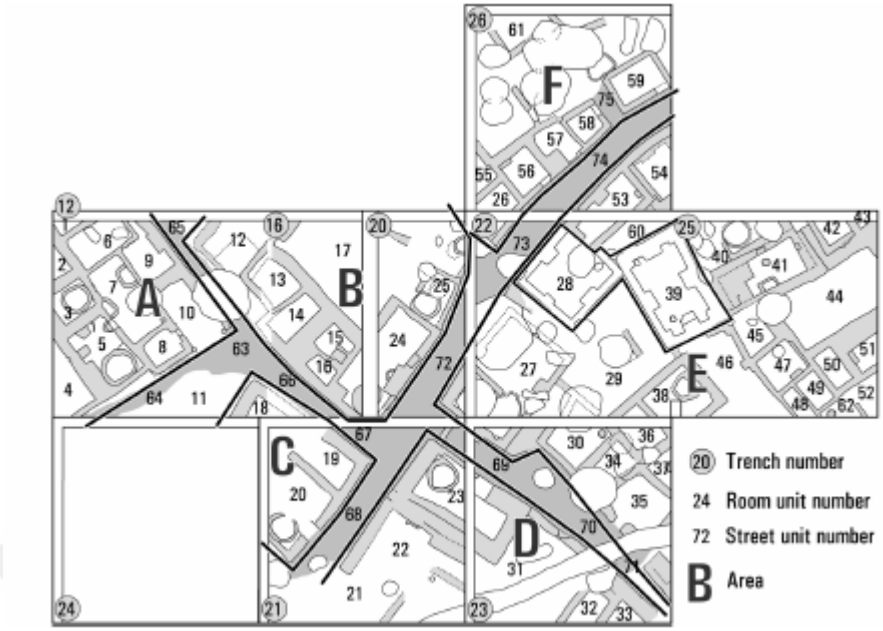

Resim 1.

Tell Kurdu genel planı (Özbal, 2006, 201).

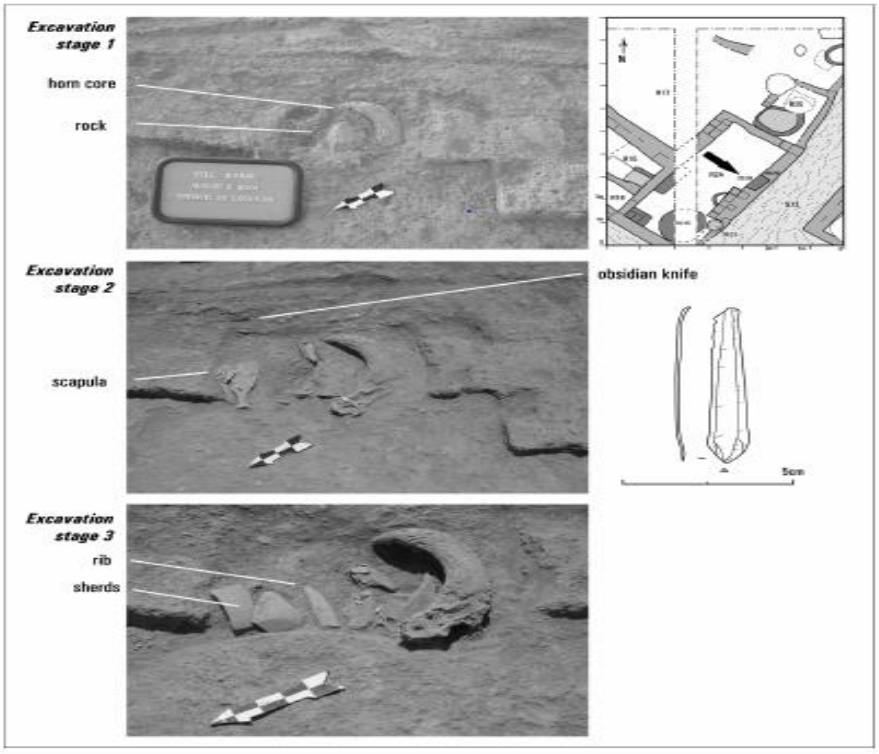

Resim 2.

Tell Kurdu R24 yapısı buluntuları (Özbal, 2006, 200).

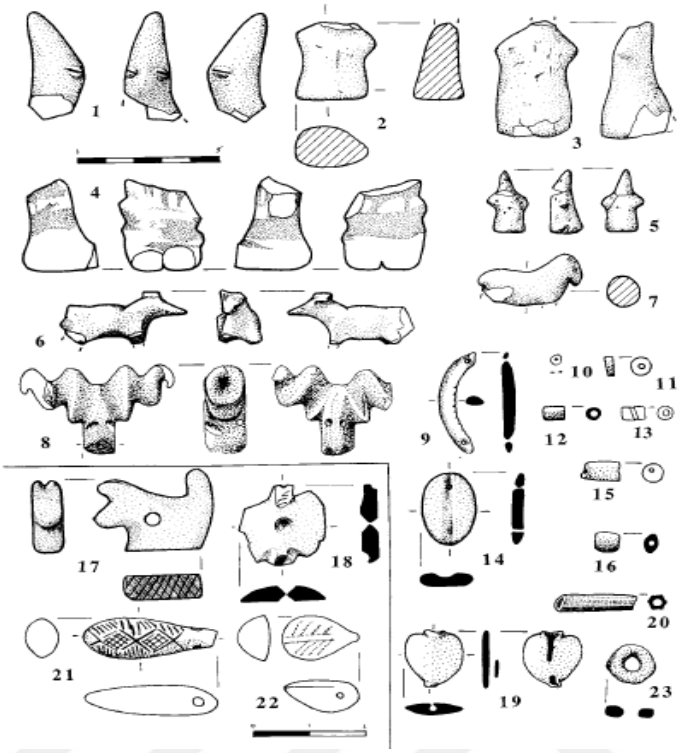

Resim 3.

Tell Kurdu figürin ve diğer obje buluntuları (Yener, vd., 2000).



Resim 4.

Toprakhisar'da bulunmuş üzerine insan yüzü çizilmiş andiron (Akar, Kara, 2018).



Resim 5.

Toprakhisar boğa biçimli adak çivisi (Akar, Kara, 2022).

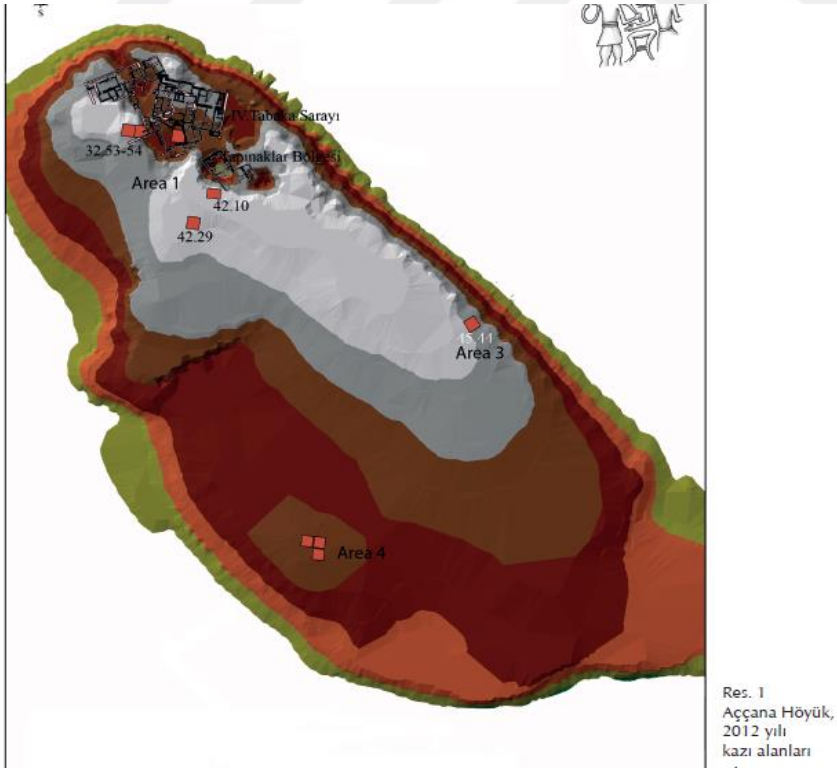

Res. 1
Aççana Höyük,
2012 yılı
kazı alanları

Resim 6.

Alalah genel planı (M. Akar arşivi).

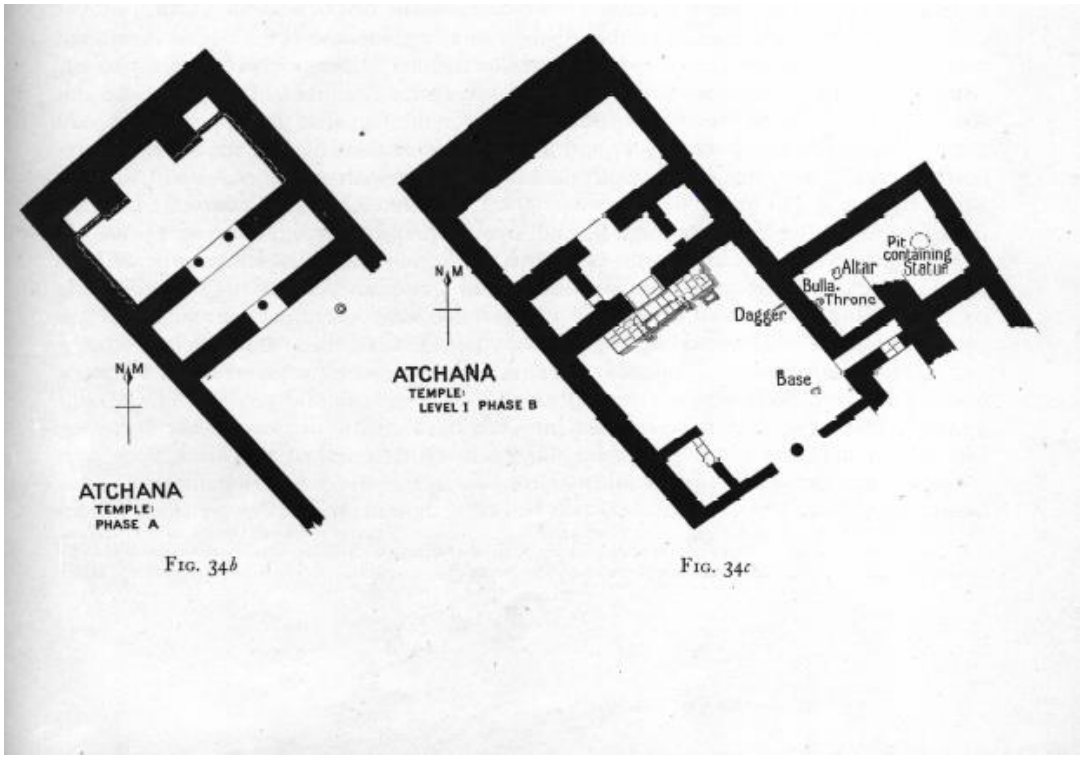

Resim 7.

Alalah tabaka 1 tapınağı (Woolley, 1955, 83).

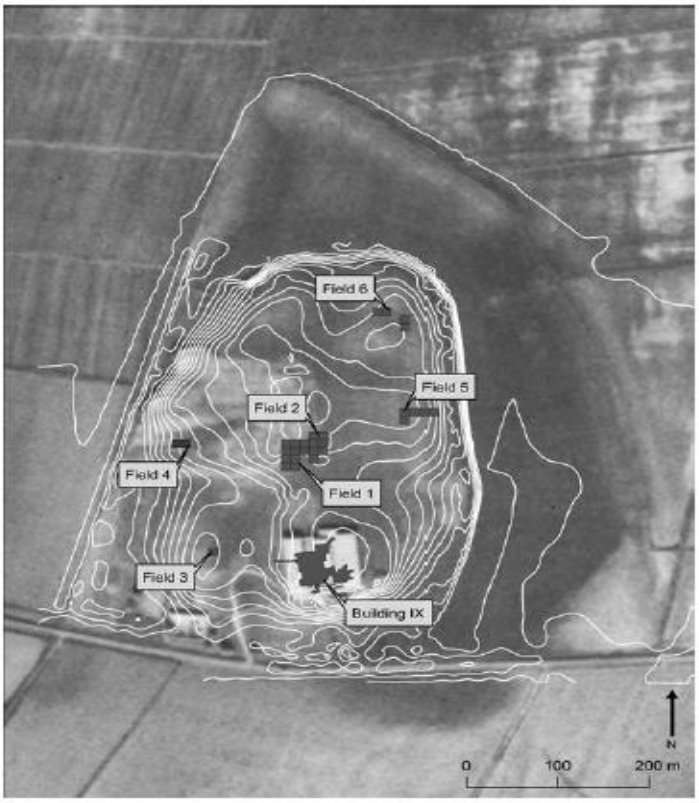

Resim 8.

Tell Tayinat genel planı (Harrison, Osborne, 2012).



Resim 9.

Tell Tayinat yapı 16 buluntuları (Harrison, Osborne, 2012).

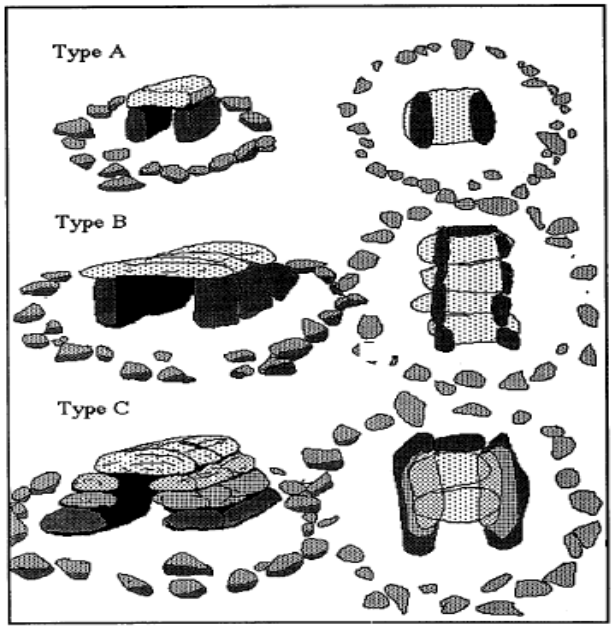

Figure 1. Dolmen Typology.

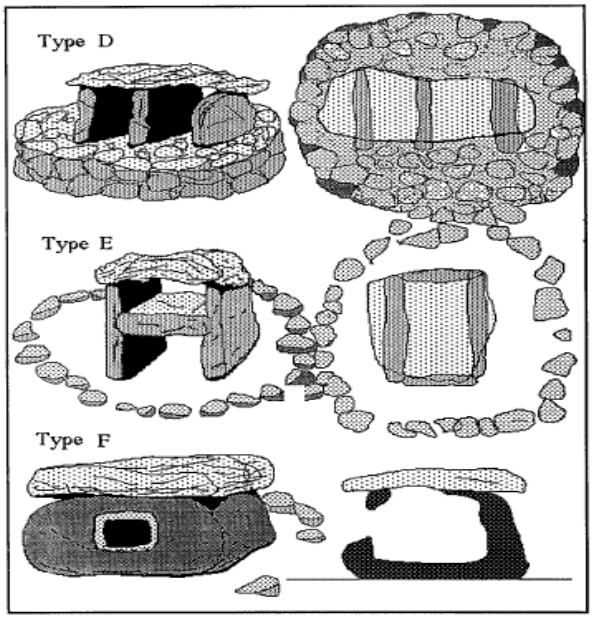

Figure 2. Dolmen Typology.

Resim 10.

Zohar'ın Dolmen tipolojisi (Zohar, 1992).

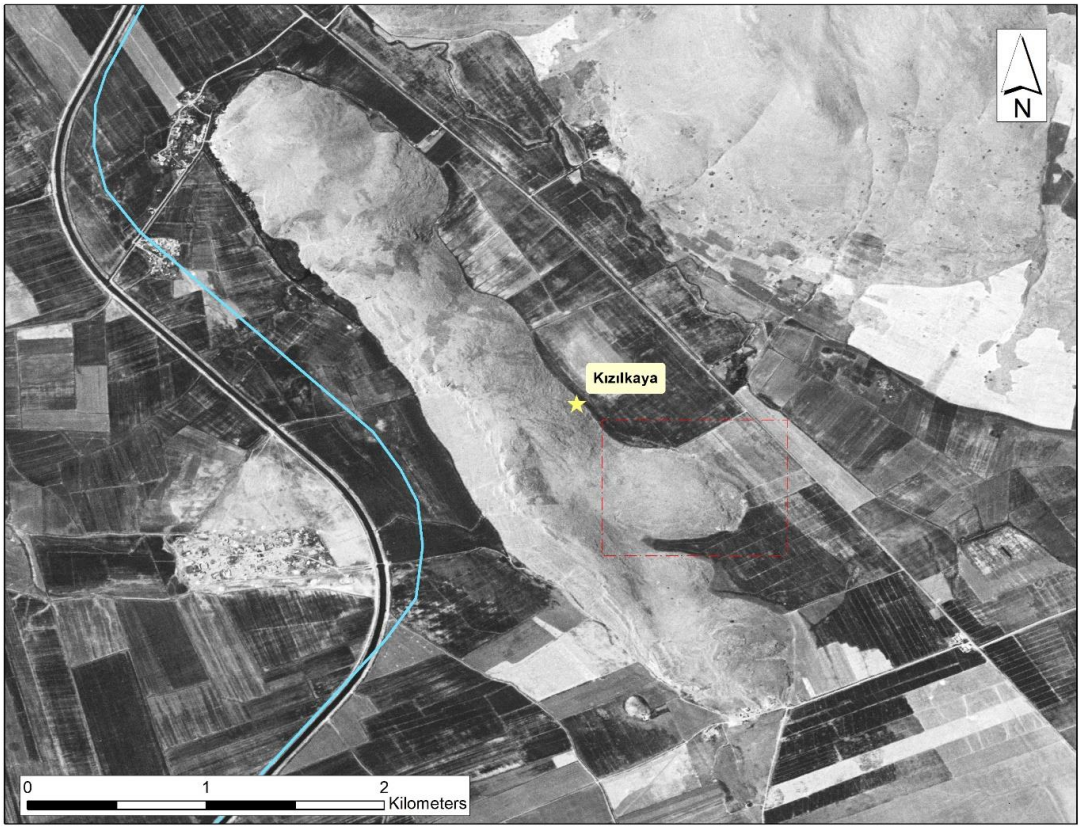

Resim 11.

Kızılkaya Tepesi topografyası ve Akar döneminde tespit edilen yapı kalıntı bölgelerinin konumu (M. Akar arşivi).



Resim 12.

Kızılkaya tepesi etrafında AS 36 ve AS 52'nin konumu.

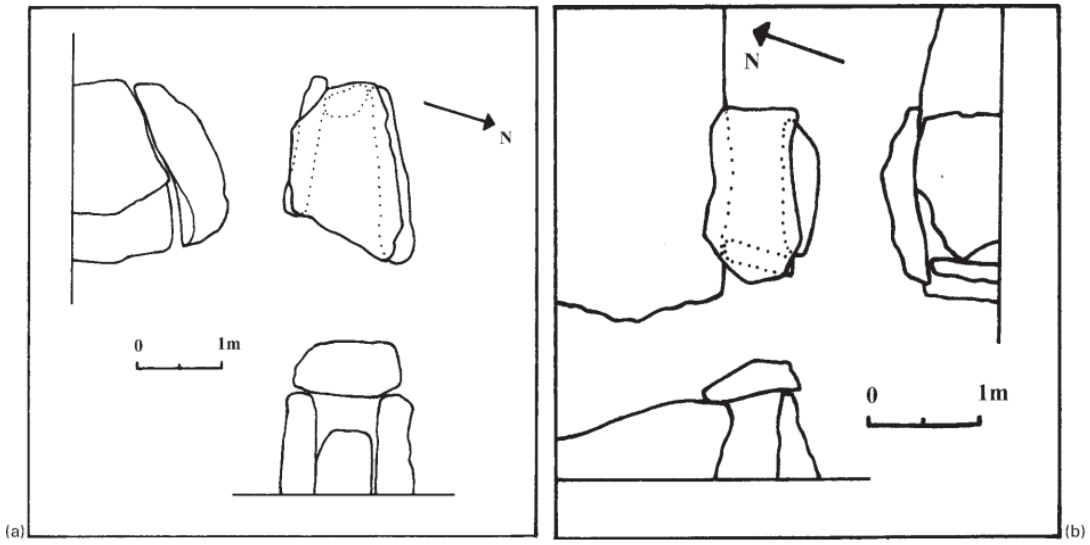

Figure 5 Examples of variant orthostat chambers, at Kızılkaya: chamber with inclined capstone (left), orthostat-and-bed-rock chamber (right)

Resim 13.

Kızılkaya dolmen örnekleri (Yükmen-Edens, 2012).



Resim 14.

Kızılkaya dolmen örneği (M. Akar arşivi).



Resim 15.

Kızılkaya dolmen örneği (M. Akar arşivi).



Resim 16.

Olasılıkla anakaya üzerine dikilmiş dolmen (M. Akar arşivi).



Resim 17.

Olası platformlu dolmen örneği (M. Akar arşivi).

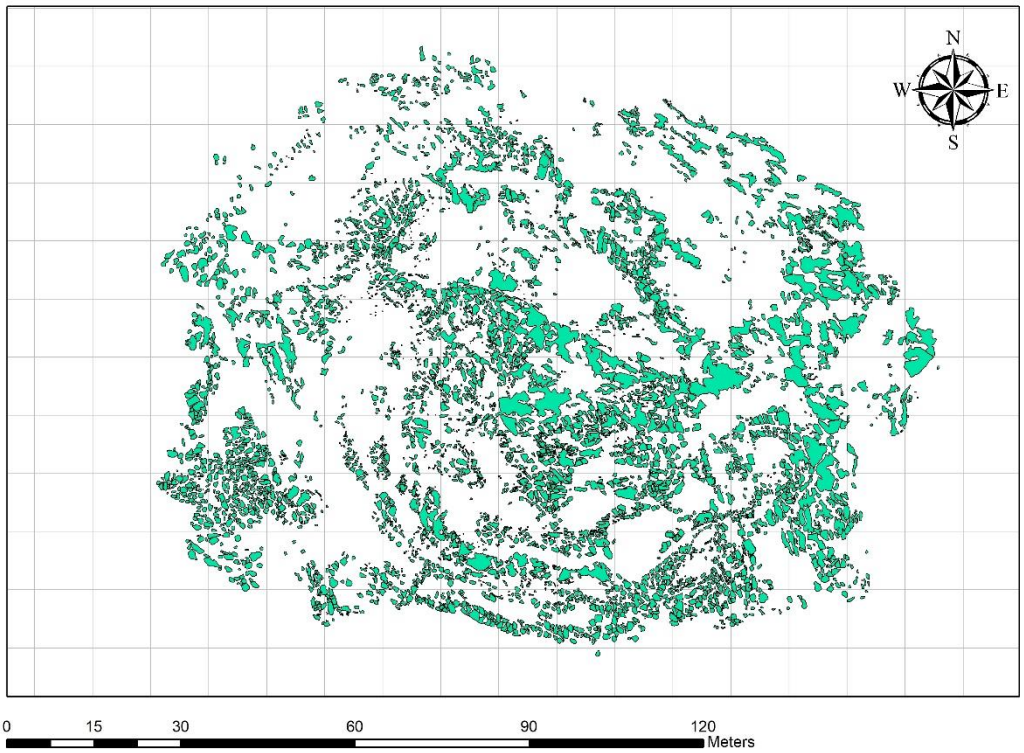

Resim 18.

Güneydeki dairesel alanın tasarımı (M. Akar arşivi).

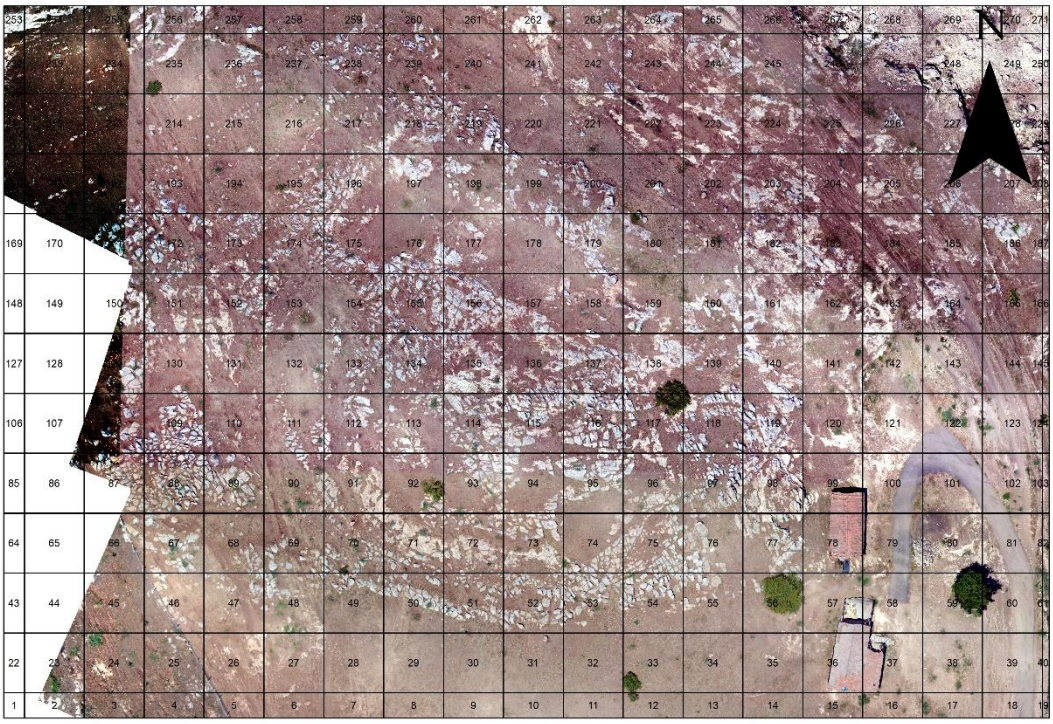

Resim 19.

Güneydeki dairesel alanın 10x10 karelere bölünmüş resmi (M. Akar arşivi).

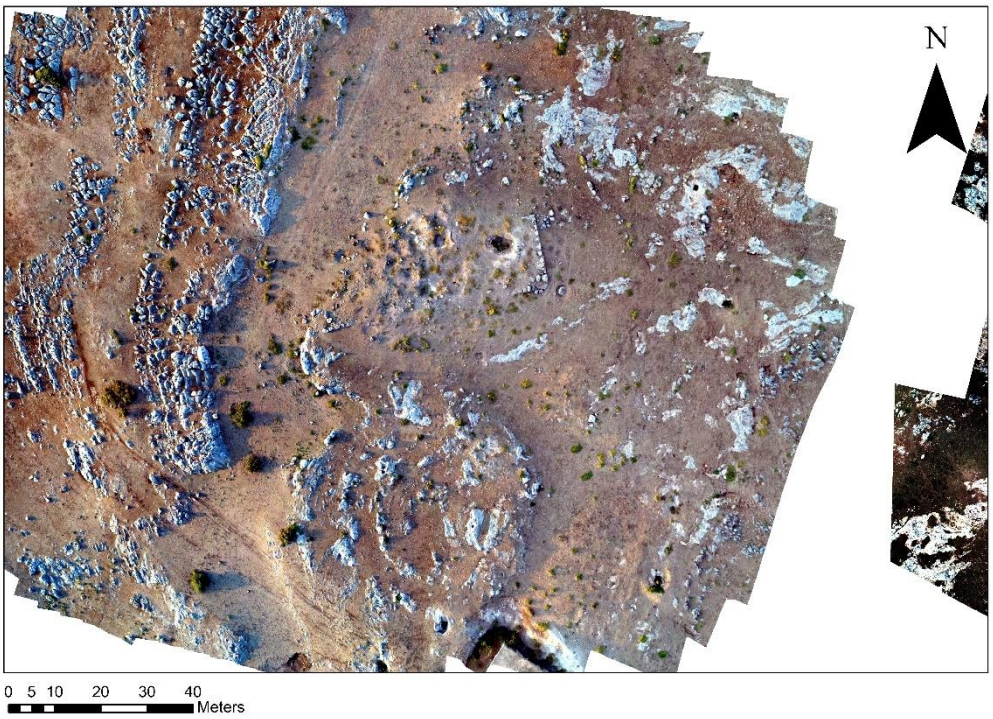

Resim 20.

M.Ö. 2. binyıl yapı havadan fotoğrafı (M. Akar arşivi).

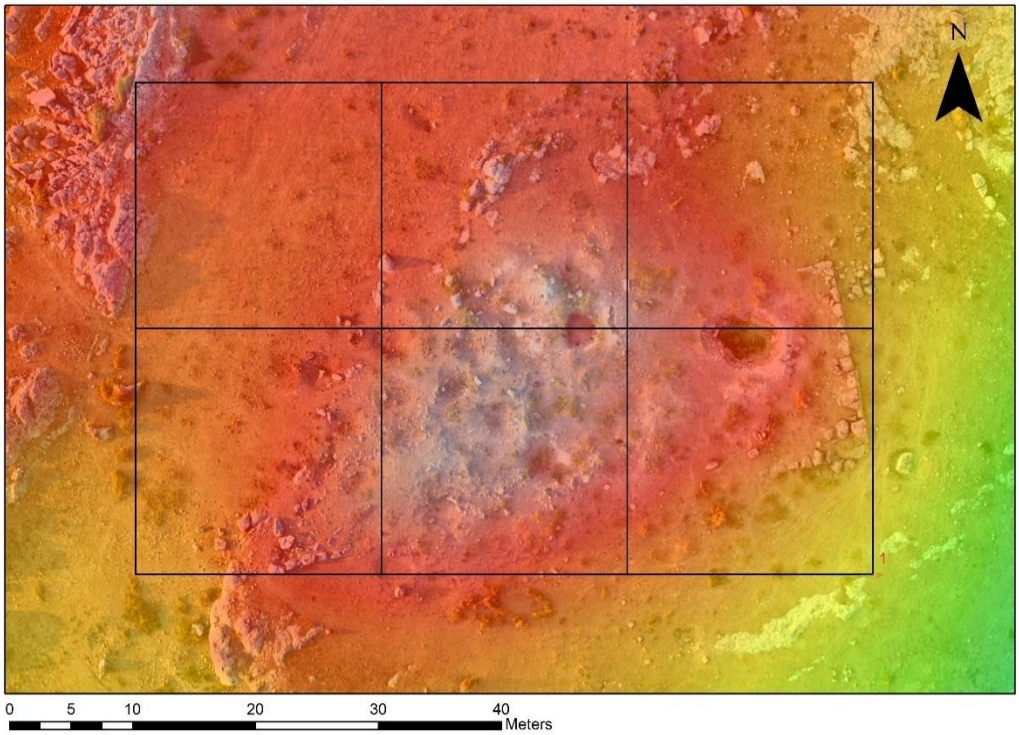

Resim 21.

M.Ö. 2. binyıl yapısı planı (M. Akar arşivi).



Resim 22.

M.Ö. 2. binyıl yapısı havadan fotoğrafı (M. Akar arşivi).

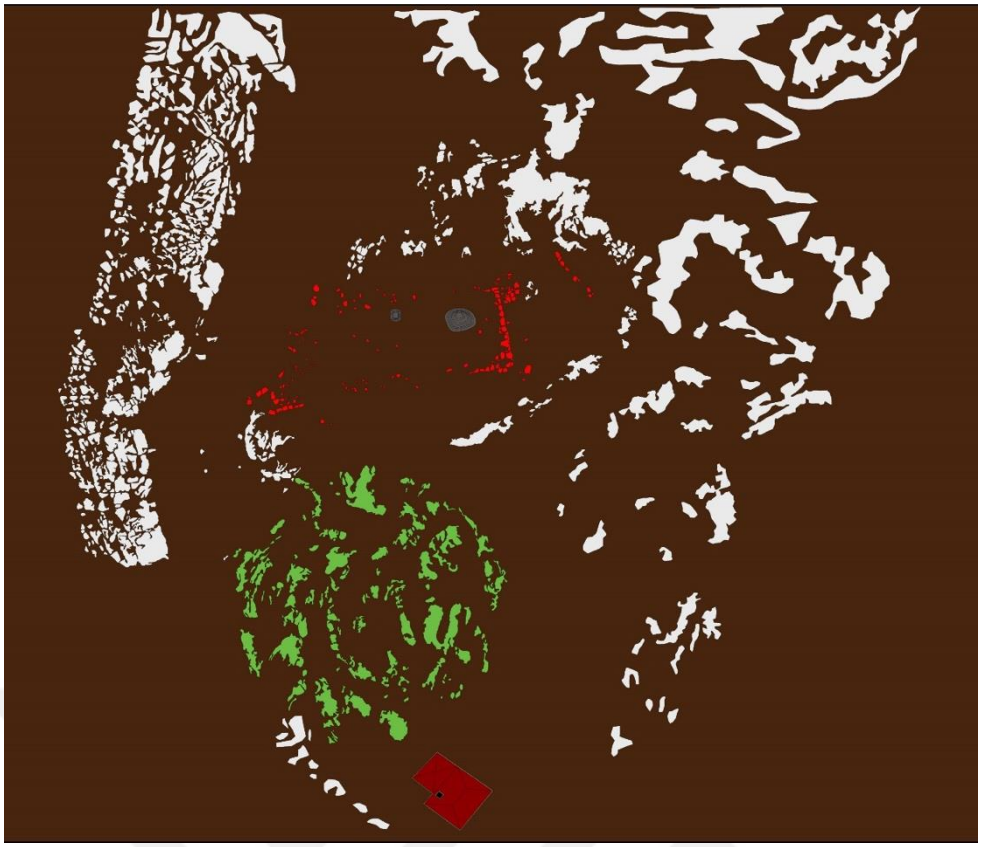

Resim 23.

Yapının dijital ortamda hazırlanmış havadan görünümü (M. Akar arşivi).



Resim 24.

Anıtsal yapı doğudan görünümü (M. Akar arşivi).

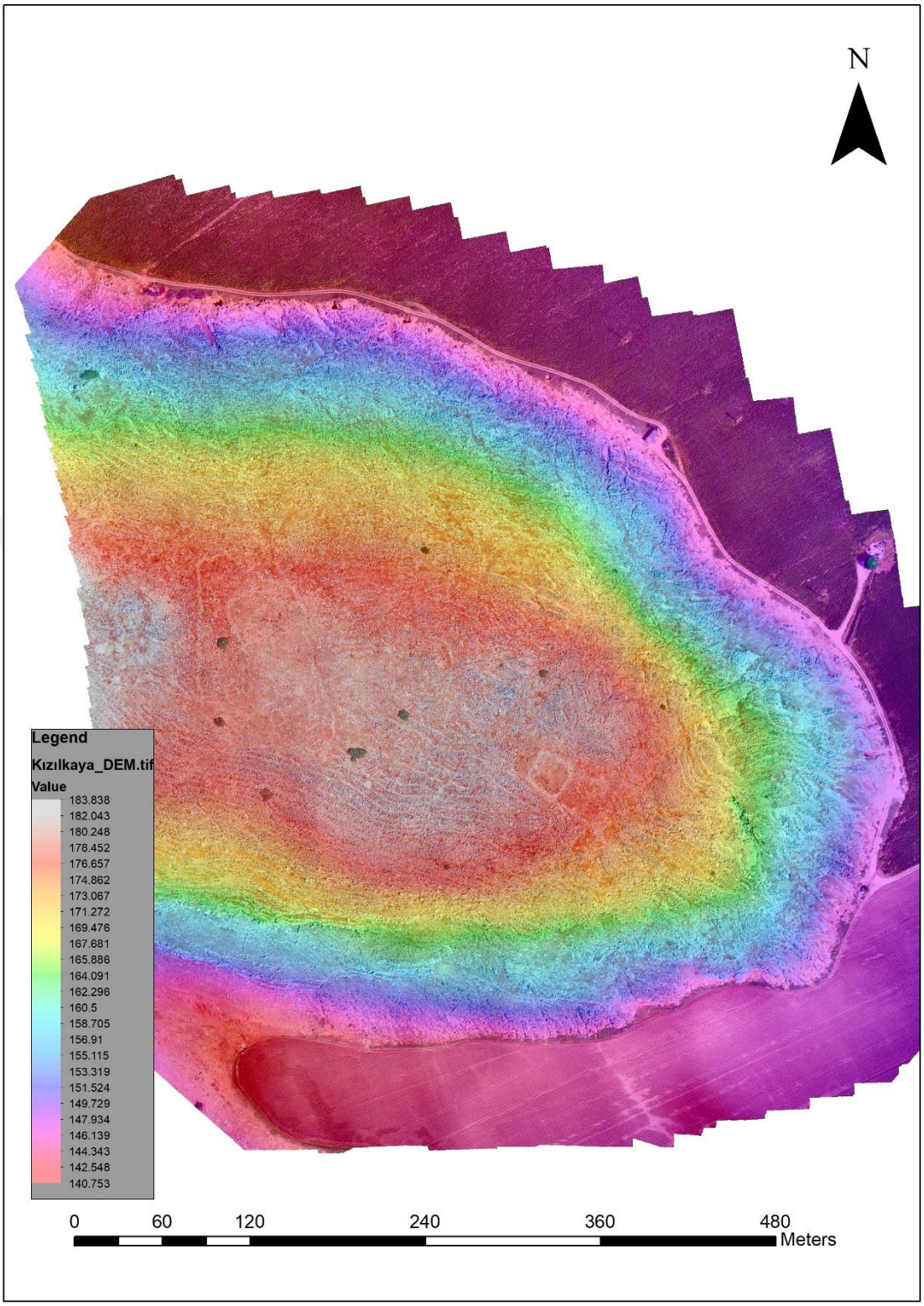

Resim 25.

Akar tarafından araştırılan yapı kalıntı bölgelerinin genel konumu (M. Akar arşivi).

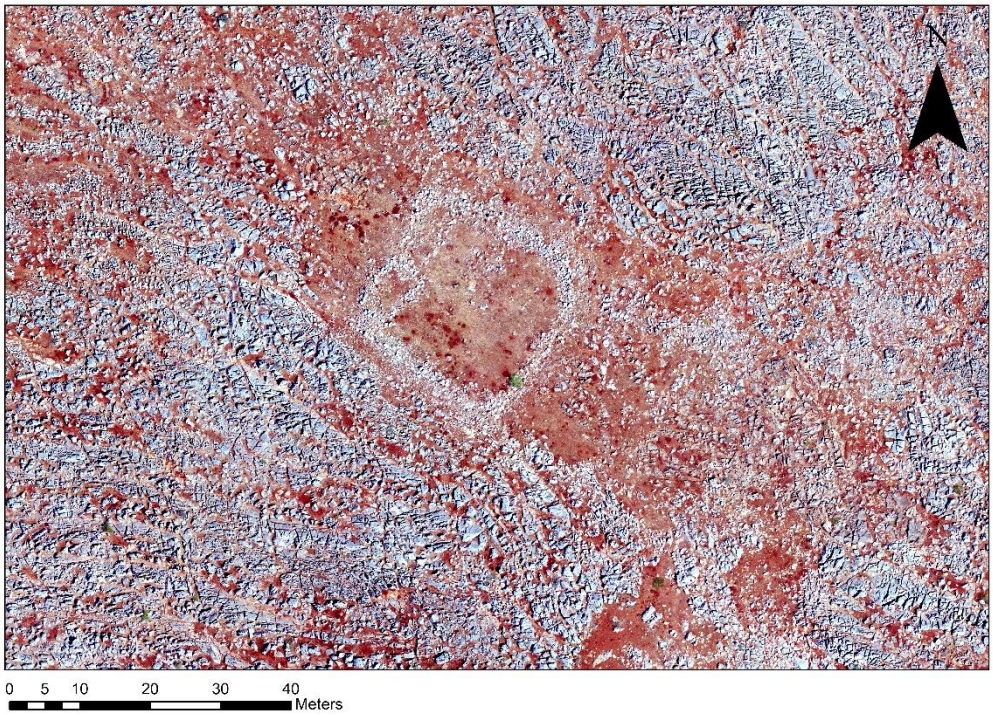

Resim 26.

Yapı kalıntıs bölgesi 1'de dörtgen planlı yapı (M. Akar arşivi).



Resim 27.

Yapı kalıntı bölgesi 5, taş sıralarıyla ayrılmış alan (M. Akar arşivi).



Resim 28.

Dairesel planlı kalıntılara örnek (M. Akar arşivi).

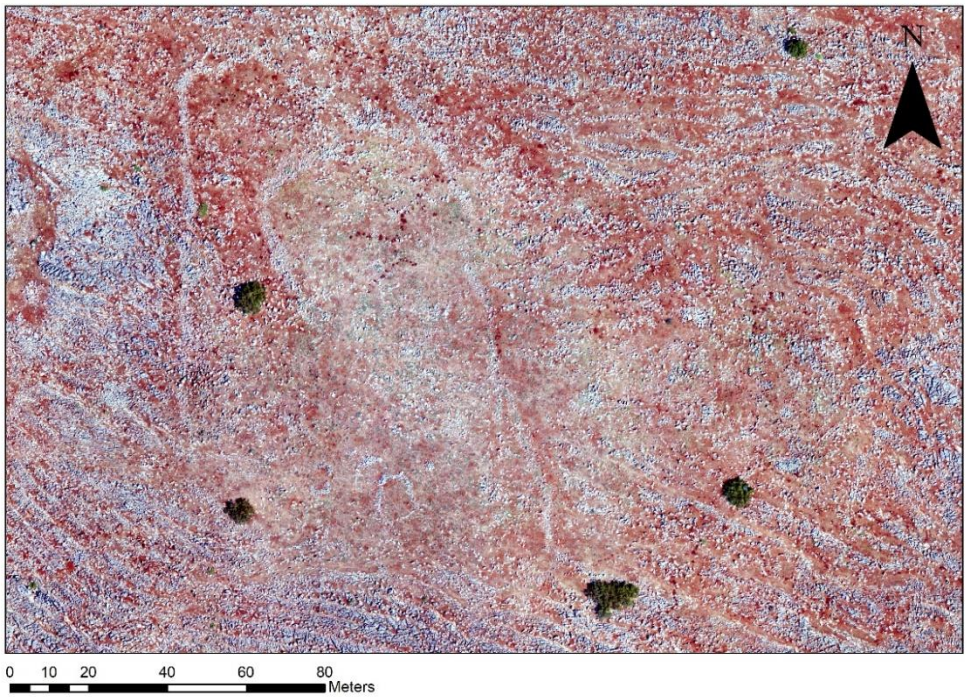

Resim 29.

Havadan taş sırası kalıntılarının görünümü kalıntı bölgesi 2 (M. Akar arşivi).



Resim 30.

Dörtgen planlı yapı kalıntısı (M. Akar arşivi).

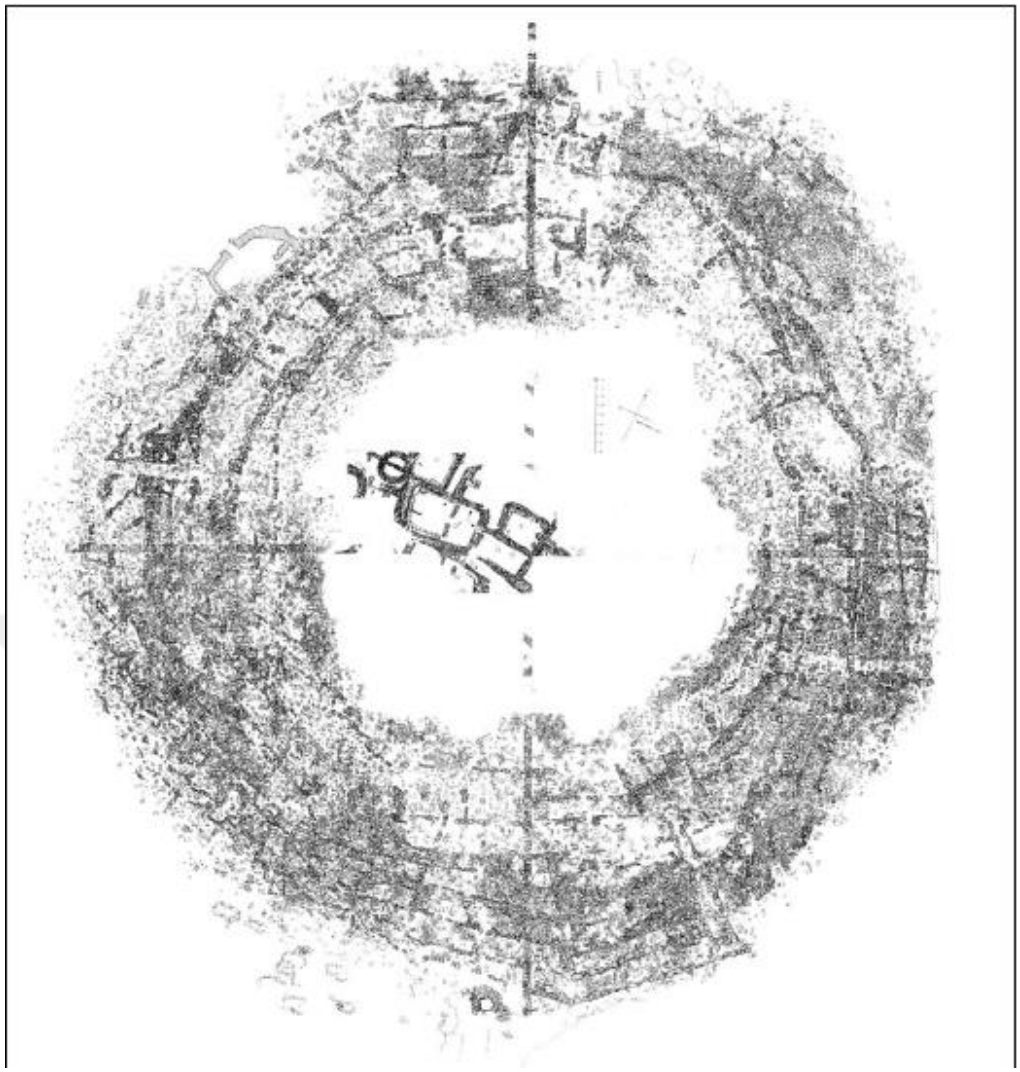

Resim 31.

Conder’s Circle Wadi el Cüdeydah’ta (Thuessen, 2009)



Resim 32.

Wadi Murayghat Dolmen Alanında Dairesel Tepecik (Kerner, 2015).



Resim 33.

Güney Levant A Saalam dolmen alanından Dolmen örneği (Clayton, 2007)

ÇİZİM LEVHALARI

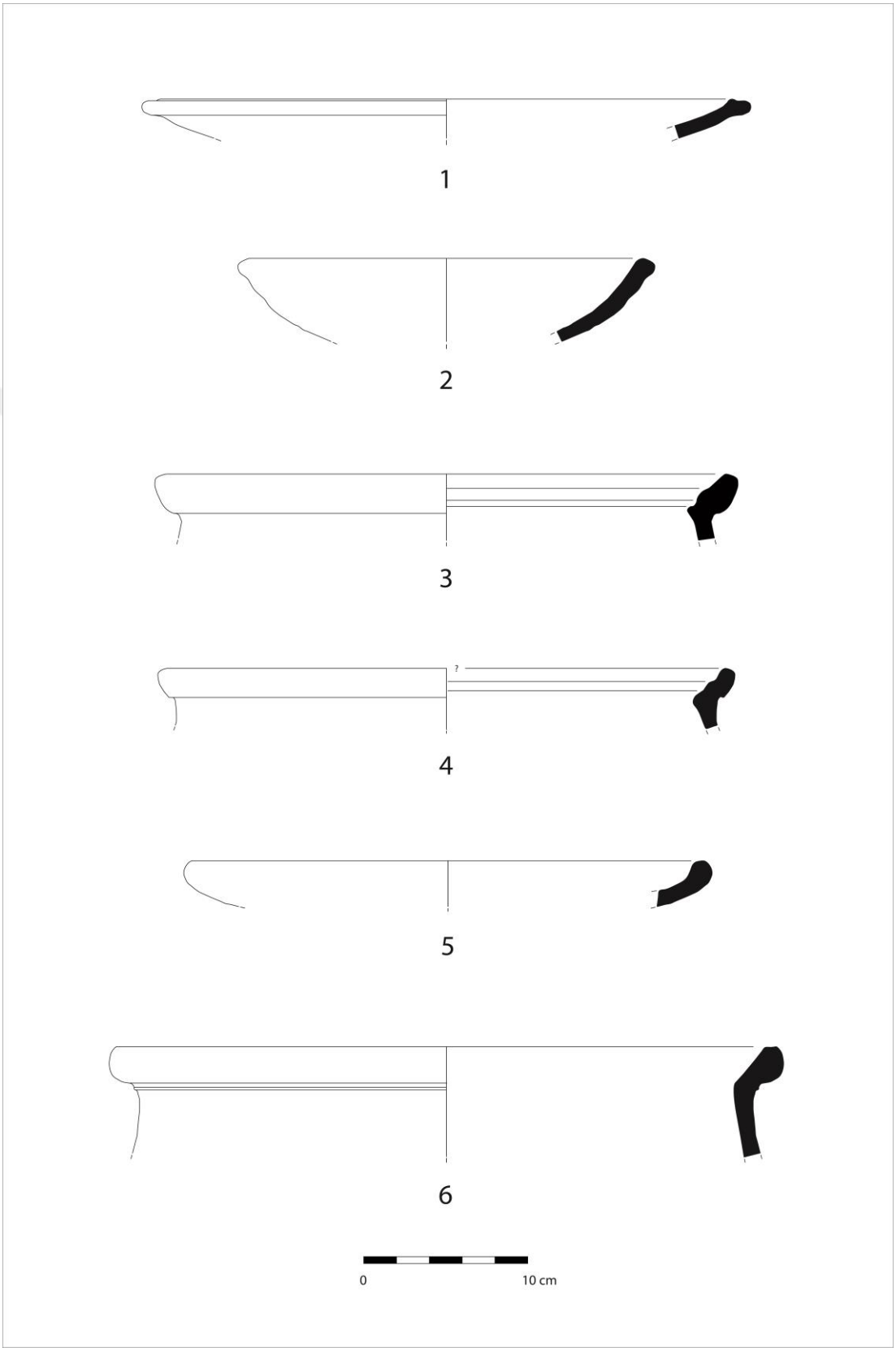

Levha 1

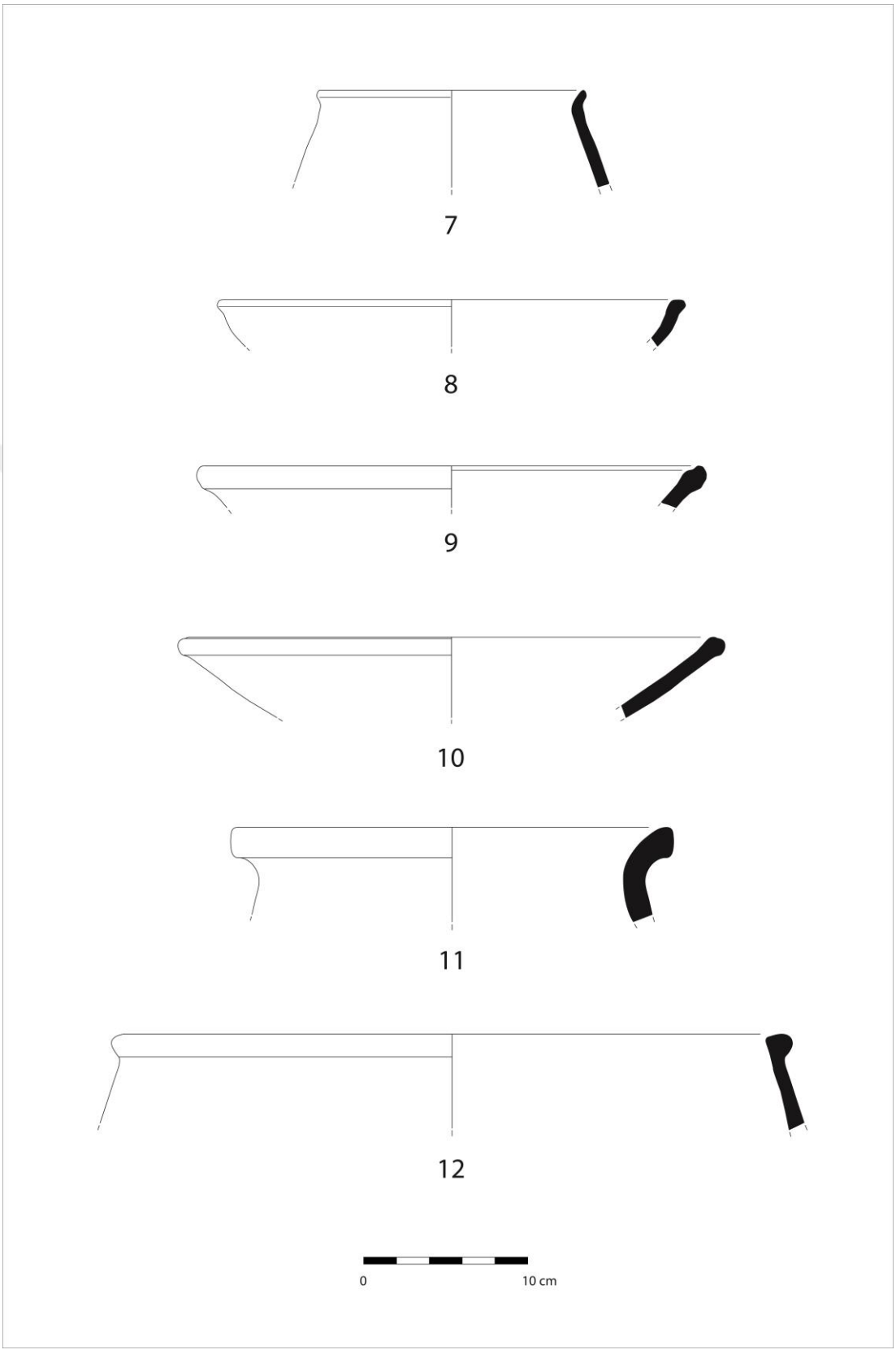

Levha 2

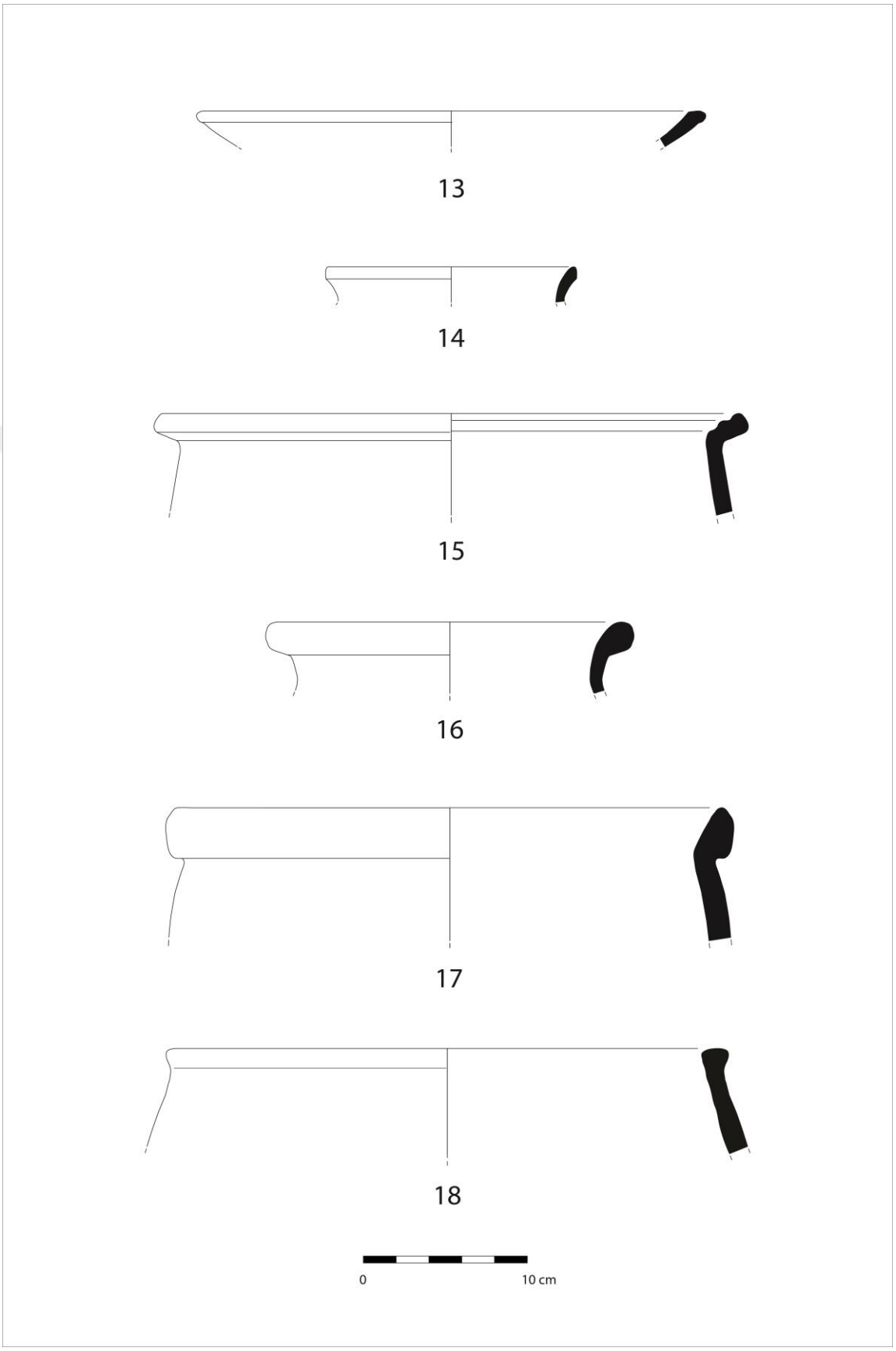

Levha 3

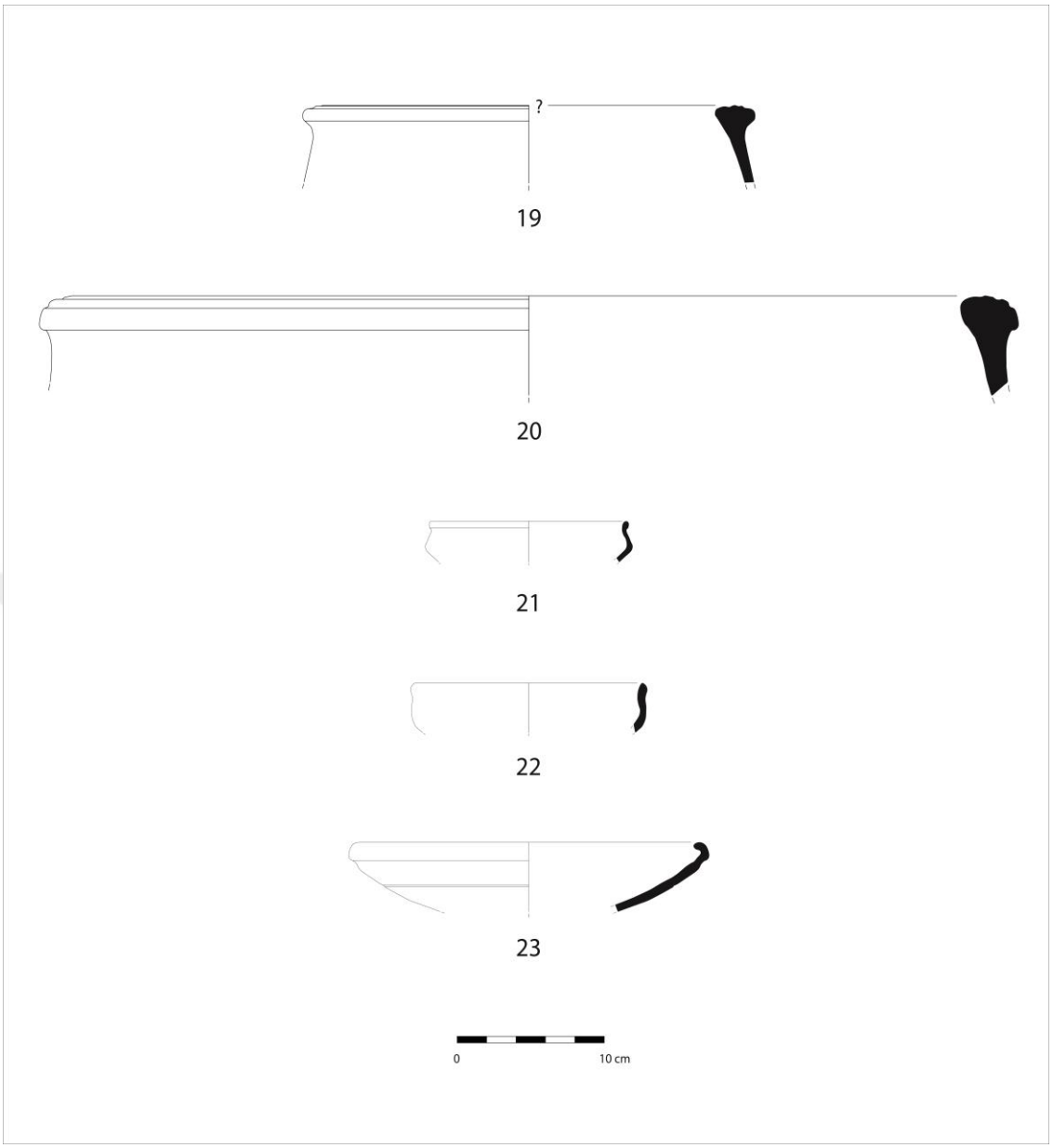

Levha 4

TABLO 1: Seramik Parçalarının Tanımlandığı Katalog

Kısaltmalar:

CFSW: Chaff-faced Simple Ware/Saman Yüzlü Basit Mal

EY./BÇ. : El Yapımı ya da Basit Çark

SFSW: Smooth-faced Simple Ware/Düzgün Yüzlü Basit Mal

SW: Simple Ware: Basit Mal Grubu

Katalog No.	Seramik No.	Form Tipi	Mal grubu	Katkı Malzemesi	Üretim biçimi	Ağız kenarı şekli	Ağız Çapı (cm)	Maksimum Yükseklik (cm)	Cidar kalınlığı (cm)	Yüzey rengi	Öz rengi
1	AS208 48.2	Kase	CFSW	Ot, Saman	EY/BÇ	Dışa Eğik	35	6.77	1.14	7.5YR 5/4	5YR 3/2
2	AS208 88.3	Kase	CFSW	Saman, Seramik	EY/BÇ	İçe Eğik	24	7.56	1.1	7.5YR 6/4	10YR 4/1
3	AS208 90.13	Çömlek	CFSW	Seramik, Saman, Taşçık	EY/BÇ	Dışa Eğik	34	4.72	1.63	7.5YR 5/4	10YR 4/2
4	AS208 96.2	Çömlek	CFSW	Saman, ot, taşçık	EY/BÇ	İçe Eğik	_	4.04	1.3	5YR 6/6	10YR 4/1
5	AS208 97.3	Kase	CFSW	Saman, Ot	EY/BÇ	İçe Eğik	30	4.26	1.1	2.5YR 5/6	10Y/R 3/1
6	AS208 109.2	Çömlek	CFSW	Saman, Ot	EY/BÇ	Dışa Eğik	39	7.03	1.32	7.5YR 4/4	10YR 2.5/1
7	AS208 110.1	Çömlek	SFSW	Saman, Kum	EY/BÇ	Dışa Eğik	16	5.98	0.75	5YR 5/4	7.5YR 6/4
8	AS208 111.7	Kase	SFSW	Ot, Seramik, Saman	EY/BÇ	Dışa Eğik	27	3.3	0.8	7.5YR 6/4	5YR 6/4
9	AS208 112.11	Kase	CFSW	Saman, taşçık	EY/BÇ	Dışa Eğik	30	3.4	1.02	5YR 6/6	7.5YR 4/2
10	AS208 112.16	Kase	CFSW	Saman, taşçık	EY/BÇ	Dışa Eğik	32	9.23	1.04	7.5YR 6/4	5Y 3/1
11	AS208 115.5	Depolama kabı	SW	Taşçık, Kum	EY/BÇ	Dışa Eğik	26	5.8	1.49	7.5YR 5/4	5YR 5/4
12	AS208 130.1		CFSW	Saman, Taşçık	EY/BÇ	Dışa Eğik	34	5.81	0.86	10YR 6/4	7.5YR 4/2

13	AS208 132.5	Kase	CFSW.	Saman, Ot	EY/BÇ	Dışa Eğik	28	3.51	1	2.5YR 6/6	5YR 5/4
14	AS208 154.1	Çömlek	CFSW	Taşçık, Saman	EY/BÇ	İçe Eğik	13	2.72	0.65	7.5YR 6/4	10YR 4/2
15	AS208 171.1	Çömlek	CFSW	Bitki, Saman, Taşçık	EY/BÇ	Dışa Eğik	35	6.40	1.12	2.5YR 5/6	5Y 3/1
16	AS208 196.5	Çömlek	SW	Kum, Seramik	EY/BÇ	Dışa Eğik	21	5.06	1.16	7.5YR 5/4	2.5YR 5/6
17	AS208 196.6	Çömlek	CFSW	Taşçık, Kum, Bitki	EY/BÇ	Dışa Eğik	33	8.12	1.32	7.5YR 6/4	7.5YR 4/2
18	AS208 199.1	Krater	CFSW	Taşçık, Saman	EY/BÇ	Düz	35	6.4	1.06	5YR 5/4	10YR 4/1
19	AS208 235.3	Krater	CFSW	Kum	EY/BÇ	İçe Eğik	_	5.57	1.35	7.5YR 5/4	7.5YR 5/4
20	AS208 1.1	Depolama kabı	SW	Kum, Taşçık	Hızlı Çark	İçe Eğik	60	6.16	2.05	2.5Y 6/2	5YR 6/4
21	AS208 1.2	Kase	SW	Kum	Hızlı Çark	Dışa Eğik	13	2.61	0.30	2.5Y 8/2	5YR 5/4
22	AS208 1.3	Kase	SW	Taşçık, Kum	Hızlı Çark	Dışa Eğik	15	3.27	0.44	5YR 6/4	2.5YR 4/4
23	AS208 1.4	Kase	SW	Taşçık	Hızlı Çark	İçe Eğik	23	7.51	0.67	10YR 5/2	5YR 2.5/1